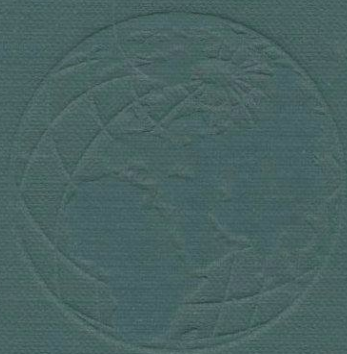

Հ. Ստեփանյան

ՀԱՅ
ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
260 ամիս

ԵՐԵՎԱՆ 1997

2002 76 42/10/1957 12/10/1957

10/10/1957 10/10/1957

10/10/1957

1957

10/10/1957

10/10/1957 10/10/1957

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
АРМЯНСКОЕ ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ОБЩЕСТВО

И. С. СТЕПАНЯН

АРМЯНСКИЕ
КАРТОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ
ЗА 260 ЛЕТ

(1695—1955)

КРАТКИЙ ОЧЕРК

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1957

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

912.

Հ. Ս. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
260 ՏԱՐՈՒՄ

(1695—1955)

ՀԱՄԱՌՈՑ ԱԿՆԱՐԿ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1957

481/1
19165 59161

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
հմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:

Ն Ե Ր Ա Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

«Հայ քարտեզագրական հրատարակություններ» մեր համառոտ ակնարկը գրելիս ելակետ ենք ընդունել այն կարևորագույն փաստը, որ անմահ Լեոնիդ քաղաքացիական կռիվները վերջանալուց հետո (դեռևս 1921 թվականին) սովետական գիտնականների ուշադրությունը հրավիրեց աշխարհագրական քարտեզներին, առավել տնտեսական ատլասի հրատարակության անհրաժեշտության վրա, միաժամանակ նշելով սովետական քարտեզագրության զարգացման ուղիները, կազմակերպումն ու նպատակադրումը:

Գիտության կորիֆեյ Լենինի ցուցումները քարտեզագրության խնդիրների մասին մեզ համար հանդիսանում են տեսական և գործնական հիմնական գրույթներ:

Քարտեզագրական հրատարակությունների նշանակությունը ժողովրդական տնտեսության զարգացման, երկրի կառավարման ու պաշտպանության, գիտությունների առաջադիմության, մասսաների լուսավորության, ինչպես և, ընդհանրապես, մարդկային կուլտուրայի համար ակնհայտնի է:

Անցյալում «Հայ քարտեզագրական հրատարակություններ» աշխատություն, որն ընդգրկեւ ընդարձակ ժամանակաշրջան, չի եղել: Այդ տեսակետից այս աշխատությունը հանդիսանում է առաջին փորձը, և սրպես այդպիսին, անշուշտ, չի կարող լինել լրիվ և անդերձ թերություններից:

Հայ քարտեզագրական հրատարակությունների մասին մեր ակնարկը պարունակում է չորս հիմնական մաս՝ 1) Ընդհանուր գիտողություններ, 2) Հայ քարտեզագրական հրատարակությունների ցուցակ, 3) Հայ քարտեզագրական հրատարակությունների առանձին նշանավոր համարվող նմուշների զննությունը (անալիզը) և 4) Սովետահայ քարտեզագրության խնդիրները:

Այս աշխատութիւնն ընդգրկում է հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնների ամբողջ քան երկու և կես դարի պատմութիւնը: Սկսվում է 1695 թվականից, երբ Ամստերդամում Վանանդեցի Թոմաս, Ղուկաս, Միքայել Նուրիջանյանների և Մատթեոս Հովհաննիսյանի ջանքերով լույս է ընծայվել առաջին տպագիր հայերէն քարտեզը՝ «Համատարած աշխարհացոյցը» (աշխարհի քարտեզը կիսագնդերով), մինչև մեր օրերը՝ 1955 թվականը:

Այս աշխատութիւնը նկատի չունի հայ ձեռագիր քարտեզները, քարտեզներ, որոնց XII, XV, XVI դարերից մնացած նմուշները կարելի է գտնել Յրևանի պետական մատենադարանում: Հայ ձեռագիր քարտեզների ուսումնասիրութիւնը մի այլ կարևոր խնդիր է, որով զբաղվել է աշխարհագրական գիտութիւնների թեկնածու Հովհ. Հովհաննիսյանը:

Մեր նպատակն է կազմել հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնների ցրված օրինակների ցանկը, զննել նրանցից մի քանի կարևոր նմուշները, նշել հայ տպագիր քարտեզագրութեան արդի խնդիրները:

Ի Մ Ա Ս

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ի՞նչ ՊԵՏՔ Է ՀԱՍԿԱՆԱԼ «ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ» ԱՆՎԱՆ ՏԱԿ

«Հայ քարտեզագրական հրատարակություններ» անվան տակ նեղ իմաստով կարելի է հասկանալ միայն այն քարտեզագրական հրատարակությունները, որոնք լույս են տեսել հայերեն: Բայց այդ սահմանափակ կլինի: Հայերեն լույս տեսած քարտեզագրական օրինակներին անհրաժեշտ է ավելացնել նաև Հայաստանում հայերի ուժերով այլ լեզուներով տպագրված զանազան քարտեզագրական հրատարակություններ: Սակայն, հիմք ունենք կարծելու, որ այդ լրացումը ևս բավական չէ: Մեզ հայտնի են քարտեզագրական հրատարակություններ, որոնք լույս են տեսել Հայաստանից դուրս և ոչ-հայերեն, որոնց նախաձեռնողները կամ հրատարակիչները, կազմողները կամ խմբագիրները, մասնակցողները կամ գիտական խորհրդատուները եղել են հայեր: Օրինակ, Ա. Խուդարաշյանը 1858 թվականին Պետերբուրգում հրատարակելով «Обозрение Армении» աշխատությունը, կցել է նրան Հայաստանի և հարևան երկրների քարտեզները ուսուերին. կամ Թե Փարիզում 1920 թվականին Չ. Խանգադյանը հրատարակել է Հայաստանի Ատլասը պատմական քարտեզներով (գլխավորապես 18 տախտակից), հայերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով: Այսպիսով, քիչ չեն նման հրատարակություններ, որոնք հայ գիտական մտքի և աշխատանքի արգասիք են: Ուստի, մենք հակում ունենք կարծելու, որ այդ հրատարակությունները ևս կարելի է պայմանական կարգով, որոշ հիմունքներով, համարել հայկական քարտեզագրական հրատարակություններ:

Հայ քարտեզագրական նախկին հրատարակությունների նպատակն է եղել բավարարելու առաջին հերթին հայ առևտրական խավի և ապա մասամբ ընթերցասեր հասարակության կուլտուրական պահանջները: Այլ է սովետական ժամանակի հրատարակությունների իմաստը: Իսկ թե ինչո՞ւ են մինչ Հա-

յաստանում սովետական կարգերի հաստատումը հայ քարտեզագրական, ինչպես և հայ այլ հրատարակությունները Հայաստանից դուրս տեղի ունեցել, այդ պայմանավորված է եղել ժողովրդի անցյալի պատմությամբ, երբ երկիրը նվաճված լինելով, ժողովուրդը ստիպված էր իր գործունեությունն այլ երկրներում ծավալել:

**ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՆԵՐԸ**

Զի կարելի զննել հայ քարտեզագրական հրատարակությունները և դիտել նրանց երկու և կես դարի զարգացման ուղիները, առանց ստորաբաժանելու այն՝ ըստ ժամանակագրական կարգի:

Պատմական ակնարկի ժամանակագրական ստորաբաժանումները անհրաժեշտ են ոչ միայն նյութի ուսումնասիրությունը դյուրին դարձնելու համար, այլև դրանք կարևոր են ըստ էության: Երկու և կես դարը ներկայացրել են տարբեր ժամանակներ, ընդգրկել են զանազան պատմա-քաղաքական միջավայրեր և ունեցել են տարբեր սոցիալ-տնտեսական կարգեր:

Խնդրի կարևորությունը թերևս այն չէ, թե հարկավոր է ստորաբաժանել երկու և կես դարը ժամանակաշրջանների, այլ այն՝ թե լճնապես բաժանել, լճնչը հիմք ընդունել աշխարհի ստորաբաժանման համար:

Հետևելով վերջերս Հայկական ՍՍՌ գիտական հրատարակություններում կատարված փորձերին, մենք համամիտ ենք այդ երկու և կես դարը՝ 1695 թվականից մինչև 1955 թվականը, ստորաբաժանել երեք հիմնական ժամանակաշրջանների, որոնք սակայն, համաչափ չեն ըստ իրենց տևողության և միակերպ չեն ըստ իրենց բովանդակության՝ թե պատմա-քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական տեսակետներից և թե հայ տպագիր քարտեզագրությունների զարգացման տեսակետից:

Այդ ժամանակաշրջանները հետևյալներն են՝ ա) Հայ քարտեզագրական հրատարակությունները մինչև Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելը, բ) Հայ քարտեզագրական հրատարակությունները Ռուսաստանում մինչև Հոկտեմբերյան ռեվոլյուցիայի հաղթանակը, գ) Սովետահայ քարտեզագրական հրատարակությունների ժամանակաշրջանը:

Ա) ՀԱՅ ԳԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՆՁԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՑՎԵԼԸ

Այդ ժամանակաշրջանը տեկ է 133 տարի, XVII դարի վերջից մինչև XIX դարի առաջին քառորդը ներառյալ, այսինքն՝ 1695 թվականից, երբ լույս է տեսել առաջին հայերեն տպագիր քարտեզը, մինչև 1828 թվականը, երբ Արևելյան Հայաստանը միացվել էր Ռուսաստանին։ Այդ ժամանակաշրջանում երկրի և ժողովրդի վրա ծանրացել էր թյուրքական և պարսկական բռնակալական ծանր լուծը։ Արևմտյան Եվրոպայում սկսել էր զարգանալ կապիտալիստական հասարակարգը, մինչդեռ բուն Հայաստանում տիրում էին բացարձակապես ֆեոդալական կարգերը։ Հայաստանը տնտեսապես և կուլտուրապես հետամնաց երկիր էր, աշխատավոր ժողովուրդը ճնշված և հալածված էր. շատ թե քիչ աչքի էր ընկնում վաճառական դասը և որոշ դեր էր կատարում հոգեւորականութունը։ Այդ ժամանակ հայ կուլտուրական կենտրոնները, քարտեզագրական հրատարակութունների վայրերը գտնվում էին հայրենիքից շատ հեռու՝ Ամստերդամ, Վենետիկ, Վիեննա, Փարիզ։ Այդ ժամանակաշրջանը հայտնի է հայ քարտեզագրական առաջին հրատարակութուններով, որոնք լույս են ընծայվել արտասահման մեկնած հայերի և Մխիթարյան միաբանութունների կողմից։

Բ) ՀԱՅ ԳԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ
ՄԻՆՁԵՎ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՑԱՆ ՌԵՎՈԼՅՈՒՑՈՒՑԱՅԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Այդ ժամանակաշրջանը տեկ է XIX դարի 2-րդ քառորդից մինչև XX դարի առաջին քառորդը, այսինքն՝ 1828 թվականից մինչև 1920 թվականը (92 տարի տևողությամբ)։ 1828 թվականից Արևելյան Հայաստանի զգալի մասը ռուս մեծ ժողովրդի օգնությամբ ազատագրվել է պարսկական լծից, իսկ 1877 թվականին մի այլ փոքր մասը՝ թուրքական լծից։ Հայաստանի մասերը մշտնում են համեմատաբար ավելի կուլտուրական պետություն հանդիսացող Ռուսաստանի տերիտորիայի կազմի մեջ։ Այդ ժամանակ հայ ժողովրդի մեջ սկսում է ավելի զարգանալ առևտրական դասը, առաջանում է հայ բուրժուական դասակարգը, որի հենակետը հետագայում հանդիսանում է արդյունաբերությունը։

Անգրկովկասում սկսում են զարգանալ կապիտալիստական կարգերի առանձնահատկութունները։ Աստիճանաբար հայ ժողովրդի առաջադիմական տարրերը համախմբվում են Ռուսաս-

տանի կուլտուրական կենտրոններում՝ Պետերբուրգում ու Մոսկովայում, առավել ևս Թիֆլիսում ու Բաքվում: Հայ քարտեզագրական հրատարակություններն հիշյալ ժամանակից սկսել են լույս տեսնել այդ քաղաքներում:

Բայց հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի կյանքում դեռևս շարունակում են կուլտուրական որոշ դեր խաղալ Վենետիկը, Վիեննան, Փարիզը և այլն:

Վերոհիշյալ երկու ժամանակաշրջաններում, 225 տարվա ընթացքում Հայաստանի տերիտորիայում լույս չի տեսել և ոչ մի հայ քարտեզագրական հրատարակություն: 2-րդ ժամանակաշրջանում կարող ենք միայն նշել, որ քարտեզագրական կենտրոնները մոտեցել են Հայաստանին:

Իսկ XX դարի 1918—20 թվականներին, դաշնակիների տիրապետության օրերին, հայ ժողովրդի կյանքը դառնում է դժնդակ: Պատերազմների և սովի մատնված հայ ժողովուրդը ժամանակ և հնարավորություն չունի մտածելու քարտեզագրական հրատարակությունների մասին:

Գ) ՍՈՎԵՏԱԶԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո, ինչպես հայ ժողովրդի կյանքում, այնպես էլ հայ քարտեզագրության բնագավառում, սկսվում է մի նոր լուսավոր դարաշրջան, որը Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատվելու 36-ամյակին, բոլորում է 33 տարին:

Հայաստանը դառնում է սովետական, ազատ և անկախ երկիր ու միանալով եղբայրական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկաներին, նրանց հետ կազմում է 15 իրավահավասար ՍՍՌ-ների Միություն՝ ՍՍՌ-Մ:

Հայ ժողովուրդը դառնում է սոցիալիստական ազգ, ձեռք է բերում ձեռք ազգային և բովանդակութամբ սոցիալիստական կուլտուրա:

Երևանը դառնում է հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական կենտրոնը: 1923 թվականին Հայաստանի տերիտորիայում (Երևանում) առաջին անգամ հրատարակվում է հայերեն քարտեզը՝ Սովետական Հայաստանի քարտեզը: Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանում լույս տեսած հայ քարտեզագրական հրատարակությունները մի քանի անգամով գերազանցում են

նախորդ՝ առաջին երկու ժամանակաշրջանների հրատարակություններին թե՛ անուշով ու քանակով, և թե՛ տեսակներով ու բնույթով:

Սովետական ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական հրատարակությունները դառնում են մասսայական-ժողովրդական, բովանդակությամբ՝ բազմապիսի:

Այժմ՝ Սովետական Հայաստանում հայ քարտեզագրության առաջ ծառանում են գիտական և կազմակերպչական նոր կարևոր խնդիրներ:

ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԽՈՒՄՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻՑ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻՑ

Քարտեզագրության զարգացումն ընդհանրապես, և հայ տպագիր քարտեզագրության զարգացումը մասնավորապես, կախում ունի մի շարք պայմաններից:

Առաջին հերթին քարտեզագրության զարգացումը սերտորեն կապված է աշխարհագրական գիտության զարգացման աստիճանի հետ: Քարտեզագրության մեջ արտացոլվում է Երկրի աշխարհագրական հայտնագործությունների չափն ու ծավալը, Երկրի աշխարհագրական ուսումնասիրության աստիճանը: Քարտեզագրական հրատարակությունների միջոցով կարելի է համարյա անսխալ կերպով եզրակացություններ անել աշխարհագրական գիտության վիճակի մասին տվյալ ժամանակամիջոցում և տվյալ երկրում:

Քարտեզագրությունը սերտորեն կապված է նաև տեղագրության (տոպոգրաֆիայի) և գեոգեզիայի հետ. անվիճելի է այս գիտությունների զերը քարտեզագրության նկատմամբ, այսինքն՝ թե՛ որ չափով են տարածությունները հանութի վերածված և թե՛ ինչ պրոյեկցիաներով է գնդաձև Երկրի ամբողջ, կամ մի որևէ մասի մակերևույթը անցկացվել հարթ թղթի վրա: Այդ բոլորը մեծ նշանակություն ունեն քարտեզագրության համար:

Ոչ պակաս կարևոր են քարտեզների ձևավորման խնդիրները, տպագրական տեխնիկան, քարտեզագրական հրատարակությունների պատրաստման ամբողջ պրոցեսը:

Մինչ Սովետական իշխանության հաստատվելը մեզ մոտ, Հայաստանում չի եղել ոչ մի գիտական հիմնարկություն և չի եղել քարտեզագրական հրատարակությունների համար որևէ հիմնարկ, գիտական և տեխնիկական բազա:

Ուստի և մինչև 1920 թվականը հայ տպագիր քարտեզագրությունը ամբողջապես գտնվել է օտար, հեռավոր կամ մոտակա վայրերում:

Հայ տպագիր քարտեզագրությունը գիտական և տեխնիկական տեսակետից առաջին ժամանակաշրջանում (1695—1828) կրել է հոլանդական, գերմանական, ավստրիական, ֆրանսիական, իտալական քարտեզագրության ազդեցությունը:

Երկրորդ ժամանակաշրջանում (1828—1920) հայ քարտեզագրության պատմության մեջ մեծ դեր է կատարել ռուսական (արևելամերձասիական) միջավայրը՝ կապիտալիստական հասարակարգին համապատասխան:

Վերջապես երրորդ ժամանակաշրջանում հանդես է գալիս բուն Հայաստանը, որը իր վրա կրում է սովետական-ռուսական հուլիստերայի բարերար ազդեցությունը:

Ոչ մի բոլոր մոռացության չենք տալիս այն, որ և՛ աշխարհագրական գիտության և՛ քարտեզագրության տեխնիկայի վիճակը վերջին հաշիվով պայմանավորված են եղել արտագրողական ուժերի զարգացումով, կախում են ունեցել տիրող դասակարգի շահերից և ուղղություն են ստացել հասարակական կարգերին համապատասխան:

Զարմանալի չէ, որ առաջին ժամանակաշրջանում հայցրված վաճառականության տնտեսական պահանջները բավարարելու համար տպագրվել են աշխարհի քարտեզներ, իսկ այն ժամանակվա կրթված հոգեւորական դասի գաղափարախոսության համապատասխան՝ լույս են ընծայվել «Աւետեաց Երկրի», «Սուրբ Երկրի» քարտեզներ: Տուրք տալով քաղաքական իշխանության, մոմենտի պահանջներին՝ տպագրել են Օսմանյան պետության և այն ժամանակ նրան ենթակա՝ Ոսփորի, Ղրիմի, Սև ծովի քարտեզները, ինչպես և պատմական Հայաստանի քարտեզները:

Հետագայում, երբ ռուսական իշխանության տիրապետության ժամանակ Անդրկովկասում զարգանում է արդյունաբերական կապիտալը, տեսնում ենք թե ինչպես այդ դասակարգի շահերին համապատասխան և ազգայնական նպատակներով տպագրվում են ժամանակակից Անդրկովկասի, Հայաստանի և հարևան երկրների (որպես տնտեսական շուկաների) քարտեզներ:

Վերջապես, երրորդ ժամանակաշրջանում, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեյոլուցիայից հետո, պրոլետարիատի հաղթանակի և Սովետական իշխանության հաստատման շնորհիվ,

ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Հայաստանում ստեղծվում է նոր հասարակարգ՝ նոր պահանջներով:

Սովետական Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդին աջակցելու, աշխատանքի արտադրողականութունը բարձրացնելու, Հայաստանի բնական հարստություններն օգտագործելու համար անհրաժեշտ էր բարձրացնել աշխատող ժողովրդի բուսավորութունը, հաստատել գիտական հիմնարկներ, ուսումնասիրել երկրի արտադրողական ուժերը և արտադրական հարաբերութունները:

Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական իշխանության ջանքերով Հայաստանում ստեղծվել են Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիան իր 35 գիտահետազոտական հիմնարկներով, Երևանի պետական համալսարանն ու 14 այլ բարձրագույն ուսումնական հիմնարկներ, որոնք բազմակողմանի ուսումնասիրում են երկրի բնական հարստությունները: Մեր ժամանակաշրջանում ուսումնասիրությունյան, ինչպես նաև քարտեզագրություն օբյեկտներ են հանդիսանում Հայաստանը, Սևանա լիճը, Հրազդան գետը, Արագած լեռը, Արարատյան դաշտը, Հայկական ՍՍՌ արևոտները, հանքերը, անտառները, կուրորտները և այլն, նաև ՍՍՌՄ (և նրա մասերը), որպես մեր մեծ Հայրենիք: Իսկ ընդհանուր կրթություն տեսակետից ուսումնասիրվում և հրատարակվում են նաև գլոբուսներ, աշխարհի, աշխարհամասերի քարտեզներ և այլն:

Արդի հայ քարտեզագրությունը սերտորեն կապված է սովետական-ռուսական քարտեզագրություն և աշխարհագրական գիտություն հետ:

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Հայ տպագիր քարտեզագրությունը, սկսած 1695 թվականից մինչև մեր օրերը, հայտնի է բազմապիսի տեսակներով: Այդ բազմապիսիությունն աչքի է ընկնում առավելապես երրորդ՝ սովետական ժամանակաշրջանում:

Հայ քարտեզագրական հրատարակություններին մեջ, որպես ընդհանուր կարգ, հայտնի են հիմնական երեք տեսակներ՝ գլոբուսներ, ատլասներ և առանձին քարտեզներ:

Պատրաստված գլոբուսները, թե շարժականը (պորտատիվ)՝ (25 սմ տրամագծով) և թե մեծադիր թանգարանայինը՝ (60 սմ տրամագծով), թեք առանցքով են, ունեն աշխարհագրական առտիճանացանց, գունավոր են, հենված են պատվանդի վրա: Քար-

տեղագրական հրատարակությունները շարքում սովորաբար գլուխները սակավաթիվ են:

Աշխարհագրական ատլասները* տարբեր չափաի են, սկսած գրպանի ծավալից մինչև սեղանինը՝ պարունակում են 3-ից մինչև 20 և ավելի քարտեզագրական թերթ (կամ ինչպես արևմտահայերեն են առում, հետեւելով ալյազգիների օրինակին, տախտակ): Ատլասի քարտեզները զանազան մասշտաբի են, գունավոր, երբեմն նրանց կցված է տեքստը-բացատրականը, հաճախ կազմով են: Ատլասները նմանապես շատ չեն:

Անուններով ու տիրաժով շատ են և խիստ բազմազան սուպանիմ քարտեզների հրատարակությունները: Այս տիպի քարտեզներից փոքրերը գրքի էջի մեծության են, երբեմն է՛լ ավելի փոքր, իսկ մեծերը՝ դպրոցական-դասարանական, պատին կախովի քարտեզներ՝ 2 մ $\times$ 1,5 մ չափաի: Հենց առաջին հայերեն տպագիր քարտեզը, որը լույս է տեսել 1695 թվականին Ամստերդամում, եղել է այդ մեծության:

Առանձին քարտեզները երբեմն եղել են սե կամ մեկ-երկու գույնի (գարշնագույն և կապույտ), հաճախ մի քանի՝ երեքից ավելի գույնով. հազվագյուտ դեպքերում՝ բազմագույն, մինչև իսկ 14 գույնի, ինչպես, օրինակ՝ 1938 թվականին Երևանում տպագրված 1 : 1.000.000 մասշտաբի «Սովետական Հայաստանի» գիտատեղեկ տնտեսական քարտեզն է: Առանձին քարտեզներ տրված են, մեծ մասամբ, մեկ թերթի վրա, երբեմն 2, 4, 6, թերթերի վրա. մի քանիսը փակցված են կտավի վրա և ամրացված երկու (վերին և ներքին) ծայրերին կլոր փայտերով:

Բարձրաքանդակ քարտեզները թվով սակավ են, բայց բովանդակությամբ հետաքրքիր: Դրանք ռելիեֆ կերպով պատկերացնում են տվյալ վայրի, երկրի մակերևույթը՝ լեռնաշղթաները, լեռնագագաթները, հովիտները, սարահարթերը, գոգավորությունները, ջրային տարածությունները, բնակավայրերը և այլն:

* Աշխարհագրական քարտեզների ժողովածուները անվանվել են «Ատլաս» այն պատճառով, որ առաջին ժողովածուն՝ Գ. Մերկատորի ատլասը, որը լույս է տեսել 1595 թվականին, շաղկիկ վրա նկարված են ատլասները՝ ուսերին պահած ունենալով երկրագունդը: Հունարեն ատլաս (սեռ. հոլով ատլանտոս) անվանում էին հսկաներին, որոնք ըստ հին հույների պատկերացման իրենց ուսերի վրա պահում էին երկրամասերի ծայրերը՝ Աֆրիկայի արևմտյան եզրին, որտեղ Ատլասի լեռներն են:

Առավել պատկերավոր են գունավորները: Բարձրաքանդակ հայ քարտեզները սովետական ժամանակաշրջանի արտադրություններ են. մեծությունը գրքի մեկ էջից մինչև մեծ սեղանի չափսի — 2 մ × 1,5 մ: Փոքրերը պատկերացնում են ռեսպուբլիկայի որևէ գետի ձորը կամ Սևանա լճի ավազանը, մեծերը՝ ամբողջ Հայկական ՍՍՌ-ն:

Զառազանց դժվար է կատարել գրքերի մեջ գեոեղված, զանազան աշխատություններին կցված, հայերեն քարտեզների ցուցակագրումը. դրա համար հարկավոր է երկար ժամանակ, լայն հնարավորություններ, կողմնակի մեծ աջակցություն, որպեսզի աշխարհում լույս տեսած նման բոլոր հրատարակությունների հայ քարտեզները մի ցուցակի վերածել և գրի առնել: Մենք այս աշխատության մեջ քարտեզագրական հրատարակությունների ցանկում այդ տիպի քարտեզները չենք նշել, գրանցից միայն տեքստում նշել ենք շատ սահմանափակ օրինակներ, որպես նման կարգի քարտեզների նմուշներ:

Քարտեզագրական մյուս կարգի տպագրական հրատարակությունները սոսկ Սովետական իշխանության ժամանակվա արգասիքներ են: Քաղաքների ճառագավորները (պլաններ), օրինակ, Երևան քաղաքի հին և նոր հատկագծերը, հրատարակվել են Հայկական ՍՍՌ մայրաքաղաքի շինարարության համար, կամ թե տուրիստական նպատակներով: Սովետական Հայաստանի ուրվագծային (սխեմատիկ) քարտեզները (1-ից 3 գույնի), 1:1.000.000 և 1:500.000 մասշտաբով, հրատարակվել են գիտական աշխատանքների համար: Հրատարակվել են աշխարհագրական տեսքեր՝ համը քարտեզներով, դպրոցական պարապմունքների համար, կազմվել և տպագրվել են քարտոգրամներ՝ տնտեսական աշխարհագրության ձեռնարկների համար, վերջապես լայն մասսաների համար լույս են ընծայվել զանազան երկրների քաղաքական քարտեզներ, քարտեզ-բացիկներ՝ Սովետական Հայաստանը իր վարչական ստորաբաժանումներով: Հրատարակվել են նաև քարտեզ-պլակատներ:

Հայ տպագիր քարտեզագրությունն, առսովել սովետահայկականը, այդպիսով, իր տեսակների նմուշներով ետ չի մնացել ուսսական և սովետական քարտեզագրական հրատարակություններից:

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍՇՏԱՐՆԵՐԸ,
ՊՐՈՅԵԿՅԻԱՆԵՐԸ, ԱՍՏԻՃԱՆԱՑԱՆՅԸ, ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՆԵՐԻ
ԸՆԴԳՐԿՈՒՄԸ

Մասշտաբների տեսակետից ընդհանուր քարտեզագրությանը համապատասխան հայ քարտեզագրական հրատարակությունները բազմազան են: Խոշոր տերիտորիաներ ընդգրկող հայ քարտեզները փոքրամասշտաբ են, օրինակ, աշխարհամասերի համար՝ 1:10.000.000, 1:22.000.000, 1:30.000.000 մասշտաբներով: ՍՍՍՐ և առանձին պետություններ ընդգրկող քարտեզների մասշտաբները՝ 1:5.000.000, 1:2.500.000 են: Հին Հայաստանի և ՀՍՍՐ տերիտորիաներն ընդգրկող քարտեզները 1:1.000.000, հաճախ խոշորամասշտաբ են՝ 1:500.000 և 1:200.000: Ավելի խոշորամասշտաբ են, օրինակ, Սևանա լճի քարտեզները՝ 1:100.000, կամ Երևանի և շրջակայքի քարտեզները (հատկազոտներ) — 1:20.000: Այդպես են հայ քարտեզների թվային մասշտաբները: Գծային մասշտաբների երկարության չափերը այլ կարգի տարբերություններ ունեն: Օտարերկրյա հայ քարտեզագրական հրատարակություններում գծային մեկ սանտիմետրին համապատասխանում են իտալական կամ անգլիական մղոններ. ցարական Ռուսաստանի ժամանակվա հայ քարտեզագրական հրատարակություններում — 1 մատնաչափը հավասար է իրական վերստին. իսկ սովետահայ քարտեզներում 1 սանտիմետրը հավասար է կիլոմետրի:

Բարձրաքանդակ քարտեզները հորիզոնական մասշտաբի հետ միատեղ ունեն նաև ուղղահայաց մասշտաբներ, որոնց հարաբերականը, օրինակ, ՀՍՍՐ բարձրագիւր քարտեզներում եղել է 1:5, 1:6, 1:7, 1:10:

Պրոյեկցիաների խնդրում հայ քարտեզագրական հրատարակությունների հեղինակները կամ խմբագիրները, կազմողները կամ գծագրողները չեն հորինել և ոչ մի նոր պրոյեկցիա, այլ հետեւ են ընդունված և ժամանակին տիրող պրոյեկցիաներին: Հաճախ ընդօրինակել և արտագծել են գոյություն ունեցող: Կիսագնդերի քարտեզներում գործադրվել են օրթոգրաֆիկ, հաճախ ստերեոգրաֆիկ պրոյեկցիաներ. աշխարհի րացված քարտեզներում կիրառվել են՝ Մերկատորի գլանային պրոյեկցիան, վերջերս առավել ՅՆԻԻԳԱԻԿ-ի* հաջող պրոյեկցիան: Եվրոպայի,

* Центральный научно-исследовательский институт геодезии, аэросъемки и картографии.

Ռուսաստանի, ՍՍՌՄ-ի քարտեզներում տիրողը կոնական պրո-
յեկցիան է, Հայաստանի, ՀՍՍՌ-ի մեծամասշտաբ քարտեզնե-
րում — բազմակողանի (многогранные) պրոյեկցիաները և այլն:

Այս կամ այն պրոյեկցիային հատուկ շեղումներն ու տերի-
տորիաների գծագրման ազավազումները համապատասխան կեր-
պով արտացոլվել են նաև հայ քարտեզագրական հրատարակու-
թյուններում: Պրոյեկցիաների զանազան թերություններից մի-
անգամայն զերծ են ինչպես մյուս լեզուներով, այնպես էլ հա-
յերեն գլորուսները:

Բազմազանություն են ներկայացնում հայ քարտեզագրա-
կան հրատարակությունները նաև աշխարհագրական աստիճա-
նացանցի տեսակետից:

Կիսագնդերի քարտեզներում աշխարհագրական լայնության
աստիճանները նշանակված են՝ աջ և ձախ կողմերին՝ 10-յակ
աստիճաններով. աշխարհամասերի, Ռուսաստանի, ՍՍՌՄ քար-
տեզներում՝ 2-ական աստիճաններով, Հայաստանի և Հայկական
ՍՍՌ քարտեզներում՝ 30 կամ 15 րոպեներով: Երևանի հատակա-
գծերում նշված են միայն աշխարհի (հորիզոնի) կողմերը, գըլ-
խավորապես սլաքով՝ հյուսիսն ու հարավը:

Հայ քարտեզագրության օրինակներում միշտ վերևի կող-
մում հյուսիսն է, քանի որ այդ քարտեզները լույս են տեսել
XVII դարի վերջերից: Հայտնի է, որ ավելի հին քարտեզներում,
հասկանալի կերպով, հարաջլ է եղել դարձված դեպի վերև:

Երկայնության հաշվումները գլխավոր կամ 0 (պայմանա-
կան) միջօրեականից նույնպես տարբեր են: Օտարերկրյա հայ
քարտեզներում գերակշռողը, աշխարհագրության մեջ ընդունվա-
ծը Ֆեոդյի միջօրեականն է, որի գծման ղեպքում Եվրոպան,
Աֆրիկան, Ասիան լինում են Արևելյան կիսագնդում իսկ Ամե-
րիկան Արևմտյան կիսագնդում: Օտարերկրյա հայ քարտեզնե-
րում տեղ են գտել նաև Փարիզի և Գրինիչի միջօրեականները:
Ինչպես հայտնի է, Փարիզի միջօրեականը գործ էածվել մեծ
մասամբ Ֆրանսիայում և եվրոպական երկրներում, իսկ Գրինի-
չինը (Լոնդոնի արվարձանը) ծովային (նավագնացության) քար-
տեզներում: Ռուսահայ և սովետահայ քարտեզներում աշխարհի
և կիսագնդերի համար գործ էածվել Ֆեոդյի միջօրեականը, իսկ
աշխարհամասերի, Ռուսաստանի, ՍՍՌՄ, Հայաստանի, Հայկա-
կան ՍՍՌ-ի քարտեզներում՝ Պուլկովոյի (Լենինգրադի մոտ աստ-
ղագիտարան) և Գրինիչի միջօրեականները: Մխիթարյանները,
որպես փորձ, մի քանի քարտեզներում աշխարհագրական երկայ-

նությունը նշել են Արարատ (Մասիս) սարից, սակայն այդ հետաքրքիր փորձը, հասկանալի է, մնացել է առանց ընդօրինակման:

Աշխարհագրական երկարության առաջնությունը, սովորականի նման, հայ քարտեզագրական հրատարակություններում նշված են քարտեզների շրջանակների վերի և ցածի մասերում, իսկ կիսագնդերի քարտեզներում՝ հասարակածի վրա:

Տերիտորիայի (երկրների) ընդգրկման հարցում հայ քարտեզագրական հրատարակությունները նմանապես ներկայացնում են մեծ դիպպոզիցիոն: Նրանց բովանդակությունն են կադմոմ՝ Երևան քաղաքի տերիտորիան, Սևանա լիճը, Նոր Բայազետի գավառը, Ղրիմը, Կովկասը, Օսմանյան պետությունը, Բալկանյան թերակղզին, ՍՍՌԽ Եվրոպական և Ասիական մասերը առանձին կամ միասին, աշխարհամասեր՝ Եվրոպան, Ասիան, Ամերիկան, Աֆրիկան, Ավստրալիան, կիսագնդերը. վերջապես ամբողջ աշխարհը (կիսագնդերով կամ բացված պրոյեկցիայով):

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ-ՏԱՌԱԴԱՐՁԱՅԻՆ ԿԻՐԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

Հայ քարտեզագրական հրատարակությունները մեծ մասամբ լույս են ընծայվել հայերեն, մասամբ՝ ռուսերեն, երբեմն հայերեն-ռուսերեն, հայերեն-ֆրանսերեն, հայերեն-թուրքերեն, հազվադեպ՝ գեալբերում՝ ֆրանսերեն, իտալերեն, թուրքերեն, քրդերեն:

Հայերի հրատարակած ռուսերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, թուրքերեն քարտեզներում աշխարհագրական անունների տառագարձության հարցում հետևել են այդ լեզուներով գործածվող աշխարհագրական անուններին:

Մինչդեռ հայ քարտեզագրական հրատարակություններում գործածված աշխարհագրական անունների հայերեն տառադարձության խնդիրը հանգիստացել է խիստ ուրույն, բարդ և դժվարին: Այդ հարցում հայ քարտեզագրական հրատարակություններ կադմոդները, խմբագրողները, խորհրդատուները, նախաձեռնողները, քարտեզագիրները աշխատել են մեծ մասամբ ինքնուրույնաբար և հարկադրված են եղել հաղթահարել լեզվական բավական դժվարություններ:

Համեմատաբար ավելի դյուրին է եղել այդ հարցը լուծել մեկ լեզվով գրված առանձին երկրի քարտեզների աշխարհագրական անունները հայերենի վերածելու կամ թարգմանելու ժամանակ: Օրինակ՝ «Ոսփորի» քարտեզը հայերենի վերածելու կամ թարգ-

մանելու ժամանակ հայ աշխարհագետ հեղինակը, կամ դժագրող քարտեզագիրը գործ ունեն թյուրքական, հունական, բուլղարական աշխարհագրական անունների հետ, «Ղրիմի» քարտեզում՝ ռուսական և թաթարական անունների հետ, «Պաղեստինի» քարտեզում՝ հրեական և արաբական անունների հետ, «Անդրկովկասի» քարտեզում՝ ավելի բարդ էր։ Վրացական, հայկական, ադրբեջանական աշխարհագրական անուններից բացի, գործ են ունեցել նաև արխազական, օսական անունների, ինչպես նաև իրանական, թուրքական և այլ անունների հետ։ Առավել բարդ է աշխարհագրական անունների հայերեն տառագարձության խնդիրը «Ռուսաստանի, ՍՍՌՄ» քարտեզներում (քանի որ Ռուսաստանի, ՍՍՌՄ ժողովուրդների թիվը հարյուրից ավելի է)։ Բայց այդտեղ օգնություն է գալիս ռուսերեն լեզվով գործածված տառագարձությունը։ Այնուհանդերձ, ՍՍՌՄ մի շարք ժողովուրդներ, հայերի նման ունեն հ, ք, փ, թ, ձ, ջ, ճ, դ, հնչյունները։ Հասկանալի է, որ պետք է օգտագործել այդ տառերը համապատասխան երկրների աշխարհագրական անուններում, օրինակ՝ Թեոդոսիա, Տաջքենդ, Թալմիս, Աղլամ, Ճիաթուրա, Բաքու, Փոթի և այլն։ Նմանապես դժվար է «Եվրոպայի» քարտեզում մի քանի տասնյակ ժողովուրդների աշխարհագրական անունները հայերենի վերածելը։

Սակայն, չափազանց բարդ է «Աշխարհի» կամ «Կիսագնդերի» քարտեզում աշխարհագրական անունների հայերեն թարգմանելը կամ տառագարձելը։ ՍՍՌՄ (այդ թվում Կովկասի) աղ-գություններից բացի, աշխարհագրական անուններ գործ են ածվում առնվազն հետևյալ լեզուներով՝

Հեռավոր Արևելքում՝ չինարեն, ճապոներեն, կորեական լեզվով և այլն։

Մերձավոր և Միջին Արևելքում՝ արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն և այլն։

Հնդկաստանում՝ հնդկական, բենգալյան, դրավիդյան լեզուներ։

Եվրոպայի Միջերկրականի երկրներում՝ ռոմանական լեզուներ՝ իտալերեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն, նաև հունարեն և այլն։

Եվրոպայի մյուս մասերում՝ սլավոնական՝ լեհական, չեխական, բուլղարական, հարավ-սլավոնական և այլն, գերմանական, անգլիական, սկանդինավյան ժողովուրդների, կելտական՝ բասկերի (Իսպանիայում), իռլանդական, նաև մի շարք այլ ժողովուրդների լեզուներով։

Ամերիկայում՝ հնդիկների, անգլո-սաքսոն, ռոմանական (պորտուգալականը՝ Բրազիլիայում, իսպանականը՝ Լատինական Ամերիկայի մյուս երկրներում), ինչպես և էսկիմոս ժողովուրդների լեզուներ (Հյուսիսային Ամերիկայի ծայր հյուսիսում):

Աֆրիկայում՝ եթովպական (հաբեշական), նեգրական ժողովուրդների, արաբական ցեղերի լեզուներ և այլն:

Աշխարհի և կիսագնդերի քարտեզները աշխարհագրական անունների տեսակետից ներկայացնում են խիստ ճոխ պատկեր: Այդ տեսակետից պատկերացնում ենք Ամստերդամում 1695 թվականին հրատարակված աշխարհի առաջին հայերեն քարտեզի տեքստի տառադարձության խնդրի բարդությունը վանանդեցիներին համար:

Աշխարհագրական անունները տառադարձության խնդիրը, մասնավորապես հայերեն տառադարձնելու հարցը, առանձին ուսումնասիրության նյութ կարող է ծառայել: Անհնարին է այս աշխատության մի փոքր գլխում լուծել՝ այդ բարդ և բազմակողմանի, երկար պատմություն ունեցող և հետաքրքիր խնդիրը: Մենք կարող ենք միայն շոշափել այն՝ մասնակի կերպով և, թերևս, նշել մի քանի ուշքի ընկնող օրինակներ, քանի որ ստորև, առանձին հայերեն քարտեզագրական հրատարակությունները ղնենելիս, տեղում հիշատակելու ենք տառադարձության փաստեր:

Օրինակ, գերմանական ժողովուրդների աշխարհագրական անունները հայերեն տառադարձնելիս գործ ենք ածում «ք», «թ», «փ» հնչյունները՝ Քյոլն, Թյուրինգիա, Սաքսոնիա: Մինչդեռ լատինական ժողովուրդների աշխարհագրական անունների նկատմամբ հայերենում այդ չի արվում: Մենք արևելահայերս, այսպես, գործ ենք ածում և գրում ենք՝ Կանն այլ ոչ Քանն, Տուլուզ այլ ոչ Թուլուզ, Պրովանս այլ ոչ Փրովանս. ճիշտը պետք է լինի նաև Պարիզ, այլ ոչ Փարիզ (վերջինը տրագիցիա է գարձել):

Մի այլ օրինակ. «ղ» հնչյունը և տառը գործ ենք ածում ադրբեջանական անունները հայերեն տառադարձնելիս՝ Աղզաշ Աղստափա, Ղուբա և այլն: Իսկ թուրքմենական տառադարձությանը համապատասխանում է «կ» հնչյունը՝ Կարակում, Կղըլ-Արվատ, Կարա-Բոգազ գոլ և այլն:

Աշխարհագրական անուններ կան, որ սովորաբար տրվում են թարգմանությամբ: Օրինակ, հայ քարտեզագրական նրատարակություններում հայերեն տրվում են այսպես՝ Արևելա-եվրոպական կամ Մեծ Ռուսական հարթություն, Հրո Երկիր, Բարենուսո հըր-

վանդան, Արջի կղզի, Կանաչ հրվանդանի կղզիներ: Այն ծովերը, որոնք կրում են գլխավոր գույների անուններ, թարգմանաբար անվանում ենք՝ Սև, Սպիտակ, Կարմիր, Դեղին:

Աշխարհագրական անուններ էլ կան, որ չեն թարգմանվում, այլ հայ քարտեզագրական հրատարակություններում հայերեն սովորաբար առաջարձվում են:

Օրինակ, Նովգորոդ (ռուսերեն — Նոր քաղաք), Բարեւմտեցեի նեղուց (արաբերեն — Արտասուքի, որովհետև այդտեղ լինում են խիստ փոթորիկներ և եղել են նավերի խորտակումներ մարդկային զոհերով, այդ պատճառով արաբներն անվանել են Արտասուքի նեղուց), Նյուֆաունդլենդ կղզի (անգլերեն — Նոր հայտնաբերված երկիր), Հոանգհե կամ Սոանխե գետ (չինարեն — Դեղին գետ), Փխենյան (կորեական լեզվով Հարթ վայր), Կարակում (թուրքմեններեն — Սև ավազ) անապատ, Վիգօգերո լիճ (Սովետական Կարելիայում), Մոն-Բլան լեռնագագաթ (ֆրանսերեն — Սպիտակ սար, Ալպյան լեռների ամենաբարձր գագաթը), Պամիր լեռնաշխարհ (երկնքի տանիք) և այլն և այլն. այս թվարկումը կարելի էր շարունակել:

Հայ քարտեզագրական հրատարակություններում կան աշխարհագրական անուններ, որոնք գործ ենածված տարակերպ այդպիսիների թվին են պատկանում հետևյալ անունները՝

Նոր երկիր կղզին երբեք գրվել է Նոր Զեմլյա (արևմտահայերը՝ երբեք Զեմբլյա) կղ., կամ Նովայա Զեմլյա կղ. (Ռուսաստանում, ՍՍՌՄ-ում):

Հյուսիսային ծով, որն առաջներում անվանվել է Գերմանական ծով (Եվրոպայում):

Կարմիր գետ, մի այլ քարտեզում Ռեդ ռիվըր գ. (Հյուսիսային Ամերիկայում):

Նոր Օդեան (քաղաք է)՝ Նյու Օդեան ք. (Միացյալ Նահանգներում):

Հա-Մանշ նեղուց, երբեմն՝ Անգլիական նեղուց (Եվրոպայում):

Սևծովյան տափաստան, կամ թե Սևծովյան ստեպներ (Ուկրաինայում):

Նման երևույթը վերջերս շատ է նշվել կորեական աշխարհագրական անունների նկատմամբ, Կորեայի քարտեզներում:

Սեուլ կամ Կեյձյո (մայրաքաղաքը):

Փուսան կամ Ֆուզան (նավահանգիստը):

Նակտոնգան գետ կամ Ռոկոտուկո գ.:

Ձեռնարկը կղ. կամ Մայսյուե կղ. (նույնիսկ երբորդ անունը
կվելպարտ կղ.)

Պակտուսան լեռ կամ Բագգոշան լեռ և այլն:

Կորեական անուններին՝ զուգահեռ գործ են ածվել չինական,
նաև ճապոնական անուններ:

Ոչ պակաս օրինակներ է տալիս այդ տեսակետից Սովե-
տական Հայաստանը.

Արագած լեռ (առաջ Ալագյազ, Ալագյոզ):

Գեղամա լեռնաշղթա (Աղմաղանի լճաշղթա):

Հրազդան գետ (Ջանգու գետ):

Որոտան գետ (Բարգուշատ գետ, Բագարշայ գ.):

Սեանա լիճ (Գյոկչա լիճ), Գեղամա ծով:

Այդ կարգի անունները կարելի է հասցնել Հայաստանում
հարյուրի:

Արևմտյան Հայաստանի աշխարհագրական անուններում
պահպանվել է թուրքական տառադարձությունը:

Հայկական ՍՍՌ կառավարութան որոշմամբ Սովետական
Հայաստանի աշխարհագրական օտարոտի անունները այժմ դարձ-
ված են հայ ժողովրդի համար հարազատ: 1949 թ. Թբիլիսիի
քարտեզագրական գործարանում հրատարակված Հայկական ՍՍՌ
ուսումնական ֆիզիկական քարտեզում (մ. 1 : 600.000) նըշ-
ված են աշխարհագրական գլխավոր օբյեկտների ցուցակով ճշտ-
ված անունները: 1951 թ. լույս է տեսել Հայկական ՍՍՌ Գիտու-
թյունների ակադեմիային կից Հայկական աշխարհագրական ըն-
կերություն կողմից կազմված «Հայկական ՍՍՌ աշխարհագրական
անուններ» գիրքը հայերեն և ռուսերեն:

Ոչ պակաս լուրջ խնդիր է հանգիստանում Հայաստանի և
հայկական աշխարհագրական անունների թարգմանությունը և
տառադարձությունը ռուսերեն կամ օտար լեզուներով, երբ Հա-
յաստանի քարտեզները լույս են ընծայվում ռուսերեն կամ
օտար լեզուներով:

Բերենք մի քանի օրինակներ:

Հայերեն թ տառը տառադարձվում է Դ-ով.

Թալին — Талин.

Հայերեն ծ տառը — Ц-ով.

Ծաղկաձոր — Цахкадзор.

Հայերեն ճ-ն ռուսերեն Կ-ով.

Ճավախոտ — Чавахот.

Հայերեն ջ-ն ուսերեն DJ-ի.

Ջրվեժ — Джырвеж.

Բայց Դիլիջանը գրվում է ըստ սովորության՝ Дилижан, իսկ Էջմիածինը — Эчмиадзин (պետք է ճիշտը գրվեր — Эджмиацин):

Հայերեն դ տառը — ուսերեն г-ով.

Գեղամա լ-շղթա — Гегамский хребет.

Երբեմն х-ով — Պաղակն — Пахакн.

Ագրրեջանական Աղբուլաղ անունը տառադարձվել է զանազան կերպով՝ Агбулаг, Акбулак, Ахбулах.

Հայերեն հ-ն ուսերենում հիմնականում դուրս է ընկել:

Հոկտեմբերյան քաղաք — г. Октемберян.

Հալիձորի լիճ — оз. Алидзор.

Հալավար գետ — р. Алавар և այլն:

Այս առթիվ Սովետական Ռուսաստանի տառադարձական հանձնաժողովի կողմից մշակված է համապատասխան հրահանգ, որին մասնակցել են Սովետական Հայաստանի լեզվաբանները և աշխարհագետները:

Սովետական Հայաստանի բնակավայրերի և, առհասարակ, վարչական օբյեկտների անունների ճշտման գործը պատկանել է Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի վերահստությունը և կատարվել է նրա Տառադարձական հանձնաժողովի կողմից:

Սովետական Հայաստանի ֆիզիկո-աշխարհագրական օբյեկտների (լեռների, գետերի, լճերի և այլ) անունները ճշտվել են ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Աշխարհագրական հանձնաժողովում, ընդունվել են Ակադեմիայի Նախագահություն նիստում և հավանություն ստացել՝ Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի Նախագահության կողմից: Այդ հանգամանքը երբեմն աչքաթող է արվում մասնագետների կողմից:

Հայաստանում միայն սովետական օրոք է այդ գործը գլուխ բերվել կազմակերպված ձևով, գիտական հիմունքներով ու մեթոդներով, գիտնականների կոլեկտիվ ուժերով:

ՀԱՅԵՐԵՆ ՔԱՐՏԵԶԱԴՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԼՈՒՅՍ
ԸՆԾԱՅԵԼՈՒ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հայ քարտեզագրական հրատարակություններ լույս ընծայելու նպատակներն ու խնդիրները, ընդհանուր քարտեզագրության համապատասխան, տարրեր են և բազմազան: Այդ նպա-

տակներն ու խնդիրները կախում ունեն ոչ միայն քարտեզագրական հրատարակությունների տեսակներից ու բնույթից, նրանց կազմողներից ու խմբագիրներից, նախաձեռնողներից ու հրատարակիչներից, այլև առավելագույն ժամանակի պահանջներից, քաղաքական կարգերից, տիրող դասակարգի շահերից:

Առաջին հայերեն քարտեզները վերաբերվել են «Աւետեաց երկրին», Պաղեստինին՝ հայ հոգևորական դասի կրոնական նպատակները բավարարելու համար: Ապա Աշխարհի քարտեզների ճանապարհների քարտեզների հրատարակման նպատակն է եղել ընդառաջել հայ առևտրական դասակարգի շահերին՝ աշխարհի զանազան մասերը, երկրները ճանաչելու, առևտրական ուղիներին տեղյակ լինելու: Այդ մասին պարզ ասված է 1849 թվականին Վենետիկում Մխիթարյանների հրատարակած Ատլասի տեքստի նախաշավիղում՝ «աշխարհագրութեամբ արվեստներն ու վաճառականութիւնն ալ շատ կը յառաջանան»:

Արևմտահայերի հրատարակած՝ Ոսփորի, Ղրիմի քարտեզները համընկել են Ղրիմի 1855—1856 թթ. պատերազմին:

1848 թ. Ֆրանսիական փետրվարյան բուրժուական ուսուլուցիկան Եվրոպայում արեկոծեց հասարակության լայն խավեր: Վենետիկի և Վիեննայի հայ Մխիթարյանները, հետևելով ժամանակի ոգուն, տուրք տվեցին աշխարհիկ գիտության և լուսավորության պահանջներին: 1849 թվականին Վենետիկում հրատարակեցին հայերեն առաջին մեծագիր (սեղանի) աշխարհագրական ատլասը («Աշխարհացոյց պատկերաց ատլասը»): Իսկ 1850 թվականին Վիեննայում լույս ընծայեցին առաջին հայերեն մեծագիր գլոբուսը («Երկրագունդը»): Այդ Ատլասի և Երկրագնդի տիրաժը խիստ սահմանափակ և գներն էլ շատ բարձր էին, ուստի այդ քարտեզագրական հրատարակությունները կամ ունեոր դասակարգերի համար եղան միայն մատչելի, կամ թե դարձան թանկարանային առարկաներ: Իհարկե, եղել են նաև հրատարակություններ, որոնք օգտագործվել են նաև ուսուցողական նպատակով: Մխիթարյանների քարտեզագրական հրատարակությունները սպասարկել են Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանների և այլ դպրոցների կարիքները՝ «ի պետս ազգային դպրոցաց» (օրինակ՝ Ա. Ավագյանի 1860 թ. կազմած ատլասը, հրատարակված Վիեննայում):

Հայերի հրատարակած Բալկանյան թերակղզու, Օսմանյան կայսրության քարտեզները նպատակների տեսակետից համապա-

տասխանել են Բալկանյան պատերազմի այն ժամանակվա պահանջներին:

Ռուսական կայսրութեան ժամանակվա հայ քարտեզագրական հրատարակությունները՝ թե XIX դարի հիսունական թվականներին Սոլդաթաշյանի կազմած ուսերեն քարտեզները (Պատմական Հայաստան, Հայաստանը և հարևան երկրները), թե XX դարի սկզբներին և թե I-ին իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ լույս տեսած քարտեզները (Անգրիոկասի ազգագրական քարտեզը՝ ուսերեն, Հայաստանը և հարևան երկրները՝ հայերեն) հետապնդել են ազգայնական քաղաքական պահանջներ, ձգտել են բավարարել գլխավորապես հայ բուրժուազիայի շահերը (հրատարակվել են Անգրիոկասի հայ կադիտալիստների միջոցներով):

Միանգամայն այլ կարգի նպատակներ և խնդիրներ են եղել առաջադրված սովետահայ քարտեզագրական հրատարակություններին:

Այս աշխատութեան վերջում կցված Սովետական Հայաստանի քարտեզագրական հրատարակություններ լույս ընծայող Հայկական ՍՍՌ բազմաթիվ հիմնարկների ցանկը և տեքստում նշված սովետահայ քարտեզագրական հրատարակությունների տեսակներն ու բնույթը վկայում են հետևյալի մասին:

Հայ քարտեզագրական հրատարակությունների ճնշող մեծամասնութունը՝ գլոբոլները, ատլասները, առանձին քարտեզները, աշխարհագրական տետրերը, բարձրաքանդակ քարտեզները՝ Հայկական ՍՍՌ Լուսավորութեան մինիստրութեան պատվերով լույս են ընծայվել ուսումնական նպատակներով, դպրոցական աշխարհագրութեան դասավանդման, կրթութեան և աշխատավոր մասսաների բնդհանուր լուսավորութեան համար. այդ են ապացուցում նաև տասնյակ հազարներով տիրաժները:

Երևան քաղաքի հատակագծերի հրատարակությունները հիմք են ունեցել Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքի արմատական վերաշինությունը:

Հայկական ՍՍՌ մասնագիտական, սխեմատիկ քարտեզները, նաև Սեանա լճի, Արարատյան դաշտի և Հայաստանի այլ մասերի քարտեզներ հրատարակվել են Հայկական ՍՍՌ գիտահետազոտական հիմնարկների աշխատանքների համար:

Հայկական ՍՍՌ մի շարք վարչական քարտեզները հրատարակվել են պետական և տնտեսական հիմնարկների համար,

որոնց գործունեութիւնը ծավալվում է Սովետական Հայաստանի այս կամ այն վարչական շրջանում:

Քաղաքական-մասնայական քարտեզներ են լույս ընծայվել աշխատավորների լայն զանգվածների աշխարհագրական, գիտելիքները խորացնելու նպատակով, ժամանակակից քաղաքական աշխարհը լավ ճանաչելու, քաղաքացիական գիտակցութիւնն է՛լ ավելի բարձրացնելու համար:

Սովետահայ քարտեզագործութիւնը աշխատել է իրականացնել Կոմունիստական սլարտիայի և Սովետական իշխանութեան լուսավոր առաջադրանքները:

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Մեծ բազմազանութիւն են ներկայացնում հայ քարտեզագրական հրատարակութիւններն ըստ իրենց բնույթի, ուստի և այլ կարգի են նրանց խմբավորումներն այդ տեսակետից:

Հիմնական խմբերն են կազմում՝

Ֆիզիկական քարտեզագրական հրատարակութիւններ

Քաղաքական

»

»

Տնտեսական

»

»

Պատմական

»

»

Այսպէս, օրինակ, հայերեն գլոբուսները ֆիզիկական են (Վիեննայում հրատարակված գլոբուսներից մեկը — քաղաքական է), իսկ հայերեն ատլասները՝ ֆիզիկական են, քաղաքական, պատմական և մասամբ տնտեսական:

Առանձին հրատարակված հայերեն քարտեզները ըստ բնույթի խիստ բազմազան են: Նշված չորս հիմնական բնույթից բացի, քարտեզները ստորաբաժանվում են նաև բազմաթիւ այլ մասնագիտական տեսակների. այդ առավելապէս վերաբերում է սովետական ժամանակաշրջանի քարտեզներին:

Հայերեն քարտեզների տարբերութիւններն ըստ նրանց բնույթի նկատվում են նաև զանազան ժամանակաշրջաններին համապատասխան:

Մինչսովետական ժամանակաշրջանում օտար երկրներում լույս տեսած հայերեն քարտեզները գլխավորապէս, պատմական և քաղաքական են, մասամբ ֆիզիկական, երբեմն՝ կրոնական բնույթի:

Ռուսական տիրապետութեան ժամանակ լույս տեսած հայերեն քարտեզները նույնպէս քաղաքական, • պատմական են, մասամբ ֆիզիկական և ազգագրական:

Սովետական ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական հրատարակութեանները իրոք դառնում են խիստ բազմազան և ճոխ, այնպիսի բնույթի՝ որպիսին նախկինում երբեք չէր կարելի երևակայել:

Սովետական հրատարակութեանները ընդհանուր ֆիզիկական քարտեզների շարքում մենք տեսնում ենք նաև մասնագիտական-ֆիզիկական քարտեզներ՝ գիպսոմետրիկ, գեոմորֆոլոգիական, երկրաբանական (գեոլոգիական), կլիմայագիտական, հիդրոգրաֆիկ, հոդագիտական, բուսաբանական, բնական շրջանացման և այլն:

Քաղաքական բնույթի քարտեզներն էլ իրենց հերթին ստորաբաժանվում են՝ զուտ քաղաքական, վարչա-քաղաքական և զուտ վարչական:

Պատմական բնույթի հայերեն քարտեզները ստորաբաժանվում են՝ զուտ պատմական, պատմա-քաղաքական, ռեվոլյուցիոն-կենսագրական և այլն:

Տնտեսական բնույթի հայ քարտեզագրական հրատարակութեանները, բացի ընդհանուր տնտեսականից, նաև նեղ մասնագիտական են, օրինակ, էլեկտրիֆիկացման, տրանսպորտային, ոռոգման, արոտների, արդյունաբերութեան, գյուղատնտեսութեան ճյուղերի և այլն:

Սովետական ժամանակաշրջանում հրատարակվել են նաև տուրիստական, առողջապահական (բժշկական) և այլ բնույթի քարտեզներ:

Երբեմն քարտեզները հրատարակվել են խառը բնույթի:

Օրինակ՝ ֆիզիկական-քաղաքական, ֆիզիկական-տնտեսական, քաղաքական-տնտեսական, պատմա-քաղաքական, պատմա-ֆիզիկական, պատմա-տնտեսական, գիպսոմետրիկ-տնտեսական և այլն:

Ռազմական բնույթի քարտեզները առաջներում սովորաբար զատում էին ըստ հատուկ տեսակների՝ օրինակ, տեղագրական (տոպոգրաֆիկ) քարտեզների, գաղտնի համարված համր քարտեզների, բերդերի (крепость) քարտեզների և այլն:

Այժմ հաստատված է, որ անխտիր բոլոր բնույթի (գլխաւորապէս խոշորամասշտաբ) քարտեզներն ունեն ռազմական նշանակութիւն. բոլոր կարգի, տեսակի, բնույթի քարտեզները,

որոնց վրա ցույց են տրված՝ բնակչության կազմը, հացարույսերի տեսակները, կենդանիները և, առհասարակ ամեն ինչ, կարող են օգտագործվել երկրի պաշտպանության նպատակներով: Ուրեմն չկա մի վորեւէ քարտեզ, որը չունենա ուղղակիան նշանակություն:

Այդ պատճառով է, որ մենք, խմբավորելով հայ տպագիր քարտեզագրական հրատարակություններն ըստ բնույթի, չգատեցինք առանձին ուղղակիան քարտեզների խումբը. բայց զուտ այդպիսիք առհասարակ հայերեն չեն եղել:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ԱՅԼ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Հրատարակչական կարգի խնդիրներից են՝ քարտեզագրական (կազմողական) հիմնարկների առկայությունը, քարտեզագրական գործարանների (տպագրության) վիճակը, քարտեզագրական կադրերի պատրաստումը, հրատարակության վերահսկողությունը, հրատարակության տիրաժը և այլն:

Մինչսովետական ժամանակաշրջանում քարտեզագրական (կազմողական)* հիմնարկ ունեցել են Մխիթարյանները՝ թե՛ Վենետիկում և թե՛ Վիեննայում, որոնք երբեմն առ երբեմն լույս են ընծայել հայ քարտեզագրական հրատարակություններ: Բոլոր մնացած դեպքերում օտարերկրյա հայ քարտեզագրական հրատարակությունները կազմվել են և լույս ընծայվել տարբեր երկրներում քարտեզագրական հիմնարկներում, զանազան եղանակով՝ հայերի անմիջական մասնակցությամբ:

Ռուսական կայսրության տիրապետության ժամանակ հայերը օգտվել են գոյություն ունեցող ռուսաց քարտեզագրական (կազմողական) հիմնարկներից:

Հայաստանում հայ ժողովուրդը ունեցել է քարտեզագրական (կազմողական) հիմնարկներ միայն սովետական ժամանակաշրջանում: Սկզբի շրջանում այդպիսի բաժիններ ունեցել են՝ Կենտրոնական վիճակագրական վարչությունը, Հողագործության ժողովուրդ, Երևանի քաղաքային Սովետը, այնուհետև Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեն, Հայկական Խորհրդային Հանրապետությանը, Ժողովրդական լուսավորության կոմիտեի տարածքը: 1943 թվականից գիտականորեն կազմակերպված ձևով՝ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի սիստեմում, նրա գիտական հիմնարկներ՝ Փետրոգրիական, Բուսարանական, Տնտեսագիտության,

* Ռուսերեն՝ Картосоставительские.

Պատմության ինստիտուտները, նաև Հայկական ՍՍԽ Գիտութ-
յունները ակադեմիային կից Հայկական աշխարհագրական ըն-
կերությունը: Սովետական Հայաստանում կան նաև մի շարք այլ
հիմնարկներ, որոնք կատարում են նման աշխատանքներ և այդ
բոլորն էլ գտնվում են Երևանում: Հարուստ ցանկը, որը որ-
պես համապատասխան հավելված կցված է այս աշխատության
վերջում, վկայում է այն մասին, թե որքան քարտեզագրական
գիտական-կուլտուրական ուժեր են կենտրոնացած Սովետական
Հայաստանում վերջին 30 տարվա ընթացքում:

Այլ պատկեր է ներկայացնում քարտեզների տպագրության
գործը, քարտեզագրական գործարանների խնդիրը:

Մինչսովետական ժամանակաշրջանի և սովետական ժամա-
նակաշրջանի միջև այս խնդրում նաև կան տարբերություններ.

Առաջին հայերեն քարտեզը՝ հռչակավոր «Համատարած
աշխարհացոյցը» տպագրվել է հոլանդական քարտեզագրական
գործարանում:

Վենետիկի Մխիթարյանների քարտեզագրական հրատարա-
կությունները փորագրված են ֆրանսիական քարտեզագրական
գործարանում և տպագրված Վենետիկում: Վիեննայի Մխիթար-
յանների քարտեզագրական հրատարակությունները՝ առաջին
հայերեն գլոբուսը և այլ քարտեզներ պատրաստվել են Մխիթար-
յանների միջոցով ավստրիական (ռազմական) քարտեզագրական
գործարանում:

Նման կերպ է նաև կատարվել հայերեն մյուս քարտեզների
հրատարակությունը:

Ռուսական կայսրության ժամանակ հայ քարտեզագրական
հրատարակությունները տպագրվել են ռուսական պետական քար-
տեզագրական գործարաններում՝ Պետերբուրգում, Թիֆլիսում,
Բաքվում:

Սովետական ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական հրա-
տարակությունները լույս են ընծայվել մեծ չափով սովետական
գործարաններում, սովետական քարտեզագրական հրատարակու-
թյունների հետ: Քարտեզների հիմքերը, ուրվագծերը (կոնտուր-
ները), գույները տպագրվել են միասին, և ապա ռուսերեն
տեքստը և հայերեն տեքստը (աշխարհագրական անունները)
առանձին-առանձին: Հայերեն տեքստի ճշտելը, գրելն ու խմբա-
գրելը կատարվել են հայերեն, հայերի կողմից: Լուսանկարու-
մը, ցինկագրումը, փորագրելը կամ վիմագրական աշխատանքը
կատարվել է սովետական-ռուսական գործարաններում:

Սակայն, որպես նորություն հայ տպագիր քարտեզագրության 260-ամյա պատմության ընթացքում՝ 1923 թվականին լույս տեսած առաջին սովետահայ քարտեզը և մի շարք այլ սովետահայ քարտեզներ վիմագրվել և տպագրվել են Սովետական Հայաստանում, հայկական քարտեզագրական արհեստանոցում:

Հայաստանում այժմ կան մեկ վիմագրատուն և երեք ցինկոգրաֆիա: Յինկոգրաֆիաներում տպագրվել և տպագրվում են մեկ-երկու գույնի քարտեզներ, իսկ վիմագրատանը՝ մի քանի գույնի, երբեմն բազմագույն: Օրինակ՝ 1938 թ. Հայաստանի քարտեզը նույն վիմագրատանը տպագրվել է 14 գույնի:

Հայերեն քարտեզների տպագրության հարցին մենք կանդադառնանք աշխատանքի վերջում՝ այլ կարևոր խնդրի շոշափման կապակցությամբ:

Հաջորդ խնդիրները քարտեզագրական կազմերի հարցն է: Ո՞րչափ են եղել ապահովված հայ քարտեզագրական տպագիր հրատարակությունները հայ գծագրողներով, քարտեզագիրներով, փորագրողներով-վիմագրողներով, գրաֆիկ (տեխնիկական և գեղարվեստական) ձևավորողներով, սրբագրողներով, կազմողներով, խմբագիրներով և այլն:

Մինչսովետական ժամանակաշրջանում թե՛ օտար երկրներում և թե՛ ցարական Ռուսաստանում հայ տպագիր քարտեզագրական հրատարակությունները վրա աշխատողները, օտարագիրներինք բացի, եղել են քարտեզասեր հայ գործիչներ, որոնք գործել են իրենց կամքով և մեծ դժվարություններով, կամ թե՛ հարուստ հայ մեկենասների աջակցությամբ:

Ինչ վերաբերում է սովետական ժամանակաշրջանին, ապա հայ քարտեզագրական կազմերը բազմացել են (թե՛ քանակով և թե՛ որակով): Մենք սույն աշխատության վերջին գլխում լուսաբանել ենք սովետահայ քարտեզագրական կազմերի առաջ ծառացած խնդիրները:

Պարզաբանում ենք նաև հայ քարտեզագրական հրատարակությունների տիրաժի խնդիրը:

Մինչսովետական ժամանակաշրջանի, առավելապես XVII—XVIII դարերի ընթացքում օտար երկրներում լույս տեսած հայ քարտեզագրական հրատարակությունների տիրաժի մասին կարելի է եզրակացնել, ելնելով այդ ժամանակ հրատարակված հայ գրքերի տիրաժից, քանի որ քարտեզների վրա համարյա չի նշվել լույս ընծայած քարտեզների քանակը, ինչպես այդ մեծ մասամբ արվել է և արվում է սովետական քարտեզների վրա:

Ըստ հայ գրքի պատմագիրներին տվյալների* առաջին հայերեն գրքերը տպագրվել են 300 օրինակից ոչ ավել: Պետք է ընդունել, որ հրատարակված քարտեզները տպագրվել են ավելի պակաս օրինակով, կամ թե այդ չափով (300-ական օրինակ): XIX դարի ընթացքում և XX դարի սկզբին, մինչև սովետական ժամանակաշրջանում, թե օտար երկրներում, և թե ցարական Ռուսաստանում, հայ քարտեզագրական հրատարակությունների տիրաժը եղել է՝ 500, երբեմն՝ 1000 օրինակ: Խոսքը, իհարկե, առանձին (հատով) քարտեզների մասին է: Ատլասները հրատարակվել են ավելի պակաս տիրաժով, իսկ գլոբուսները, առավել ևս Վիեննայում պատրաստած մեծ երկրագունդը, միայն մի երկու տասնյակ օրինակով:

Այդ ժամանակներում հայացրած տեքստով քարտեզագրական հրատարակություններ լույս ընծայելը հեռավոր կենտրոններում և՛ դժվարին էր և՛ շատ թանկ: Երբեմն միայն շքեղ և թանկարժեք հրատարակությանը զուգահեռ տպագրում էին փոքրամասշտաբ և ավելի էժանագին, հասարակ հրատարակություններ:

Տիրաժի հարցի վերաբերյալ դրությունը հիմնովին փոխվում է, երբ հայ ժողովուրդը ձեռք է բերում քաղաքական անկախություն, ստեղծում է իր ինքնուրույն պետությունը, աշխատավորների իշխանությունը, մտնում է սոցիալիստական ազգերի շարքը և հզոր Սովետական Միության կազմի մեջ: Հայաստանում լայնորեն ընդարձակվում է դպրոցների ցանցը, բազմաճյուղում է աշակերտությունը և ուսանողությունը թիվը, բարձրանում է աշխատավոր մասսաների կրթությունը մասկարգակր:

Դպրոցական գլոբուսը հրատարակվել է հայերեն, երեք անգամ, յուրաքանչյուրը 3000 տիրաժով — ընդամենը 9000 հատ:

Ուսումնական աշխարհագրական ատլասները հրատարակվել են՝ 1000, 3000, 10 000-ական տիրաժով, ընդամենը ավելի քան 30 000 օրինակ:

Գիտական աշխատանքների համար հրատարակված՝ Հայկական ՄՍՍՌ սխեմատիկ (ուրվագծային) քարտեզները տպագրվել են երեք անգամ՝ 1000—2500 և 3000 օրինակով — ընդամենը 8000 տիրաժով:

Մասսայական քարտեզները հրատարակվել են 3000-ից 5000-ական օրինակ, ընդհանուր առմամբ՝ 20—25 000 տիրաժով:

Դպրոցական պատի մեծագիր քարտեզները 2500-ից 5000 տիրաժով — ընդամենը 50 000 օրինակից ավելի:

* Գ. Լեոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, 1946:

Դասագրքերի ֆիզիկական, քաղաքական, տնտեսական քարտեզները հրատարակվել են 5, 10, 30-հազարական օրինակներով:

Իսկ ՄՍՌՄ պատմության դասագրքի հայերեն հրատարակության մեջ նրա 4 քարտեզները՝ 75-հազարական օրինակով:

Նույնիսկ Սովետական Հայաստանի առանձին — մեծամասշտաբ ֆիզիկական, վարչական, տնտեսական քարտեզները հրատարակվել են 3, 5, 10 և 15-հազարական օրինակներով, ընդամենը ավելի քան 80 000 տիրաժով:

Սովետական ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական հրատարակությունների ընդհանուր տիրաժը ամենապակասը կազմել է կես միլիոն օրինակ:

Այսինքն՝ իրականացվել է մեծ նշանաբանը՝ գիտությունը հաղորդել ժողովրդական լայն մասսաներին:

Հայաստանը, հայ ժողովուրդը երբեք իր պատմության ընթացքում չի տեսել քարտեզագրական հրատարակությունների նման մասսայականացում:

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ ԶԱՆԱՋԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ

XVII դարի վերջերից, այսինքն, այն ժամանակաշրջանից, երբ Գողթանի հռչակավոր վանանդեցիները, մեծ գծվարություններ հաղթահարելով, ամիսներ ճանապարհորդելով, հասել են Հոլանդիա՝ Ամստերդամում աշխարհի քարտեզ հրատարակելու համար, մինչև Սովետական Հայաստանի 35-ամյակի լրանալը — 260 տարում, մեծ փոփոխություններ են կատարվել նաև հայ քարտեզագրական հրատարակությունների կենտրոնների հարցում: Ամստերդամից հետո հայ քարտեզագրություն հրատարակությունների կենտրոններ են դարձել և հաջորդել են Վենետիկն ու Վիեննան. վերջին երկուսն էլ եղել են գերմանական ազդեցություն վայրեր ու կենտրոններ: Միսիթարյանները սկզբից էլ գործ են ածում իտալերեն Վենեցիայի փոխարեն գերմանական լեզվով Վենետիկ անունը, քանի որ այդ ժամանակներում Իտալիայի հյուսիսարևելյան մասերը, նաև Լոմբարդիան իր Վենետիկ կենտրոնով, մտնում էին նախ գերմանական (այսպես կոչված «Սրբազան Հռոմեական») կայսրության կազմի մեջ, ապա ենթարկվում էին վերջինից անջատված Ավստրիային:

Վենետիկից և Վիեննայից հետո, հայ քարտեզների թափառական հրատարակիչները՝ շրջել են Արևմտյան Եվրոպայի երկրները, որտեղ հնարավոր էր հայերեն քարտեզ հրատարակել:

Այդպիսի կենտրոններ էին՝ Փարիզը, Բեռլինը, Բազելը, Ժընևը և Կ. Պոլիսը:

Երբ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրվում և XIX դարի առաջին քառորդում՝ 1828 թվականից միացվում է ռուսական կայսրությանը, հայ քարտեզագրական հրատարակությունների համար բացվում են նոր հնարավորություններ՝ Մոսկվայից և Պետերբուրգից հետո, Թիֆլիսում և Բաքվում:

Վերջապես, երբ Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո Երևանը նախկին նահանգական փոքր քաղաքից դառնում է Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք, բազմաթիվ գիտական-հետազոտական, լուսավորական հիմնարկներով, քարտեզագրական-գիտական կադրերով, վիճակագրական, ցինկոգրաֆիական արհեստանոցներով լուսավոր կենտրոն, որտեղ հայ ժողովուրդը տեղ է դառնում իր երկրին ու պետությանը, հայ տպագիր քարտեզագրական հրատարակությունները իրենց զանազան տեսակներով, բազմապիսի բնույթով, գիտական-հասարակական-կրթական նպատակներով, մասսայական տիրաժներով հասնում են զարգացման աննախընթաց մակարդակի:

Սովետահայ մասսայական հրատարակված գրքի կողքին իր տեղն է գրավում սովետահայ տպագիր քարտեզը:

ՀԱՄԱՌՈՏ ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ԵՎ ԱՄՓՈՓՈՒՄՆԵՐ
ՀԱՅ ՏՊԱԳԻՐ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս աշխատության մեջ ղետեղված և մեր կողմած հայ քարտեզագրական հրատարակությունների ցուցակի մեջ նշված օրինակների մեծագույն մասը անձամբ գիտել և հետազոտել ենք:

Յուշակի մեջ նշված մինչսովետական ժամանակաշրջանի այն հրատարակությունները, որոնք լույս են տեսել օտար երկրներում, գիտել ենք անձամբ ոչ բոլորը, այլ միայն մոտավորապես 50 տոկոսը: Այդ հրատարակություններից ամենագլխավորները՝ առաջին հայերեն տպագիր քարտեզը, առաջին հայերեն ատլասը, առաջին հայերեն գլոբուսը, հայերեն գրպանի ատլասը և մի շարք այլ կարևոր քարտեզագրական հրատարակություններ ղննել ենք մանրամասնորեն: Մանավանդ, որ հիշած հրատարակությունների օրինակներից ունի Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիային կից Հայկական աշխարհագրական ընկերության գրադարանը, որի քարտեզագրական բաժինը աշխատել ենք հարստացնել նման եզակի հրատարակությունների օրինակներով, սկսած ընկերության հիմնադրման օրից՝ 1935 թվականի մայիս

ամսից: Այդ նույն նմուշներից ունի նաև Երևանի Մյառնիկյանի տնվան Հանրային գրադարանի քարտեզագրական բաժինը: Օտար երկրներում լույս տեսած հայ քարտեզագրական հրատարակությունների մի քանի նմուշների հետ ծանոթ ենք նրանց արտալուսանկարումներից: Իսկ մի դեպքի մասը մեր ցուցակի մեջ ենք մտցրել, քաղելով այլ ցուցակներից:

Միջնադարյան ժամանակաշրջանի հայկական այն քարտեզագրական հրատարակությունները, որոնք լույս են տեսել Ռուսաստանում և նշված են ցուցակում, համարյա բոլորի հետ մենք ծանոթացել ենք:

Ինչ վերաբերում է սովետական ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական հրատարակություններին, ապա ցուցակում նշվածների հետ ծանոթ ենք գրեթե ամբողջին:

Բացի հայկական քարտեզագրական հրատարակություններից, ծանոթ լինելով նաև տասնապատիկ ավելի թվով լույս տեսած ռուսերեն և Սովետական Միության ազգությունների, ինչպես նաև օտար՝ գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն և այլ լեզուներով քարտեզագրական հրատարակությունների, այդ հանգամանքը մեծ չափով օգնել է մեզ այս աշխատության գործում:

Պետք է ընդունել, որ մեր ցուցակում նշված հայ քարտեզագրական հրատարակությունները, որոնց քանակը մոտ հարյուր ութսունից քիչ ավելին է, անշուշտ, սպառիչ չէ:

Եթե վստահորեն կարող ենք ասել, որ այդ ցուցակի սովետական ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական հրատարակություններից նշված են համարյա բոլորը, ապա նույնը մինչսովետական ժամանակաշրջանի հրատարակությունների մասին ասել չենք կարող: Առավել այդ վերաբերում է օտար երկրներում լույս տեսած հայ տպագիր քարտեզագրական հրատարակություններին, որոնց մի մասը անմատչելի է եղել մեզ համար, առավել վերջին տարիներին հայ քարտեզագրական հրատարակությունները: Այդ պատճառով ցուցակն ընդհատվում է 1920 թվականով:

Սովետական ժամանակաշրջանի հայ տպագիր քարտեզագրական հրատարակությունների անունները 100-ից ավելի են, միջդեռ մինչսովետական հրատարակությունների քանակը դրանից պակաս է:

Սակայն, չպետք է մոռացության տալ, որ մինչսովետական ժամանակաշրջանը իր տեղդրությամբ շատ և շատ ավելի է: Այսինքն՝ մինչսովետական ժամանակաշրջանն ընդգրկում է 225

տարի, մինչդեռ սովետահայ ժամանակաշրջանը բոլորել է միայն 35 տարին:

Այնուհետեւ, ընդհանուր ամփոփման կարգով, անհրաժեշտ է նշել, որ հայ քարտեզագրական հրատարակությունների վրա շատ զեպքերում նշված չեն լույս տեսնելու վերաբերյալ և այլ տեղեկություններ:

Կան հայ այնպիսի հրատարակություններ, առավել օտար երկրներում լույս տեսածները, որ չունեն հրատարակման տարեթիվ: Այդ սովորությունը կիրառվում էր մեծ մասամբ զերմանահան, ֆրանսիական, անգլիական և այլ քարտեզագրական միջաբ հրատարակությունների կողմից: Նման զեպքերում քարտեզի բովանդակությամբ քաղաքական նշաններից (պետութայունների սահմաններ, քաղաքներ, աշխարհագրական անունների տառադարձություններ) մեզ հաջողվել է պարզել, թե տվյալ քարտեզը երբ է տպագրվել: 1856 թվականի Ղրիմի պատերազմի, 1877 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմի, 1912 թվականի Բալկանյան պատերազմի կամ 1914 թվականի առաջին համաշխարհային պատերազմի հետեանքներով սահմանային և այլ փոփոխութայուններից կտահել ենք թե այս կամ այն քարտեզը երբ է հրատարակվել:

Կան նաեւ հայ քարտեզագրական հրատարակութայուններ, որ չունեն հրատարակման վայրի անունը, իսկ ավելի հաճախ քարտեզագրական գործարանի անունը, երբեմն չկա թվային կամ զծային մասշտաբը, հաճախ՝ տիրաժը: Էլ ավելի հաճախ այդ հրատարակութայուններում չեն նշվում կազմողի կամ խմբագրի անունը, գծագրողի կամ քարտեզագրի անունը:

Այդ է պատճառը, որ հայ տպագիր քարտեզագրական հրատարակութայունների ցուցակում նշված համառոտ տվյալները միակերպ չեն, կամ պակասավոր են:

II Մ Ա Ս

ՅՈՒՑԱԿ ՀԱՅ ԳԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
1695—1955

Այս աշխատութեան երկրորդ մասում զետեղված հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնների ամբողջական ցուցակն ունի իր ուրույն պատմութիւնը:

Հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնների մասին տեղեկութիւններ հալաքելը եղել է երկարամյա դործ, իսկ ժամանակագրական կարգի սկզբունքով ցուցակ կազմելը, ըստ ժամանակաշրջանների խմբավորելը կատարված է Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների ակադեմիայի սխտեմում մեր կողմից այս թեմայի կատարման կապակցութեամբ:

Հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնների ցուցակը կազմելիս օգտվել ենք Երևանի Մյասնիկյանի անվան Հանրային գրադարանի քարտեզագրական կատալոգից և ժողոված քարտեզագրական հրատարակութիւններից, ապա Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների ակադեմիայի և Հայկական աշխարհագրական ընկերութեան տրամադրութեան տակ գտնվող աղբյուրներից, և 1947 ու 1949 թթ. Թրիլիսի, Մոսկվա, Լենինգրադ կատարած գիտական ուղեորութեան ժամանակ Վրաստանի Աշխարհագրական ինստիտուտի և Վրացական աշխարհագրական ընկերութեան արխիվային աղբյուրներից, Մոսկվայում՝ ՍՍՌԳ Գիտութիւնների ակադեմիայի Աշխարհագրական ինստիտուտի գրադարանում ժողոված քարտեզագրական ցանկից և նյութերից, նաև Լենինի անվան Պետական գրադարանի քարտեզագրական տվյալներից, Լենինգրադում՝ Շչեգրինի անվան Հանրային գրադարանի քարտեզագրական նմուշներից, ՍՍՌԳ Գիտութիւնների ակադեմիայի Լենինգրադի գրադարանի նյութերից, Համամիութենական Աշխարհագրական ընկերութեան գրադարանի քարտեզագրական աղբյուրներից և այլն:

Մեր այս աշխատութեան մեջ զետեղված ցուցակում ձգտել ենք ըստ հնարավորին տալ հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնների մասին անհրաժեշտ տեղեկութիւններ, թե ե՞րբ և ո՞ր-

տեղ է լույս տեսել, ի՞նչ տեսակի հրատարակութիւնն է, ապա աշխատել ենք մատնանշել՝ ի՞նչ լեզվով է հրատարակվել, հրատարակութեան բնույթը, մասշտաբը (սաստիճանքը), վերջապէս ո՞ւմ, ո՞ր անձի կամ հիմնարկութեան աշխատութեամբ, ո՞րքան օրինակով, ինչ գնով, եթէ միայն վերջին տեղեկութիւնները հաջողվել է քաղել հայ քարտեզագրական հրատարակութիւններից:

Ձնայած մեր գործադրած ջանքերին, տալ ամբողջական և լրիւ ցուցակ, ինչպէս հիշատակված է այս աշխատութեան սկզբում, մեր կամքից անկախ, հնարավոր չէր լրիւ կատարել այդ պահանջը և ցանկութիւնը:

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

(Ժամանակագրական կարգով)

1. ՄԻՆՉՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆ

ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒԹ

- 1695 թ., Ամստերդամ—Քարտեզ աշխարհի (կիսագնդերով): «Համատարած աշխարհացոյց» (առաջին հայերեն տպագրված քարտեզը): Աշխատություն և հրատարակություն Վանանդեցիներին (Գողթան գավառ) Թովմաս եպիսկոպոսի, Ղուկաս և Միքայել Նուրիջանյանների ու Մատթեոս Հովհաննիսյանի: Հայերեն, մեկ գույնի (սև), նկարազարդ, չափսը՝ 120 սմ X 150 սմ: Փորագրություն՝ Ադրիանուս և Պետեր Շխտրեկ (Սկոնբեկ) եղբայրների, բանալիով (այսինքն՝ բացատրականով), գինը 15 ֆր.:
- 1696 թ., Ամստերդամ—Քարտեզ աշխարհի (կիսագնդերով): «Համատարած աշխարհացոյց», հայերեն: Նախորդի փոքրածափալ հրատարակությունը, գինը $1\frac{1}{2}$ ֆր.:
- 1746 թ., Վենետիկ—«Քարտեզ Երկիր Աւետեաց»: Հայերեն, կրոնական, գինը $1\frac{1}{2}$ ֆր.:
- 1751 թ., Վենետիկ—Քարտեզ Հայաստանի: «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց» ըստ հին և նոր աշխարհագրաց. հայերեն, մեծադիր:
- 1751 թ., Վենետիկ—Քարտեզ Հայաստան աշխարհի: Ըստ նախնի աշխարհագրաց, հայերեն, պատմական, փոքրադիր. մեկ գույնի (սև), գինը 1 ֆր., գլխավոր միջօրեականը Ֆեոոյից 10° արևմուտք (այդ քարտեզում Երևանը արևելյան երկայնության $72,5^\circ$ -ի վրա է նշված):

- 1778 ք., Վեցեաթիկ—Քարտեզ Հայաստանի. «Աշխարհացոյց Հայաստանեաց»: Հայերեն, մեկ գույնի (սև), երկայնությունը Ֆեռոյից, նկարագարդ: Փորագրել են աղա Շ. Շամիրյանցի որդիները:
- 1786 ք., Վեցեաթիկ—Աշխարհագրական ատլաս: «Ըստ նոր աշխարհագրական զննութեանց»: Բաղկացած է 8 քարտեղից, հայերեն, չափսը՝ 38×50 սմ.:
- 1786 ք., Վեցեաթիկ—Եվրոպայի Քարտեզ: Հայերեն, մեկ գույնի (սև), զարդանկարներով:
- 1787 ք., Վեցեաթիկ—Քարտեզներ՝ «Աշխարհացոյց տախտակներ», հայերեն, գինը 6 ֆր.:
- 1787 ք., Վեցեաթիկ—«Օսմանեան պետութեան քարտեզ». «Ասիոյ և Եվրոպիոյ», հայերեն, քաղաքական, գինը 1 ֆր.:
- 1791 ք., Վեցեաթիկ—«Քարտեզ Ոսփորի»: Հայերեն, գինը 75 սենթ:
- 1794 ք., Վեցեաթիկ—«Քարտեզ Ոսփորի»: Հայերեն, Դուկ. Ինճի-ճյանի:
- 1805 ք., Վեցեաթիկ—«Քարտեզ Խրիմի»: Հայերեն, գինը 1 ֆր.:
- 1805 ք., Վեցեաթիկ—«Քարտեզ Մարմարա ծովի»: Հայերեն, գինը 75 սենթ:
- 1819/20 քք., Վեցեաթիկ—«Քարտեզ Սև ծովի և Պոնտոսի»: Հայերեն, Մինաս Բժշկյանի, գինը $1\frac{1}{2}$ ֆր.:
- 1831 ք., Վեցեաթիկ—«Քարտեզ Ոսփորի»: Իտալերեն, գինը 75 սենթ:
- 1847 ք., Վիեննա—Քարտեզ Շվեյցարիայի. «Աշխարհացոյց տախտակ, Հելվետիա»: Հայերեն, գինը 75 սենթ:
- 1848 ք., Վիեննա, Վեցեաթիկ—Քարտեզ Լոմբարդիայի. «Աշխարհացոյց տախտակ. Լոմբարդիա»: Հայերեն, գինը 25 սենթ:
- 1849 ք., Վեցեաթիկ—Փարիզ—Ատլաս «Աշխարհացոյց պատկերաց»: Մեծադիր (սեղանի), չափսը՝ 45×60 սմ, 10 քարտեղ (տախտակ), հայերեն, քաղաքական, բազմագույն, 46 էջ տեքստով, բացատրականով: Աշխատություն Միխիթարյանների, հրատարակություն՝ Հովհաննես ամիրա Տատյանի, կազմով, ամբողջը 35 ֆր., յուրաքանչյուր տախտակը առանձին՝ 3,5 ֆր.: Փորագրված է Փարիզում:
- 1849 ք., Վեցեաթիկ — Փարիզ—Քարտեզ «Հայաստանեաց աշխարհի», «Ըստ նախնի աշխարհագրաց»: Հայերեն, պատմական, բազմագույն, («Աշխարհացոյց պատկերաց» ատլասի մեկ տախտակը): Փորագրություն՝ Սյուռո Հենրի: Հրատարակություն՝ Հ. ամիրա Տատյանի, մ. 1:2.200.000, փորագրված է Փարիզում, տպագրված է Վենետիկում:

- 1849 ք., Վեներտիկ—Փարիզ—«Քարտեզ Հայաստանի», «Ըստ նախնի աշխարհագրաց»։ Պատմական, բազմագույն, հայերեն։ Նախորդի փոքր հրատարակությունն է։
- 1849 ք., Վիեննա—Քարտեզ, Հարթագույնք։ Հայերեն, գինը $1\frac{1}{2}$ ֆր.։ Հրատարակություն Մխիթարյանների։
- 1850 ք., Վիեննա—Գլորուս «Նոր Երկրագունդ»։ Մեծագիր (60 սմ տրամագծով), հայերեն, գունավոր, ֆիզիկական, հոտտանու վրա։ Հեղինակ Արսեն Այտընյան, աշխատակցություն՝ Հ. Պալճյանի, գործ՝ Մխիթարյանների, գինը 225 ֆր.։
- 1851 ք., Քարտեզ «Աշխարհացոյց տախտակ, Պաղեստին»։ Հայերեն, կրօնական, հրատարակություն Մխիթարյանների, գինը 25 սենթ։
- 1851 ք., Վիեննա—Գլորուս, «Երկրագունդ»։ Փոքր (8 մատնաչափ տրամագծով), հայերեն, աշխատություն Մխիթարյան միաբանության, գինը 40 ֆր.։
- 1851(°) ք., Վիեննա—Քարտեզ Եվրոպայի երկաթուղիների, «Աշխարհացոյց տախտակ»։ Հայերեն, տնտեսական։ Հրատարակություն Մխիթարյանների, գինը 1,5 ֆր.։
- 1855 ք., Վեներտիկ—Քարտեզ «Հայաստանն ըստ նախնի աշխարհագրաց»։ Հայերեն, պատմական, Ղ. Ալիշանի («Տեղագրություն Հայոց Մեծաց»)։
- 1856 ք., Վիեննա—Գլորուս «Երկրագունդ»։ Մեծագիր (երկու սոսնաչափ բարձրություն), տրամագիծը՝ 60 սմ, հայերեն, քաղաքական, գունավոր, Արսեն Այտընյանի, («Հանգես Ամսօրեայ»), գինը 225 ֆր.։
- 1856 ք., Վիեննա—Քարտեզ «Աշխարհացոյց տախտակ, Խրբմ», Հայերեն և «տաճիկերեն», քաղաքական, գինը 25 սենթ։ հրատարակություն Մխիթարյանների։
- 1856 ք.,—Քարտեզ «Աշխարհացոյց տախտակ» Սևաստապոլ։ Հայերեն, քաղաքական, գինը 25 սենթ, հրատարակություն Մխիթարյանների։
- 1860 ք., Վիեննա—Ատլաս, «Աշխարհացոյց տախտակներ»։ 21 քարտեզ (տախտակ), հայերեն, գունավոր։ Աստվածատուր Ավագյանի. չափսը՝ 27×38 սմ. «Ի պետս աղգային զըպրոցաց», գինը 10,75 ֆր.։
- 1862 ք., Վեներտիկ—Փարիզ—Ատլաս «Համատարած աշխարհագրություն»։ 12 քարտեզ (տախտակ), հայերեն, գինը 15 ֆր.։ Աշխատություն՝ Մխիթարյանների, փորագրող Հ. Սյուռոս։

- 1864 ք., Բեռլին—Քարտեզ Վանա ծովի: Հայերեն, ֆիզիկական: Աշխատություն ներսես Սարգսյանի, զգվածք՝ Կիպպերտի, լիմագրություն՝ Օմանի, մ. 1:500.000: Ն. Սարգսյանի «Տեղագրությունն ի Փոքր և ի Մեծ Հայս» աշխատության կից:
- 188 (°) ք., ... Քարտեզ «Քսենոֆոնի արշավանքը մինչև Սև ծով». մեկ գույնի, մ. 1:4.000.000, կազմեց ֆոն Հոֆ Մայսթեր:
- 1885 ք., Վեներտիկ—Քարտեզ Կիլիկիայի («Սիսական»): Հայերեն, պատմական, գունավոր. Ղ. Ալիշանի համանուն գրքի մեջ:
- 1890 ք., Վեներտիկ—Քարտեզ «Այրարատ նահանգի»: Հայերեն, պատմական, բազմագույն. Ղ. Ալիշանի համանուն գրքի մեջ և առանձին:
- 1893 ք., Վեներտիկ—Քարտեզ Սյունիք նահանգի («Սիսական»): Հայերեն, պատմական, գունավոր. Ղ. Ալիշանի համանուն աշխատության մեջ:
- 1895 ք., Վեներտիկ—«Քարտեզ Շիրակի»: Հայերեն, պատմական, գունավոր. Ղ. Ալիշանի նույնանուն գրքի մեջ:
- 189 (°) ք., Վեներտիկ—Ատլաս գրպանի: Հայերեն, գունավոր քարտեզներով, տեքստով, նկարազարդ, կազմով. Հ. Ս. Էփրիկյանի. առաջին տպագրություն:
- 1901 ք., Վեներտիկ—Ատլաս գրպանի, Հայերեն, բազմագույն քարտեզներով, գլխ. միջօրեականը — Փարիզի, սկզբում տրված է տեքստը, անվանացանկը, թվական տեղեկություններով, 105 էջ, նկարազարդ, կազմով. Հափսը՝ 12 սմ $\times$ 18 սմ: Գործ՝ Հ. Ս. Էփրիկյանի, քարտեզների փորագրությունը՝ Ա. Ճենտերեճյանի, 2-րդ հրատ.: Մխիթարյան տպարան:
- 190 (°) ք.,—Քարտեզ Եվրոպայի: Հայերեն, արտասահմանյան հրատարակություն:
- 190 (°) ք., Բեռլին—«Քարտեզ Օսմանեան կայսրության»: Հայերեն, 1 թերթ, ծավալած:
- 1904 ք., Բադե—Քարտեզ «Հայաստանը և հարևան երկրները»: Հայերեն, գլխագիրը և բացատրականը՝ ֆրանսերեն լեզվով, քաղաքական: Գծագրեց և տպագրեց Հ. Մանյուսճյան, գունավոր, մ. 1:3.500.000: Հրատարակություն Եվրոպայի Հայ ուսանողական Միություն:
- 1913 ք., Կ. Պոլիս—«Քարտեզ Օսմանեան պետություն»: Հայերեն, գունավոր, քաղաքական, մասշտաբը 1:1.250.000, Հափսը՝ 0,88 մ $\times$ 1,22 մ: Ծրագրող՝ Ա. Պիպերճյան, գծագրող՝ Յ. Փա-

- փաղյան: Քարտեզին կցված է գրքույկ: Հրատարակություն «Հայրենիք կազմատան», գինը 20 դր., շքեղը՝ 25 դր.:
- 1913 թ., Կ. Պոլիս—«Քարտեզ Բալկանեան պետութեանց»: Հայերեն, քաղաքական, գունավոր, մ. 1:864.000: Գործ՝ Ա. Պիպերճանի և Յ. Փափաղյանի, գինը 5 դր.:
- 1916 թ., Փարիզ—«Քարտեզ Հին Հայաստանի»: Ֆրանսերեն, գունավոր, մասշտ. 1:4.000.000, նահանգների ցանկով և վիլայեթների ցուցակով. կազմող՝ Կ. Բասմաջյան:
- 1918 թ., Փարիզ—«Քարտեզ Հայաստանի»: Ֆրանսերեն, երկգույն, քաղաքական, Զ. Խանզադյանի գրքի հավելված. հրատարակություն Փարիզի Հայկական պատվիրակության:
- 1919 թ., Փարիզ—«Քարտեզ Հայաստանի, L'Arménie»: Ֆրանսերեն, գունավոր: Գործ՝ Գևորգ Մեարորի: Կցված է իր «L'Arménie» գրքին:
- 1920 թ., Փարիզ—«Ատլաս Հայաստանի»: Պատմական քարտեզներ (18 տախտակ), ֆրանսերեն և այլ լեզուներով. հայերեն երկու փոքրացրած քարտեզ՝ «Համատարած աշխարհացոյց» (1695 թ.) և Եվրոպա (1786 թ.). կան քարտեզներ գունավոր, մասամբ մեկ գույնի (սև). առաջաբանով, տեքստով-բացատրականով՝ Զ. Խանզադյանի: Atlas Historique de L'Arménie. Paris, 1920. par Z. Khanzadian.

2. ՄԻՆԶՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆ

ՏՊԱԴՐՎԱԾ ՑԱՐԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

- 1853 թ., Պետերբուրգ—Քարտեզ «Հին Հայաստանի»—«Карта Древней Армении». Ռուսերեն, Ա. Խուզարաշյանի, կցված է Եղիշեի պատմության ուղևորների թարգմանությանը:
- 1858 թ., Պետերբուրգ—Քարտեզ «Հին Հայաստանի»: Ռուսերեն, գունավոր, մասշտաբը՝ 1:410.000, 1 մատնաչափը = 105 վերստի: Կազմող՝ Ա. Խուզարաշյան, գծագրող՝ Ա. Շարաուս: Կցված է Ա. Խուզարաշյանի «Обозрение Армении» աշխատությանը:
- 1858 թ., Պետերբուրգ—Քարտեզ «Հայաստանի և հարակից երկրների»—«Карта Армении и сопредельных стран». Ռուսերեն, մ. 1:2.600.000, գունավոր, կազմող՝ Ա. Խուզարաշյան, գծագրող՝ Ա. Շարաուս: Կցված է Ա. Խուզարաշյանի «Обозрение Армении» աշխատությանը:
- 1877 թ., Պետերբուրգ—Քարտեզ «Աշխարհը ըստ Պապմեհուի»: Հայերեն, մեկ գույնի (սև), չափսը՝ 22 սմ × 36 սմ. կցված է

Ք. Պատկանյանի «VII դարի Հայկական աշխարհագրությունը» գրքին:

- 1882 թ., Թիֆլիս—Քարտեզ «Նախկին Հայաստանի» մասշտաբ չունի. գծվածքն անկանոն: Աշխատ. Ա. Տեր-Հակոբյանի:
- 1899 թ., Թիֆլիս—Քարտեզ «Գանձակ գավառի»: Հայերեն, մասշտաբը՝ 1:500.000. գծ. Վարդ. Միրզոյանի:
- 1901 թ., Թիֆլիս—Քարտեզ «Հայկական լեռնաշխարհի կառուցվածքի հիմնական գծերը»—«Основные черты строения Армянского нагорья». Ռուսերեն, երկգույն, մ. 1 մատնաչափը = 100 կիլոմ.: Կազմեց՝ Ա. Ղուկասով:
- 1902 թ., Թիֆլիս—Քարտեզ «Բորչալու գաւառի» մ. 1:500.000, երկու գույն, աշխատ. Վ. Միրզոյանի:
- 1903 թ., Թիֆլիս (°)—«Քարտեզ Հայ Բարեգործական ընկերութեան հիմնարկների ցանցի»: Ուրվագծային, մեկ գույնի (սև), հայերեն. (Երև. Հանրային գրադարան. Լէօյի գրադարանից):
- 1905 թ., Թիֆլիս—«Քարտեզ Սասունի»: Հայերեն, մեկ գույնի (սև), մ. 1:500.000. Ալ. Քալանթարի. հեղինակի համանուն աշխատության մեջ և առանձին:
- 1906 թ., Թիֆլիս—«Քարտեզ Երևան նահանգի Շարուր-Գարալագեազ և Նախիջևան գաւառները»: Հայերեն, գունավոր, մ. 1:200.000, կազմեց՝ Ե. Լալայան, տպագրություն Հայ Ազգագրական ընկերության:
- 1906 թ., Թիֆլիս—Ատլաս աշխարհագրական, դպրոցական: Աշխարհի, աշխարհամասերի, Ռուսաստանի և Կովկասի քարտեզներ, հայերեն, զանազան մասշտաբների, գունավոր, կազմեց՝ Ա. Աբեղյան:
- 1906 թ. (°), Թիֆլիս—Քարտեզ «Հին Հայաստանի» գունավոր, առանց աստիճանացանցի. մասշտաբը գծային, անգլ. մղոններով: Կազմեց՝ Լէօ, գծագրեց՝ Ա. Երկայնյան, հրատարակեց՝ Գ. Տեր-Մարտիրոսյան:
- 1908 թ., Թիֆլիս—«Քարտեզ Երևան նահանգի Նոր Բայազետ գաւառի»: Հայերեն, գունավոր, մ. 1:200.000. կազմեց՝ Ե. Լալայան, գծագրեց՝ Պ. Սարիմյան. տպագրություն Հայ Ազգագրական ընկերության:
- 1909 թ., Թիֆլիս—«Քարտեզ Հայաստանի գետերի»: Ուրվագծային, մեկ գույնի (կապույտ), հայերեն, մանկական հրատարակություն. կցված համանուն գրքին և առանձին: Գործ՝ հայ մեծ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի:
- 1910 թ., Թիֆլիս—«Քարտեզ Հին Հայաստանի»: Կից տրված են նաև հարևան երկրները: Պատմական, հայերեն, գունավոր,

մ. 1:800.000. Կաղմեց՝ Գ. Վարդանյան, գծագրեց՝ Գ. Դյուստերդիկ, գինը 4 ուր:

1912 ք., Բաքու—«Քարտեզ Անդրկովկասի»—«Карта Закавказья (этнографическая)»^а. Ազգագրական, ուսերեն, բաղմագույն, մեծադիր, Կ. Խատիսյանի. հրատարակություն Բաքվի Հայ Կուլտուրական Միության:

1912 ք., Բաքու—«Քարտեզ Անդրկովկասի»: Ազգագրական, հայերեն, բաղմագույն, մեծադիր, Կ. Խատիսյանի, հրատարակություն Բաքվի Հայ Կուլտուրական Միության:

1913 ք., Թիֆլիս—«Քարտեզ Երևան նահանգի»—«Карта Эриванской губернии»^а. Ռուսերեն, վարչական, գունավոր, կցված է «Памятная книга Эриванской губернии» գրքին: Կաղմված է Երևանի նահանգապետության հայ աշխատակիցների մասնակցությամբ:

1914 ք., Թիֆլիս—«Քարտեզ Հին Հայաստանի»: Պատմական, հայերեն, մեկ գույնի (սև), չափսը՝ 19 սմ×32 սմ, կաղմված է ըստ Կ. Բասմաջյանի, կցված է Ա. Տեր-Հակոբյանի «Հայաստանի աշխարհագրութիւն» գրքին:

1915 ք., Թիֆլիս—Քարտեզ «Հայաստանը և հարևան երկրները»: Հայերեն, երեք գույնով, կաղմված է ըստ Լինչի, մասշտաբը՝ 1:1.000, թվական տվյալների աղյուսակով, խմբագիր և հրատարակիչ՝ Ա. Արեղյան:

1915 ք., Թիֆլիս—Քարտեզ «Հայաստանը և հարևան երկրները»: Հայերեն, մեկ գույնի, կաղմեց՝ Ա. Արեղյան:

1916 ք., Թիֆլիս—«Քարտեզ Ռուս-թուրքական ռազմարեմի» № 1: Ընդգրկված են Տրապիզոնի և Էրզրումի վիլայեթները: Հայերեն, գունավոր, մ. 1 մատնաչափում 20 վերստ, վիմագրական աշխատանք՝ Հ. Շահրաղյանի, հրատարակություն՝ Գ. Վարդանյանի, գինը 10 կոպ:

1916 ք., Թիֆլիս—«Քարտեզ Ռուս-թուրքական ռազմարեմի» № 2: Ընդգրկված են Ալաշկերտի, Վանի, Ատրպատականի շրջանները, հայերեն, գունավոր, մ. 1 մատնաչափում 20 վերստ. վիմագրական աշխատանք՝ Հ. Շահրաղյանի, հրատարակություն՝ Գ. Վարդանյանի, գինը 10 կոպ:

1917 ք., Թիֆլիս—«Քարտեզ Ռուս-թուրքական ռազմարեմի»: Ընդգրկում է Հայաստանը և հարևան երկրները: Հայերեն, գունավոր, մասշտաբը՝ 1 միլիմետրը = 3,2 վերստի, թվական տվյալների աղյուսակով, վիմագրություն՝ Բիխովի, հրատարակություն՝ «Մշակ» լրագրի:

- 1923 թ., Երևան — «Քարտեզ Հայաստանի ՍՈՎՀ»: Վարչական, հայերեն, վերնագիրը և ցուցակը նաև ուսուցիչներին, գունավոր, մասշտաբը՝ 1 մատնաչափը = 20 վերստի: Կազմողներ՝ Ա. Տեր-Հովսեփյան և Նազարեթյան. հրատարակություն Սովետական Հայաստանի Կենտրոնական վիճակագրական վարչություն:
- 1924 թ., Երևան — Քարտեզ-քայրիկ «Հայաստանի ՍՈՎՀ»: Վարչական, հայերեն, գունավոր, մասշտաբը՝ 1:4.000.000, աշխատություն Ա. Հարությունյանի:
- 1925 թ., Երևան — «Քարտեզ Հայաստանի ՍՈՎՀ»: Երկդույն, ուրվագծային, հայերեն, մ. 1:200.000. հրատարակություն ՀՍՍՀ Պետպլանի:
- 1925 թ., Թբիլիսի — «Քարտեզ Հայաստանի ՍՈՎՀ» — «Карта Армянской ССР». Վարչական, գունավոր, ուսուցիչներին:
- 1926 թ., Երևան — Թբիլիսի — «Քարտեզ Հայաստանի ՍՈՎՀ բուսական ծածկույթի» — Карта растительного покрова Армянской ССР. Գունավոր, մ. 1:1.000.000, ուսուցիչներին, կազմեց՝ Ա. Ա. Գրոսգեյմ. Սովետական Հայաստանի բուսաբանական կազմակերպության հանձնարարությամբ:
- 1926 թ., Երևան — Տեղի աշխարհագրական, դպրոցական, մաս I, մեկ դույնի (սև), 36 քարտեզներով, հայերեն, քաղաքական տեքստով, խմբագիր՝ Հ. Էլիբեկյան:
- 1927 թ., Երևան — «Քարտեզ Հայաստանի ՍՈՎՀ»: Վարչական, գունավոր, մ. 1 մատնաչափը = 10 վերստի, հայերեն, հրատարակություն Սովետական Հայաստանի վիճակագրական վարչություն, խմբ.՝ Զ. Կորկոտյան, գծագրող՝ Ա. Մինասյան, տիրաժը 7000:
- 1927 թ., Երևան — «Հատակագիծ հին Երևանի» և «Հատակագիծ նոր Երևանի»: Հայերեն, գունավոր, Ա. Թամանյանի, վիճագրություն՝ Ե. Դանչոյի. հրատարակություն Երևանի քաղաքային խորհրդի:
- 1927 թ., Երևան — Քարտեզ Հայաստանի ՍՈՎՀ արոտների և խոտհարքների: Հայերեն, տնտեսական, մեկ դույնի (սև), մասը՝ տարը՝ 1:1.000.000, գծագրող՝ Վ. Ե., Հայպետհրատի հրատարակություն:
- 1927 թ., Երևան — Քարտեզ Զինաստանի, քաղաքական, հայերեն, գունավոր, մասշտաբը՝ 1:8.000.000, տիրաժը 5000, գինը

1 ու., վիմագրական աշխատանք՝ Ե. Դանչոյի, հրատարակու-
թյուն Հայպետհրատի:

1928 թ., Երևան — Քարտեզ «Հայաստանի ՍԽՀ»: Հայերեն, գու-
նավոր, մ. 1:840.000: Պատվեր՝ ՀՍԽՀ Լուսավորության
ժողովրդական կոմիտարիատի, հրատարակութուն Հայպետ-
հրատի:

1928 թ., Երևան—Թբիլիսի — Ատլաս, աշխարհագրական, դպրոցա-
կան, հայերեն, գունատիպ, 15 քարտեզներով, վիճակագրա-
կան տվյալներով, աղյուսակով, կազմեց՝ Հ. Էլիբեկյանը,
վիմագրող՝ Լեվիտ, առաջին հրատարակութուն, տիրաժը
10 000, գինը 2 ու. 25 կոպ.: Պատվեր՝ ՀՍԽՀ Լուսավորության
ժող. կոմիտարիատի:

1928 թ., Երևան—Թբիլիսի — Քարտեզ «Հայաստանի ՍԽՀ»: Հա-
յերեն, գունավոր, մ. 1:1.000.000, ֆիզիկական, վարչական
ըրջաններով, կազմեց՝ Հ. Էլիբեկյանը, գծագրող՝ Լեվիտ. նա-
խորդատառի առանձին քարտեզը:

1929 թ., Երևան—Թբիլիսի — Ատլաս, աշխարհագրական, դպրոցա-
կան, քրդերեն, գունավոր քարտեզներով. կազմեց՝ Հ. Էլի-
բեկյանը, վիմագրող՝ Լեվիտ: Պատվեր ՀՍԽՀ Լուսավորութ-
յան ժող. կոմիտարիատի.

1930 թ., Երևան — Քարտեզ «Հայաստանի ՍԽՀ»: ՀՍԽՀ առող-
ջապահական հիմնարկների ցանցը, բժշկական, հայերեն, գու-
նավոր, մ. 1:400.000. Հրատարակութուն ՀՍԽՀ Առողջա-
պահական ժողովրդական կոմիտարիատի Սանլուս բաժնի:

1932 թ., Երևան — Ատլաս «Խորհրդային Սոցիալիստական Հան-
րապետությունների Միության»: Ֆիզիկական, երեք քար-
տեզից, հայերեն, գունավոր, զանազան մասշտաբների,
լամբագիր՝ Հ. Ստեփանյան, վիմագրող՝ Ե. Դանչո, հրատա-
րակություն Հայպետհրատի, տիրաժը 1000, գինը 1 ու.:

1932 թ., Երևան — Տետր աշխարհագրական, դպրոցական, 29 սե-
քարտեզներով, նկարազարդ, հայերեն, մի քանի քարտեզ-
ների տեքստը ռուսերեն, չափսը՝ 22 սմ × 30 սմ, տիրաժը
8000: Կազմեց՝ Հ. Գրիգորյանը, հրատարակություն Հայպետ-
հրատի:

1932 թ., Երևան—Լենինգրադ — «Քարտեզ Հայաստանի ՍԽՀ»: Հա-
յերեն, բազմագույն, տնտեսական, մասշտաբը՝ 1:200 000,
չորս թերթից, կազմող՝ Խ. Ավդալբեկյան, ձևավորող՝ Ա. Մի-
նասյան, տիրաժը 5000, գինը 10 ու.:

1932 թ., Երևան — Լենինգրադ — «Քարտեզ Հայաստանի ՍԽՀ»—

„Карта Армянской ССР“. Ռուսերեն, բազմագույն, տրնտեսական, մասշտաբը՝ 1:200.000, չորս թերթից, կազմող՝ Խ. Ավգարեկյան, ձևավորող՝ Ա. Մինասյան, տիրաժը 5000, գինը 10 ռ.:

1932 թ., Երևան — Քարտեզ «Սովետական Միության արևմտյան հարևանները»: Հայերեն, գունավոր, քաղաքական-մասշտաբական, մասշտաբը՝ 1:6.000.000: Խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան, վիճակագրող՝ Ե. Դանչո, տիրաժը 5000, գինը 1 ռ.:

1932 թ., Երևան — Լենինգրադ — Քարտեզ «Աշխարհ»: Ֆիզիկական, բազմագույն, հայերեն, մ. 1:32.000.000 — Հասարակածի և 70—110° միջօրեականների հատման տեղում, չափսը՝ 110×170 սմ. կազմել է Համ. Քարտ. Տ. ինժեներ Մալինովսկին: Տպագրություն Լենինգրադի քարտեզագրական գործարանի: Պատվեր Սովետական Հայաստանի Լուսավորության կոմիտեի անունից. տեքստը ճշտել է Կոմիտեի անունից Աշխարհագրական հանձնաժողովը, տիրաժը 3000, գինը 4 ռ. 50կ.:

1932 թ., Թբիլիսի — Ատլաս աշխարհագրական, դպրոցական, գունատիպ քարտեզներով, հայերեն, կազմող՝ Հ. Էլիբեկյան, վիճակագրող՝ Լեվիտ:

1932 թ., Երևան — Քարտեզ «Հեռավոր Արևելքի երկրները»: Հայերեն, գունավոր, մ. 1:10.000.000, մասշտաբական-քաղաքական, թվական աղյուսակով. խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան, վիճակագրող՝ Ե. Դանչո, տիրաժը 5000, գինը 1 ռ.:

1932 թ., Երևան — Քարտեզ «Խաղաղականի երկրները»: Հայերեն, գունավոր, մ. 1:30.000.000, մասշտաբական-քաղաքական, թվական աղյուսակով. խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան, վիճակագրող՝ Ե. Դանչո, տիրաժը 5000, գինը 1 ռ.:

1933 թ., Երևան — Քարտեզ «Հայաստանի Սև ծովի ափերը»: Հայերեն, մեկ գույնի (սև), մ. 1:1.000.000. Կցված է Ն. Տրոյցկու նույնանուն գրքի հայերեն թարգմանությամբ:

1933 թ., Երևան — Քարտեզ «Հայաստանի Սև ծով»: Ուղղագծային, հայերեն, մեկ գույնի (սև), պետական հիմնարկների աշխատանքների համար: Հրատարակություն ՀՍՍՀ Պետպլանի:

1934 թ., Թբիլիսի — Քարտեզ «Անդրկովկասի ՍՖՍՀ» — «Карта Закавказской СФСР». տնտեսական, բազմագույն, մասշտաբը 1:1.000.000, ռուսերեն. խմբագիր՝ Գ. Գրիգորյան: Հրատարակություն Անդրկովկասյան Պետպլանի, Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների համար:

1934 թ., Երևան — Թբիլիսի — Ատլաս, աշխարհագրական, դպրոցա-

կան, բաղկացած է 13 թերթից, 36 մեծ ու փոքր քարտեզներից, հայերեն, գուճապար. կազմեց՝ Հ. Էլիբեկյանը, տիրաժը 15 000, գինը 3 ա. 50 կ.:

1934. ք., երևան—Լենինգրադ — Դուրուս, դպրոցական, ֆիզիկական, 25 սմ տրամագծով: Հայերեն, բազմագույն, թեք առանցքով, պատվանդանով, խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան, տեքստը գրեց Ե. Դանչո: Պատվեր չՍՍՀ Լուսավորության ժողկոմիսարիատի, հրատարակութուն Լենինգրադի քարտեզագրական գործարանի, տիրաժը 3000, գինը 9 ա.:

1934 ք., երևան—Լենինգրադ — Քարտեզ, կիսագնդերի, հայերեն, գունավոր, դպրոցական, ֆիզիկական, տեքստը գրել է Օ. Դոխիկյանը, խմբագր. չՍՍՀ Լուսժողկոմատի Աշխարհագրական հանձնաժողովի, հրատարակութուն Լենինգրադի քարտեզագրական գործարանի, տիրաժը 3000:

1934 ք., երևան—Լենինգրադ — Քարտեզ «Խորհրդային Սոց. Հանրապետությունների Միության»: Դպրոցական, ֆիզիկական, բազմագույն, հայերեն, մասշտաբը՝ 1:5.000.000. կազմել է Համ. Քարտ. Տ. ինժեներ Շելուդյակովան, երեք փոքր քարտեզներով, տեքստը գրել է Ա. Ահարոնյանը, խմբագր. չՍՍՀ Լուսժողկոմատի Աշխարհագրական հանձնաժողովի, տպագրութուն Լենինգրադի քարտեզագրական գործարանի, տիրաժը 3000, կտավի վրա, գինը 7 ա. 20 կ.:

1934 ք., երևան—Լենինգրադ — Քարտեզ «Խորհրդային Սոց. Հանրապետությունների Միության»: Դպրոցական, վարչական, բազմագույն, հայերեն, մասշտաբը՝ 1:5.000.000, չափսը՝ 120 սմ $\times$ 180 սմ. տեքստը գրել է Լ. Հովհաննիսյանը, խմբագր. չՍՍՀ Լուսժողկոմատի Աշխարհագրական հանձնաժողովի, տպագրութուն Լենինգրադի քարտեզագրական գործարանի, տիրաժը 3000, կտավի վրա, գինը 7 ա. 20 կ.:

1934 ք., երևան — Քարտեզ Վ. Ի. Լենինի կենսագրության (կյանքն ու գործունեությունը), նվիրված Լենինի մահվան 10-ամյակին, ռեպուցիոն-քաղաքական, գուճապար, մասըշտաբը՝ 1:10.000.000, հայերեն, կազմող՝ Հ. Ստեփանյան, գծագրողներ՝ Օ. Դոխիկյան և Հ. Հախնազարյան, վիճագրական աշխատանք՝ Ե. Դանչոյի, Լենինի նկարը—նկարիչ Հ. Կոջոյանի: Հրատարակութուն Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտի, տիրաժը 2500, գինը 2 ա.:

1934 ք., երևան—Լենինգրադ — Քարտեզ «Զանգու գետի ստորին ավազանի»: Երկրաբանական-պետրոգրաֆիկական, գունավոր,

- ռուսերեն, մ. 1: 100.000. կազմեց՝ Պ. Ղամբարյանը, ՀԽՍՀ պետական հիմնարկների համար:
- 1935 թ., Երևան — Քարտեզ-բարձրաքանդակ «Սևանա լճի ավազանի»։ Հորիզոնական մասշտաբը 1: 100.000, գունավոր, կազմեց՝ Ա. Շահմուրադյանը, խմբագրեց՝ Ա. Անտոնյան, հանձնարարությունումը Տեխնիկա-տնտեսագիտական թանգարանի:
- 1935 թ., Երևան — Քարտեզ «Հայաստանի ՍԽՀ»։ Ազգագրական, հայերեն և ռուսերեն; բազմագույն, մ. 1: 1.000.000. Հայաստանի բնակավայրերի ցուցակագրքին կից և առանձին. կազմեց՝ Խ. Ավդալբեկյանը, ձևավորեց՝ Ա. Մինասյանը: Հրատարակություն՝ ՀՍԽՀ Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի:
- 1935 թ., Մոսկվա — Ատլաս, աշխարհագրական, գլոբոսական, 13 քարտեզներից, բազմագույն, հայերեն, զանազան մասշտաբների. խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան, հրատարակություն ՀՍԽՀ Լուսավորության ժողովրդական կոմիտարիատի, տիրաժը 10.000, գինը 2 ռ. 50 կ.:
- 1936 թ., Երևան — Քարտեզներ «Հայաստանի ՍԽՀ» — «Карты Армянской ССР». Գունավոր, ռուսերեն, զանազան մասշտաբների, տնտեսական, Սևանի երկաթուղային մագիստրալի հիմնավորման համար: Խմբագիր՝ Գ. Քոչարյան, կազմող՝ Ա. Կամսարական: Հրատարակություն ՀՍԽՀ Ժողովրդական Կոմիտեի:
- 1936 թ., Երևան — Քարտեզ Իսպանիայի, գունավոր, հայերեն, մ. 1: 2.500.000, քաղաքական, խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան, հրատարակիչ՝ ՀԿՊ Երևանի կոմիտե:
- 1936 թ., Երևան — Քարտեզ բարձրաքանդակ «Սևան - Զանգուկապի»։ Մեծագիր, գունավոր, 1 օրինակ, մ. 1: 100.000:
- 1936 թ., Երևան — Քարտեզ «Փամբակի գոգավորություն» — «Карта Памбакской котловины». Երկգույն, ռուսերեն, մասշտաբը 1: 200.000. կազմող՝ Հ. Կարապետյան. կցված է հեղինակի համանուն գրքին, չափսը 22 սմ × 34 սմ:
- 1936 թ., Երևան — Լենինգրադ — Գլոբուս: Ֆիզիկական, գունավոր, հայերեն, 25 սմ: Տրամագծով, 2-րդ հրատարակություն. թեք առանցքով, պատվանդանով. խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան: ՀՍԽՀ Լուսավորության ժողովրդական կոմիտարիատի պատվերով. տեքստը գրված է Երևանում, պատրաստված է Լենինգրադում, տիրաժը 3.000, գինը 9 ռուբլի:
- 1936 թ., Երևան — Լենինգրադ — Քարտեզ «Կիսագնդերի»։ Գունավոր, հայերեն, գլոբոսական, պատի, մեծագիր: Պատվեր ՀՍԽՀ

Հոսովորության ժողովրդական կոմսարիատի. տպագրված
Լենինգրադում:

- 1937 թ., Երևան — «Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ ուղիները» — «Дорожная карта Армянской ССР». Երկրոյն, ֆոնը կապույտ, տեքստը և նշանները սպիտակ, մասշտաբը՝ 1 մատնաչափը = 20 վերստի, ռուսերեն, կազմող՝ Բ. Հարությունյան. պատվեր՝ ՀՍՍՀ Ճանապարհների:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ-սխեմա «Սևան-Ջանգուլի կասկադի» — («Карта-схема Севан-Зангинского каскада»): Բաղմագույն, ռուսերեն, մ. 1:500.000, աշխարհագրական - տնտեսական, պլակատի ձևով. Աշխատանք՝ Հ. Կոջոյանի, հրատարակություն ՀՍՍՀ ժողովրդական Կոմիտեների Խորհրդի գործերի կառավարչության:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ-բարձրաքանդակ «Հայաստանի ՍՍՀ»: Գունավոր, հորիզոնական մասշտաբը՝ 1:200 000, ուղղաձիգը՝ 1:5, պատվանդանի վրա, գիպսից. կազմեց՝ Ա. Շահմուրադյան, խմբագրեց Ա. Անտոնյան, հանձնարարությամբ Տեխնիկա-տնտեսագիտական թանգարանի:
- 1937 թ., Երևան — «Հատակագիծ Երևան քաղաքի»: Գունավոր, ռուսերեն, մ. 1:20.000, աշխատանք՝ Օ. Սարգսյանի. պատվեր Հայկական Տուրիստական վարչության. վիճագրատուն և տպարան Հայպետհրատի:
- 1937 թ., Երևան — Մոսկվա — Քարտեզ «Ասիայի»: Ուսումնական-ֆիզիկական, հայերեն, բաղմագույն, մեծադիր, կտավի վրա: Մասշտաբը՝ 1:8.000.000, խմբագրություն՝ ՀՍՍՀ Հոսովորդական Աշխարհագրական հանձնաժողովի:
- 1937 թ., Երևան — Մոսկվա — Քարտեզ «Հյուսիսային Ամերիկայի»: Ուսումնական, ֆիզիկական, հայերեն, մեծադիր, բաղմագույն, կտավի վրա: Մասշտաբը՝ 1:8.000.000. խմբագրություն՝ ՀՍՍՀ Հոսովորդական Աշխարհագրական հանձնաժողովի:
- 1937 թ., Երևան — Մոսկվա — Քարտեզ «Հարավային Ամերիկայի»: Բաղմագույն, հայերեն, տնտեսական, մեծ գրքի 2 էջի ծավալով. խմբագրություն՝ Հայկական Խորհրդային Հանրագիտարանի քարտեզագրական բաժնի, հրատարակություն ՀՍՍՀ Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի:
- 1937 թ., Երևան — Թբիլիսի — Քարտեզ «Հյուսիսային Ամերիկայի»: Բաղմագույն, հայերեն, ֆիզիկական, չափսը մեծ գրքի 2 էջի ծավալով. խմբագրություն՝ Հայկական Խորհրդային

Հանրագիտարանի քարտեզագրական բաժնի, հրատարակու-
թյուն ՀՍՍՀ Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի:

- 1937 թ., Երևան — Թբիլիսի — Քարտեզ «Հարավային Ամերիկա-
յի»: Գունավոր, ֆիզիկական, հայերեն, չափսը 1 էջի մեծու-
թյան. խմբագրություն՝ Հայկական Սորհրդային Հանրագի-
տարանի քարտեզագրական բաժնի, հրատարակություն ՀՍՍՀ
Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի:
- 1937 թ., Երևան — Թբիլիսի — Քարտեզ Անդրկովկասի ԽՍՀՆ:
Գունավոր, հայերեն, քաղաքական, գրքի 1 էջի չափսի, խմբա-
գրություն՝ Հայկական Սորհրդային Հանրագիտարանի քար-
տեզագրական բաժնի:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ «Ադրբեջանի ՀՍՍՀ»: Գունավոր, հայե-
րեն, տնտեսական, գրքի 1 էջի չափսի. խմբագրություն՝ Հայ-
կական Սորհրդային Հանրագիտարանի քարտեզագրական
բաժնի:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ-բարձրաքանդակ՝ Այդբլ Լճի: Գունա-
վոր, մեծամասշտաբ, գործ՝ ՀՍՍՀ Ջրային տնտեսության:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ «Ազիզբեկովի շրջան»: Բազմագույն.
մասշտաբը՝ 1 : 200.000, տնտեսական նշաններով, Հ. Ս. Հան-
րագիտարանի. վիճագրատուն և տպարան Հայպետհրատի:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ «Ալավերդու շրջան»: Բազմագույն, հայե-
րեն, մասշտաբը՝ 1 : 200.000, տնտեսական նշաններով, Հ. Ս.
Հանրագիտարանի. վիճագրատուն և տպարան Հայպետհրատի:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ «Ամասիայի շրջան»: Բազմագույն,
հայերեն, մ. 1 : 200.000, տնտեսական նշաններով, Հ. Ս. Հան-
րագիտարանի, վիճագրատուն և տպարան Հայպետհրատի:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ «Ախտայի շրջան»: Բազմագույն, հայե-
րեն, մ. 1 : 200.000, տնտեսական նշաններով, Հ. Ս. Հանրա-
գիտարանի, վիճագրատուն և տպարան Հայպետհրատի:
- 1937 թ., Երևան — Խարկով — Քարտեզներ ՍՍՌՄ պատմության:
Գունավոր, հայերեն, ղալոցական, նույնանուն դասագրքի
հավելված, գրքի 1—2 էջի չափսի. հրատարակություն՝
ԴՄԴԿ-ի, մասշտաբը՝ 1 : 30.000.000. պատկեր ՀՍՍՀ Լուսնոց-
կոմատի: Յուրաքանչյուրի տիրաժը՝ 75.000:
- 1938 թ., Երևան — Լենինգրադ — Քարտեզ Սևանա լճի ալպանի —
Карта бассейна оз. Севан (контурная): Ուրվագծային,
ոռևերեն, մեկ գույնի (սև), մ. 1 : 200.000. կազմեց՝ Վ. Կ.
Դավիդով, գործ Սևանի կոմիտեի: Պատկեր ՀՍՍՀ Հողա-
գործության ժողկոմատի:

- 1938 թ., Երևան — Քարտեզ Անդրկովկասի: Պատմական, Անդրկովկասի միտնալը Ռուսաստանին, բազմագույն, հայերեն, կազմեց՝ Հ. Հակոբյան: Հրատարակութուն՝ Մեղքոնյան ֆոնդի:
- 1938 թ., Երևան — Քարտեզ, Հայաստանի ՍՍՀ — (Карта Армянской ССР). Գիտամեթրիկ, տնտեսական, բազմագույն (14 գույնով), մ. 1:1.000.000, ռուսերեն, շրջանակի չափսը՝ 35 սմ $\times$ 30 սմ: Կազմող՝ Հ. Ստեփանյան. ձևավորող՝ Ա. Մինասյան: Հրատարակութուն՝ ՀԿՊ ԿԿ-ի:
- 1938 թ., Թբիլիսի — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ: Գունավոր, վարչական, հայերեն, մ. 1:500.000: Խմբագիր՝ Կոմարովսկի Վ. Գ., հրատարակութուն՝ ГУГК-ի: Պատվեր՝ ՀՍՍՀ Կենտրոնական:
- 1938 թ., Թբիլիսի — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ — (Карта Армянской ССР): Գունավոր, վարչական, ռուսերեն, մասշտաբը՝ 1:500.000: Խմբագիր՝ Կոմարովսկի Վ. Գ.: Հրատարակութուն՝ ГУГК-ի: Պատվեր՝ ՀՍՍՀ Կենտրոնական:
- 1938 թ., Թբիլիսի — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ: Դպրոցական, ֆիզիկական, հայերեն, մ. 1:300.000, 2 թերթից: Խմբագիր՝ Ս. Յիսակյա, գծագրող՝ Մուրադովա Ռ. Ն.: Պատվեր՝ Հայպետհրատի, տիրաժը 10.000, գինը 7 ր:
- 1938 թ., Երևան — Մոսկվա — Ատլաս աշխարհագրական, գունավոր 15 քարտեզներով, հայերեն, դպրոցական: Խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան: Պատվեր՝ ՀՍՍՀ Լուսավորության ժողովրդական կոմիտեի հրատարակութուն Մոսկվայի քարտեզագրական գործարանի:
- 1938 թ., Երևան — Քարտեզ - բարձրաքանդակ՝ Հայաստանի ՀՍՍ: Մասշտաբը հորիզոնական՝ 1:200.000, ուղղաձիգը՝ 1:6, գունավոր, պատվանդանի վրա: Կազմեց՝ Ա. Շահնազարյան, հանձնարարութուն Տեխնիկա-տնտեսագիտական թանգարանի:
- 1938 թ., Երևան — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ — Карта Армянской ССР. Ուրվագծային, մեկ գույնի (սև), ռուսերեն, մ. 1:1.000.000: Հրատարակութուն՝ ՀՍՍՀ Պետպլանի: ՀՍՍՀ հիմնարկների համար:
- 1938 թ., Երևան — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ: Ուրվագծային, երկու գույնի, մ. 1:1.000.000, ռուսերեն, գիտական աշխատանքների համար: Վիճագրատուն՝ Հայպետհրատի: Հրատարակութուն՝ Հայկական Աշխարհագրական ընկերության:
- 1938 թ., Թբիլիսի — Քարտեզ-բարձրաքանդակ՝ Հայաստանի ՍՍՀ:

Գունավոր, հայերեն, պապյե-մաշեից, մասշտաբը հորիզոնական՝ 1 : 500.000, ուղղաձիգը՝ 1 : 7: Կազմեց՝ Վ. Տուգուլով, ԻԶՈ Բյուրոյի Պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի:

1938 ր., Թրիխի — Քարտեզ-բարձրաքանդակ՝ Հայաստանի ԽՍՀ — (Рельефная карта Армянской ССР): Գունավոր, ռուսերեն, պապյե-մաշեից, մասշտաբը հորիզոնական՝ 1 : 500.000, ուղղաձիգը՝ 1 : 7, կազմեց՝ Վ. Տուգուլով, ԻԶՈ Բյուրոյի Պատվեր ՀԽՍ Լուսժողկոմատի:

1938 ր., Երևան—Լենինգրադ — Քարտեզ Եվրոպայի: Մեծագիր, պատի, դպրոցական, ֆիզիկական, բազմագույն, հայերեն, մ. 1 : 3.500.000, կտավի վրա: Պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի:

1938 ր., Երևան—Լենինգրադ — Քարտեզ Աֆրիկայի: Մեծագիր, պատի, դպրոցական, ֆիզիկական, բազմագույն, հայերեն, կտավի վրա: Պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի:

1938 ր., Երևան—Լենինգրադ — Քարտեզ Ավստրալիայի: Դպրոցական, ֆիզիկական, հայերեն, գունավոր, մեծագիր, կտավի վրա: Պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի:

1938 ր., Երևան — Իսպանիայի քարտեզը: Մանկական, գունավոր, հայերեն, փոքրագիր (1 էջի չափսի): Հրատարակություն՝ «Հոկտեմբերիկ» ամսագրի:

1938 ր., Երևան — Աշխարհի քարտեզը: Մանկական, գունավոր հայերեն, 2 էջի չափսի: Հրատարակություն՝ «Հոկտեմբերիկ» ամսագրի:

1939 ր., Մոսկվա — Քարտեզ-բարձրաքանդակ, Հայաստանի ԽՍՀ: Մասշտաբը՝ 1 : 200.000, տնտեսական: Պատրաստվել է Համամիութենական 1 գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի Հայկական կոմիտեի կողմից:

1939 ր., Երևան — Միջին դարի քարտեզների ժողովածու: Պատմական, երկգույն, հայերեն, 1 գիրք, զանազան մասշտաբի: Գծագրող՝ Յ. Նահապետյան, տպագրություն Հայպետհրատի:

1939 ր., Երևան—Լենինգրադ — Գլոբուս: Ֆիզիկական, դպրոցական, հայերեն, բազմագույն, 25 սմ տրամագծով: Խմբագրություն՝ ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի Աշխարհագրական հանձնաժողովի, նախորդ գլոբուսի 3-րդ հրատարակություն, տիրաժը 3000, գինը 9 ռ.:

1939 ր., Երևան — Քարտեզ Հայաստանի ԽՍՀ: Հայերեն, երեք գույնի. մ. 1 : 500.000, ուրվագծային: Գիտական աշխատանքների համար: Կազմեց՝ Հ. Ստեփանյանը, գծագրեց՝ Ա. Շահ-

մուրադյանը, վիմագրող՝ Ա. Մխիթարյան: Տպագրություն
Հայպետհրատի, տիրաժը 2000, գինը 1 ու.:

1939 թ., — Քարտեզ Սեանա լճի — Карта оз. Севан. Ֆիզի-
կական (խորություններ), ուսերեն, գունավոր, մասըշ-
տարը՝ 1:100.000: Կազմեց՝ Ն. Կիրեկը ՀԽՍՀ Սեանի կո-
միտեի հանձնարարությամբ:

1939 թ., երևան — Քարտեզ-քարձրաքանդակ, Հայաստանի ԽՍՀ:
Գունավոր, մասշտաբը հորիզոնական՝ 1:200.000, ուղղա-
ձիգը՝ 1:6: Գործ Պետական պատմական թանգարանի: Աշ-
խատանք՝ Գ. Արևշատյանի, ղեկավար՝ Կ. Ղաֆադարյան:
Պատրաստվել է Արմենէներգոյի պատվերով:

1939 թ., երևան — Լենինգրադ — Քարտեզ Եվրոպայի: Գպրոցական,
քաղաքական, հայերեն, մեծագիր, պատի, մ. 1:3.500.000,
բաղկացած է չորս մեծ թերթերից: Խմբագիրներ՝ Ս. Բեր-
բերյան և Բ. Չարչյան. պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի, տի-
րաժը 3000:

1939 թ., երևան — Լենինգրադ — Քարտեզ Հյուսիսային Ամերիկա-
յի: Գպրոցական, ֆիզիկական, հայերեն, գծագրված է չորս
թերթի վրա, չափը՝ 150 սմ $\times$ 160 սմ: Խմբագիր՝ Ա. Ճու-
ղուրյան, պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի, տիրաժը 3000,
կտավի վրա, գինը 15. ու.:

1939 թ., Թբիլիսի — Քարտեզ Հայաստանի ԽՍՀ — Карта Армян-
ской ССР. Գունավոր, ֆիզիկական, ուսերեն, մ. 1:500.000,
գպրոցների համար: Խմբագիր՝ Մ. Չ. Պավլով, գիտ. խոր-
հրդատու՝ Ա. Ֆ. Լալայան: Հրատարակություն՝ ГУГК-ի,
պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի:

1940 թ., Թբիլիսի — Քարտեզ Հայաստանի ԽՍՀ, Գունավոր, ֆի-
զիկական, հայերեն, մ. 1:500.000. Գպրոցական: Խմբագիր՝
Մ. Չ. Պավլով, գիտական խորհրդատու՝ Ա. Ֆ. Լալայան: Հրա-
տարակություն՝ ГУГК-ի, պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի:

1940 թ., երևան — Մոսկվա — Քարտեզ Հայաստանի ԽՍՀ բուսական-
ծածկույթի (Карта растительного покрова Армянской
ССР). Բազմագույն, ուսերեն, մ. 1:500.000: ԲՈՒՀ-երի հա-
մար. կազմեց՝ Հար. Կ. Մաղաքյան:

1940 թ., երևան — Քարտեզ Անդրկովկասի: Լեռնագրական, մեկ
գույնի (սև), հայերեն, ուրվագծային, ուսումնական, մասըշ-
տարը՝ 1:1.500.000. Կազմեց՝ Ս. Լիսիցյան, հրատարակու-
թյուն Երևանի պետական համալսարանի:

1940 թ., Թբիլիսի — Քարտեզ Լեռնային Ղարաբաղի ԱՄ: Վար-

շական, գունավոր, հայերեն, մ. 1 : 250.000: Պատ. խմբագիր՝ Ս. Տեր-Գրիգորյան, հրատարակություն՝ ԳՄԴԿ-ի, տիրաժը 8000, գինը 1 ռ.:

1940 թ., Թրիլիսի — Քարտեզ Լեռնային Ղարաբաղի Ա. Մ. — Карта А. О. Нагорного Карабаха. Վարչական, գունավոր, ազդր-բեջաներեն, մ. 1 : 250.000. Պատ. խմբագիր՝ Ս. Տեր-Գրիգորյան, հրատարակություն՝ ԳՄԴԿ-ի: Լեռնային Ղարաբաղի դպրոցների համար, տիրաժը՝ 8000, գինը 1 ռ.:

1940 թ., Երևան—Լեւինգրադ — Քարտեզ Կիսազնդերի: Ֆիզիկա-կան, դպրոցական, հայերեն, բազմագույն, մ. 1 : 30.000.000: Պատվեր՝ Հայկական ՍՍՌ Լուսավորության մինիստրու-թյան:

1940 թ., Երևան—Լեւինգրադ — Քարտեզ Կիսազնդերի: Քաղաքա-կան, դպրոցական, հայերեն, բազմագույն, մ. 1 : 30.000.000: Պատվեր՝ Հայկական ՍՍՌ Լուսավորության մինիստրու-թյան:

1941 թ., Երևան — Քարտեզ Հայաստանի — Карта Армении (ис-торическая), времен Георга Маршпетуни. Պատմական, Գ. Մարգալետունու ժամանակվա վերաբերյալ. ռուսերեն, երկու գույնի, մ. 1 : 2.000.000: Կազմողներ՝ Ա. Շահնազարյան և Հ. Ստեփանյան: Հրատարակություն՝ ՍՍՌՄ Գիտություն-ների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի (Արմֆանի): Տի-րաժը 5.000, գինը 50 կոպեկ: Կցված է համանուն գրքին և առանձին:

1942 թ., Երևան — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՌ — Карта Армян-ской ССР. Ուղիագծային, մեկ գույն (կապույտ), ռու-սերեն, մ. 1 : 1.000.000, գլխավոր աշխատանքների հա-մար: Կազմեց՝ Հ. Ստեփանյանը, գծագրեց՝ Ս. Մուսաելյանը: Հրատարակություն՝ ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Տնտեսագիտության սեկտորի, տիրաժը 2.500:

1942 թ., Երևան — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՌ — Карта Армянской ССР (метеорологических станций). Օդերևութաբանական կայանների ցանց, ռուսերեն, մ. 1 : 750.000., գունավոր, Կազմեց՝ Ա. Ոսկանյանը: Հրատարակություն՝ Հայկական ՍՍՌ Օդերևութաբանական վարչության:

1943 թ., Երևան — Քարտեզներ, Հայ ժողովրդի պատմության (մասն Ա.), հայերեն, պատմական, 7 հատ մեկ գույնի (սև), գրքի 2 էջի մեծությամբ: Կազմեց՝ Ս. Երեմյան: Հրատարա-կություն՝ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի:

1947 թ., Երևան — Մոսկվա — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՌ — Карта Армянской ССР (контурная). Ուրվագծային, մեկ գույնի (սև), մ. 1 : 800.000, ուսերեն, գիտական աշխատանքների համար: Խմբագիր՝ Ա. Շահմուրադյան, գծագրող՝ Հ. Գործակալյան: Հրատարակութուն՝ Հայկական ՍՍՌ Գիտութ-
յունների ակադեմիայի Տնտեսագիտության սեկտորի:

1948 թ., Երևան — Քարտեզներ՝ Հայաստանի ՍՍՌ — Карты Армянской ССР. 9 քարտեզ, մեկ գույնի (գարշնագույն կամ կապույտ), ուսերեն, յուրաքանչյուրի մ. 1 : 1.000.000, մասնագիտական, ՀՍՍՌ ֆիզիկական աշխարհագրություն ձեռնարկի:

Լեռնակազմություն — կազմել է Ա. Շահմուրադյանը,
Գեոլոգիականը և տեկտոնականը՝ Կ. Պաֆենգոյցը,
Գեոմորֆոլոգիականը՝ Ա. Ա. Գարրիշլյանը, Ա. Լ. Թախտա-
ջյանը և Ա. Գ. Շահմուրադյանը,
Տեղումներինը՝ կազմված է ըստ Ռ. Քրիստոստուրյանի,
Հողագիտականը՝ Ա. Զրիշյանը,
Բուսաբանականը՝ Ա. Թախտաջյանը,
Ֆիզիկո-աշխարհագրական շրջաններինը՝ Հ. Ստեփանյանը,
Կլիմայական շրջաններինը՝ (մ. 1 : 1.500.000) Հ. Գյոգալ-
յանը:

Հրատարակություն ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի:

1948 թ., Երևան — Ռիգա — Քարտեզ «Երկրագնդի բնական գոտիները», (կիսագնդերով): Հայերեն, բազմագույն, մ. 1 : 22.000.000, 2 թերթից, գպրոցական: Պատասխանատու խմբագիր՝ Տրետյակովա: Պատվեր Հայկական ՍՍՌ Լուսավորության մինիստրության, գինը 6 ռ.:

1948 թ., Երևան — Մինսկ — Քարտեզ Աշխարհի (կիսագնդերով): Հայերեն, բազմագույն, մ. 1 : 22.000.000, 2 թերթից (93 սմ × 113 սմ): Պատասխանատու խմբագիր՝ Սկուրիգինա Պ. Վ.: Պատվեր Հայկական ՍՍՌ Լուսավորության մինիստրության, տիրաժը 5000, գինը 7 ռ.:

1948 թ., Երևան — Թբիլիսի — Քարտեզ Կովկասի — Карта Кавказа. Ուսումնական, ֆիզիկական, ուսերեն, բազմագույն, մ. 1 : 1.000.000, գիտական խորհրդատու՝ Ա. Ն. Զավախի-
շվիլի, պատասխանատու խմբագիր՝ Մ. Զ. Պավլով: ՀՍՍՌ Լուսավորության մինիստրության պատվերով, գինը 8 ռ.:

1948 թ. Երևան — Թբիլիսի — Ատլաս: Աշխարհագրական, գպրոցա-
կան, 14 էջից, հայերեն, բազմագույն քարտեզներով: Պա-

տասխանատու խմբագիր՝ Մ. Ն. Սենգերովա: Պատվեր ՀՍՍՌ
Լուսավորության մինիստրության:

- 1949 թ., Երևան — Թբիլիսի — Քարտեզ Կովկասի: Ուսումնական,
քաղաքական, հայերեն, բազմագույն, մ. 1 : 1.000.000: Գի-
տական խորհրդատու՝ Ա. Ն. Զավախիշվիլի, պատասխանա-
տու խմբագիր՝ Մ. Զ. Պավլով: Լույս է տեսել ՀՍՍՌ Լու-
սավորության մինիստրության պատվերով, գինը 8 ռ.:
- 1949 թ., Երևան — Թբիլիսի — Քարտեզ Հայկական ՍՍՌ: Ուսումն-
ական, ֆիզիկական, հայերեն, բազմագույն, մ. 1 : 600.000:
Գիտական խորհրդատու՝ Հ. Ստեփանյան, խմբագիր Մ. Ն.
Կոչեշկովա: Հրատարակություն՝ ГУГК-ի: Պատվեր Հայ-
կական ՍՍՌ Լուսավորության մինիստրության, տիրաժը
10.000, գինը 5 ռ.:
- 1949 թ., Թբիլիսի — Քարտեզ Հայկական ՍՍՌ — Карта Ар-
мянской ССР (административная). Վարչական, գունավոր,
ռուսերեն, մ. 1 : 300.000: Պատվեր Հայկական ՍՍՌ Գե-
րագույն Սովետի:
- 1949 թ., Երևան — Թբիլիսի — Քարտեզ Հայկական ՍՍՌ — Карта
Армянской ССР (физ., учебн.). Ուսումնական, ֆիզիկական,
բազմագույն, ռուսերեն, մասշտաբը՝ 1 : 600.000: Գիտական
խորհրդատու՝ Հ. Ստեփանյան, խմբագիր՝ Մ. Ն. Կոչեշկովա:
Հրատարակություն՝ ГУГК-ի: Պատվեր Հայկական ՍՍՌ
Լուս. մինիստրության, տիրաժը 15 000, գինը 5 ռ.:
- 1950 թ., Երևան — Քարտեզ Կորեայի: Մեկ գույնի (սև), հայերեն,
մ. 1 : 5.000.000: Ագիտատորի բլոկնոտի համար: Հրատարա-
կություն ՀԿՊ ԿԿ ագիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնի,
տիրաժը 9000:
- 1950 թ., Երևան — Քարտեզ Կորեայի: Քաղաքական, հայերեն, մեկ
գույնի, մ. 1 : 2.500.000: Խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան, քար-
տեղագիրներ՝ Կ. Շահմուրադյան, Հ. Գործակալյան: Հրա-
տարակություն ՀՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Կուլտուր-
լուսավորական հիմնարկների կոմիտեի, տիրաժը 3000:
- 1951 թ., Երևան — Թբիլիսի — Քարտեզ Հայկական ՍՍՌ: Ֆիզի-
կական, բազմագույն, հայերեն, մ. 1 : 600.000: Գիտական
խորհրդատու՝ Հ. Ստեփանյան, խմբագիր՝ Մ. Ն. Կոչեշկովա:
Հրատարակություն՝ ՍՍՖՄ Մինիստրների Սովետին կից Գ.
և Ք. Դլև. վարչության: Հավանություն Հայկական ՍՍՌ
Գերագույն Սովետի, ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի

և Լուսավորության մինիստրության, տիրաժը 5000, գինը 1 ռ. 35 կ.:

1951 թ., Երևան—Մոսկվա—Թբիլիսի — Ատլաս «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի: Առաջին մաս, 7 քարտեզ, բազմագույն, տարբեր մասշտաբներ: Մշակված է Երևանում, կազմված է Մոսկվայում ГУГК-ի բաժնում. տպագրված Թբիլիսիում: Հրատարակված առանձին: Հեղինակ՝ Ս. Տ. Երեմյան, տիրաժը 20.000, գինը 3 ռ.:

1952 չ., Երևան—Москва—Тбилиси — Атлас к книге „История армянского народа“, ч. I, 7 карт, многокрасочных, разных масштабов. Разработан в Ереване, составлен в ГУГКе в Москве, отпечатан в Тбилиси на картфабрике, издан отдельно. Автор С. Т. Еремян. Тираж 10.000 экз., цена 3 руб.

1952 թ., Երևան—Թբիլիսի — Քարտեզ Հայկական ՍՍՌ: Ֆիզիկական, բազմագույն, հայերեն, մ. 1 : 600.000: Խմբագիր՝ Մ. Ն. Կոչեշկովա: Հրատարակություն Գ. և Բ. Գլխավոր վարչություն: 1951 թ. քարտեզի կրկնությունն է, տիրաժը 10.000, գինը 1 ռ. 35 կ.:

1955 թ. Երևան—Թբիլիսի—Քարտեզ Հայկական ՍՍՌ: Ֆիզիկական, բազմագույն, հայերեն, մ. 1 : 600.000: Հրատարակություն Գ. և Բ. գլխավոր վարչություն, տիրաժը 5.000. գինը 1 ռ. 35 կ.:

1955 թ., Երևան—Тбилиси—Карта Армянской ССР, физическая, многокрасочная, м. 1 : 600.000. Изд. ГУГК, тираж 5.000, цена 1 р. 35 к.

III Մ Ա Ս

Հ Ա Յ

ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

**ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲՆՈՐՈՇ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Անհրաժեշտ էր կազմել հրատարակված հայ քարտեզների մեզ հայտնի ցուցակը՝ 260 տարի տեղոթյամբ: Անհրաժեշտ էր նաև զբաղվել հայ քարտեզագրական հրատարակությունների տեսակների, բնույթի, ձևավորման և այլ հարցերով. սակայն ոչ պակաս կարևոր էր գիտական-աշխարհագրական տեսանկյունով զննություն կատարել նրանց բովանդակության նկատմամբ:

Քարտեզագրական հրատարակությունների գիտական վերլուծությունը իրենից ներկայացնելու է քարտեզների նկարագրությունը՝ զբաղված բնութագրումը և թերի կողմերի դրսևորումը: Այդ զննությունը խիստ անհրաժեշտ է հենց բուն քարտեզագրության զարգացման համար, ապա առավել գիտական ճշմարտություն նպատակով, հանուն քարտեզագրվող երկրի աշխարհագրական ճշմարտարտացուման: Կարող ենք որոշակի ասել, որքան քարտեզագրական հրատարակություններ են եղել, այնքան էլ բազմապիսի են նրանց զննության արդյունքները:

Սովետական գեոգեզիայի և քարտեզագրության 20-ամյակին նվիրված աշխատության մեջ (Մոսկվա — Լենինգրադ, 1939 թ.) պարզաբանված է նման խնդիրների կարևորությունը:

Քննական վերլուծությունը հարկավոր է ոչ միայն քարտեզագրական հրատարակությունների հատկությունները բացահայտելու, այլև այն գիտականորեն հասկանալի դարձնելու համար:

Մենք, այդպիսով, ծանրանալու ենք քարտեզագրական հրատարակություններում տեղ գտած նաև թերությունների և վրիպակների վրա:

Օրաթերթերի սխալներն ու վրիպակները, իհարկե, անհրաժեշտ են, թեպետև թերթը ունի մի օրյա կյանք:

Գրքերի սխալներն ու վրիպակներն աններելի են, թեպետ և հնարավորութիւն կա թերթերում և գրքերում կատարված սխալներն ու վրիպակները նրանց էջերի վերջում նշել:

Քարտեզագրական հրատարակութիւններում հնարավորութիւն չկա, տպագրվելուց և լույս ընծայելուց հետո, կատարված սխալը կամ վրիպակը քարտեզում նշելու: Սխալն ուղղել հնարավոր է միայն նոր, հաջորդ հրատարակութիւն ժամանակ:

Բոլոր հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնների գիտական գննութիւնը կկազմեր ահագին հատոր, թեպետ և այդ շատ հետաքրքիր է, բայց անհրաժեշտ չէ տվյալ աշխատութիւն մեջ:

Մենք հարկ ենք համարել կանգ առնելու հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնների կարևոր նմուշների, հազվագյուտ օրինակների, այսպես կոչված ունիկալ հրատարակութիւնների վրա: Այդ առավել վերաբերում է մինչսովետական ժամանակաշրջանին, հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնների առաջին տեսակներին: Այսպիսով, մենք հատկապես կանգ կառնենք առաջին հայերեն քարտեզի (1695), առաջին հայերեն աշխարհագրական ատլասի (1849), առաջին հայերեն դրուսի (1850), ինչպես նաև մի քանի այլ հրատարակութիւնների վրա: Նմանապէս անաչառ կերպով գննել ենք նաև սովետական ժամանակաշրջանի սովետահայ քարտեզագրական առանձնակի հրատարակութիւններ՝ առաջին սովետահայ քարտեզը (1923), առաջին սովետահայ աշխարհագրական ատլասը (1928), Սովետական Հայաստանի առաջին մեծադիր քարտեզը (1932), առաջին սովետահայ դրուսը (1934) և այլ տեսակի հրատարակութիւններ՝ Սովետական Հայաստանի բարձրաքանդակ քարտեզը, դպրոցական աշխարհագրական տետրերը և այլն:

ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԻ ՔԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՆՄՈՒՇՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. 1695 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՄՍՏԵՐԴԱՄՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՅԵՐԵՆ ՏՊԱԳԻՐ ՔԱՐՏԵԶԻ՝ «ՀԱՄԱՏԱՐԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՅ»-Ի՝
ՀԱՄԱՌՈՏ ԶՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաջին տպագիր հայերեն քարտեզը լույս է տեսել XVII դարի վերջում՝ 1695 թվականին Հոլանդիայի (Նիդերլանդների) գլխավոր քաղաք, երկրի կուլտուրական և արդյունաբերական կենտրոն Ամստերդամում: Քարտեզի վերնագիրն է՝ «Համատարած աշխարհացոյց», այսինքն, «Աշխարհի քարտեզ» կիսագնդերի ձևով (այլ ոչ բացված պրոյեկցիայով): Այդ քարտեզի հրատարակության նախաձեռնողները, հայերեն տեքստը մշակողները, մամուլ զործի իրականացնողները եղել են Հայաստանի Գոլքան պատմական գալֆառի Վանանդ ավանի բնակիչներ՝ Մառքևուս Հովհաննիսյանը, նրա հորաքրոջ որդի Թովմաս Էպիսկոպոսը և վերջինիս եղբորորդիներ՝ Ղուկաս և Միքայել Նուրիջանյաններ*, որոնց կարճ անվանում են վանանդեցիներ: Քարտեզի տեխնիկական հիմքը, պղնձի վրա փորագրողները եղել են հոլլանդացի Ադրիանուս և Պետեր Շյոնքեկ եղբայրները, որոնց ազգանունը զանազան հեղինակներ զանազան կերպ են գրել (Սկորենկ, Սխոներեկ, Շխոներեկ, Ըսկորենկ):

Այդ տվյալները համարվում են ստույգ և անվիճելի. նշված քարտեզի մասին որոշակի և գրականորեն արտահայտվել են ոչ միայն Գ. Լեոնյանը**, Լեօն***, այլև Միխիթարյան միարանները «Հանդէս Ամսորեայ» ամսագրի 1927 թ. (հուլիս էջ 392—393),

* Գործի մասնագետը եղել է Ղուկաս Նուրիջանյանը:

** Գ. Զ. Լեոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ՊԱ Հրատարակչություն, 1946 թ., էջ 117:

*** Լեօ, Հայ տպագրության պատմությունը, Թիֆլիս, 1901 թ.:

նաև նույն ամսագրի 1923 թ. սեպտեմբեր — հոկտեմբեր ամիս-
ների միացյալ համարում, (էջ 454):

Նախ ծանոթանանք բուն քարտեզի հետ, տեսնենք, թե
ինչ է նա իրենից ներկայացնում: ՇՀամատարած աշխարհացոյց»-ի
չափսը մեծ է՝ 120 սմ $\times$ 150 սմ, նույնիսկ այժմյան մեր օրերի և
պահանջների համեմատ: Քարտեզը փակցված է կտավի վրա:
Կիսագնդերի հյուսիսային մասերը դարձված են վերև: Երկու
կիսագնդերի շրջանակների միջև վերևում գծագրված է Արե-
գակնային համակարգությունը՝ Պտղոմեոսի սխեմայով*: Չորս
բաց անկյունում նկարված են տարվա չորս եղանակներին համա-
պատասխան կրոնական իմաստի բնական տեսարաններ: Շրջան-
ների եզրերը շախմատային ձևով ստորաբաժանված են սև ու
սպիտակ աստիճանների. հասարակածը հատվում է ավելի խոշոր
շախմատանման գծով՝ որի մոտ գրված է կենդանակերպարն
(զոդիակ) էկլիպտիկայով՝ արեգակի տեսանելի ուղիով: Հյուս-
սիսային կիսագնդում նա հասնում է մինչև 23,5°, այսինքն՝
Յեզգետնի արևադարձին, իսկ հարավային կիսագնդում նույն-
պես մինչև 23,5°-ին, այսինքն Այծեղջեր արևադարձին: Երկու
կիսագնդում էլ ունեն աշխարհագրական աստիճանացանց (զու-
գահեռականներ և միջօրեականներ), որը վկայում է այդ ժա-
մանակվա քարտեզագրության հառաջադիմության մասին: Սա-
կայն միաժամանակ մի քանի տեղ միջօրեականների և զուգա-
հեռականների վրա (հյուսիսային և հարավային մասերում)
գծված են կողմնացույցեր, առանց տարածվող շառավիղների:
Այդ հանգամանքը վկայում է, որ հայերեն ստաջին տպագիր
քարտեզը գծված է աշխարհագրության և առավել քարտեզա-
գրության զարգացման անցումնային ժամանակաշրջանում, երբ
մի կողմից վերանում են քարտեզները զարդարող (ավելի ճիշտը՝
քարվացնող) կողմնացույցերը (պորտուլան քարտեզներ) և մյուս
կողմից հաղթանակում է քարտեզի աշխարհագրական աստիճա-
նացանցը (զուգահեռականներն ու միջօրեականները): Գլխավոր
(0°) միջօրեականը նշված է ըստ Ֆեոսյի, Եվրոպայից և Աֆրիկա-
յից արևմուտք՝ իսկ կիսագնդերի բաժանումը 10° արևմտյան
միջօրեականով:

Մյուս, էլ ավելի հետաքրքիր երևույթն այն է, թե ի՞նչպես
է գծագրված աշխարհն այդ քարտեզում, ինչ գծագրություն-
կոնտուրներ ունեն աշխարհամասերը և նրանց ավերը, թերա-

* Կա բացատրականում նաև Կոպենիկոսի սխեմայով:

կղզիները, կղզիները, թե ինչպիսի՞ տեսք ունեն օվկիանոսները, ծովերը և այլն: Հայտնի բան է, որ վանանդեցի հայերը իրենք չէին կարող հետազոտել աշխարհի կոնտուրները. նրանք այդ վերցրել են Եվրոպայում հռչակ ստացած Ամստերդամի քարտեզագրական այն ժամանակվա գործարաններին և այն ժամանակվա աշխարհագետներին ու քարտեզագիրներին հայտնի աղբյուրներից, հիմքերից, լատիներեն և այլ լեզուներով տպագրվող նման քարտեզների ընդունված օրինակներից: Այդ մասին ավելի մանրամասն մենք կանգ կառնենք ստորև:

Աշխարհամասերի կոնտուրները, այն չափով, որչափով հայտնի էին այն ժամանակ, ընդհանուր առմամբ ճիշտ են գծագրված, առավել Արևմտյան Եվրոպայի և Միջերկրական ծովի ավերը:

Ի՞նչ է պակասում քարտեզի գծվածքում և հայտնի չէր, այն ժամանակ: Քարտեզում չեն գծագրված Ալստրալիայի արևմելյան ավերը, Նոր Զելանդիայի մեծ մասը, Տոուեսի նեղուցը Հյուսիսային Ամերիկայում՝ Ալյասկան ամբողջովին, Ամերիկայի հյուսիսային անցքը ծովով, Ամերիկայի հյուսիսային արշիպելագոսը, Գրենլանդիայի հյուսիսը:

Անհայտ էին և բացակայում են ոչ միայն այն ժամանակվա հեռավոր և հայտնաբերված երկրները, այլև այն, որ հայտնաբերված էին, բայց որոշակի հայտնի չէին գեոևա Հոլանդիայում. օրինակ, սխալ է Կասպից ծովի ավերի գծվածքը. գծված է միայն այդ ծովի հարավային մասը՝ կլորած, չեն գծված միջին և հյուսիսային մասերը: Կասպից ծովը հայտնի էր, սակայն նրա գիտական գծագրությունը կատարվել է 1726 թվականին: Անորոշության պատճառով Նոր Երկիրը գծված է որպես մեկ մեծ և լայն կղզի: Նոր Երկիրը ուսներին հայտնի է դարձել XV դարից. սակայն այն ուսումնասիրել են XVII դարի կեսերին ուսներ՝ Ս. Լոշկինը և առավել Ֆ. Ռոգովսկովը:

Հնդկաստանը գծագրված է փոքր և նեղ թերակղզի, իսկ Հարավային Ամերիկան և Աֆրիկան շատ լայն և ձգված են արևմուտքից արևելք անհամաչափ:

Շատ հետաքրքիր է նաև «Համատարած աշխարհացոյց»-ի աշխարհագրական անունների հայերեն տառադարձությունը (տրանսկրիպցիան):

Հետաքրքրական է նշել ցամաքի մասերի, երկրների անունների տառադարձությունը:

կանաչ երկիր (Գրենլանդիան է). մինչդեռ կից գծված Հյուսիսային բևեռի քարտեզում գրված է Գրունլանդ:

Նոր Հոլանդիա (Ավստրալիան է, որը այն ժամանակ այդպես էր անվանվում):

Եթէօպիա (նշված է Աֆրիկայի հասարակածի երկու կողմում):

Թաթարստան (նշված է երկու տեղ, մեկը՝ Յակուտիան, մյուսը՝ Արևմտյան Սիբիրում):

Նոր Բրիտանիա (Լաբրադորի արևմտյան մասը, Հս. Ամերիկայում):

Նոր Ֆրանչիա (Լաբրադորի հարավ-արևելյան մասը):

Նոր Բիսկայեա (այժմյան Մեքսիկան):

Նոր Հիսպանիա (Մեքսիկայի հարավային մասը և Կենտրոնական Ամերիկան):

Այլևայլ հարաւային և հնդկային կղզիներ (Մադագասկարից մինչև Մալայա):

Անձանոթք հարաւայինք (Անտարկտիկայի տեղում):

Իսկ կից տրված հարավային կիսագնդի քարտեզում — բաց տարածութուն, անորոշ, ոչ մի ցամաք, ոչ մի անուն:

Օվկիանոս բառը գրված է երկու կերպ՝ օկէանոս և օվկիանոս:

Եթէօպացւոց Ովկիանոս (Աֆրիկայից արևմուտք, Գվինեայի ծոցի տեղում):

Հարաւային Օկէանոս:

Արևմտեան Օկէանոս (Ֆեռո կղզուց արևմուտք):

Արևմտեան Ովկիանոս (Հավայան կղզիների շուրջը):

Հիւսիսային Օկէանոս (Հս. Սառուցյալ օվկիանոսը՝ միայն արևելյան կիսագնդում):

Արևելեան Օկէանոս (Ֆիլիպիններից արևելք):

Օկէանոս Չինաց և այլն:

Ուշագրության արժանի են ծովային ընդարձակ տարածությունների անունները:

Հիւսիս ծով (Ատլանտյանի մասը՝ Վեստ Ինդիայի մոտ):

Հարաւ ծով (Սադաղ օվկիանոսի մասը, Պանամայից արևմուտք):

Սադաղ ծով (Չիլիից արևմուտք):

Քիլեան ծով (Չիլիի ափին):

Ուոլինետե ըստ ժամանակի աշխարհագրական տվյալների այդպես էին հայտնի այդ օբյեկտները:

ՀԱՄԱՏԱՐԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ

Գործ է ածված նաև այսպէս՝

Ծով Արաբային:

Ծով Բենգալու:

Վերջինեան ծով (Հյուս. Ամերիկայի արևելյան ափերի մոտ. այդպիսին այժմ չի գործածվում):

Ռուսաստանում, Կովկասում և մասնավորապէս Հայաստանում նմանօրինակ նշվածներից կարելի է հիշատակել հետևյալ մի քանիսը:

Ռուսըստան, Մոսկովստան:⁹

Նոր ճանապարհ (Նոր Երկիր կղզին):

Ռուսաց ծով* (Բարենցի ծովի տեղում):

Ծով Կասպից:

Մոսկով, Յերոսլավ, Վլադիմեր, Սարխոֆ (երևի Սարկով):

Էդիլ (Թուրքերեն՝ Վոլգան):

Թանախ — հունարեն է (Դոնը):

Գուրջիստան:

Անգրում նաև Էրզուրում:

Գողթան (գրված է Վան և Բաքու քաղաքների միջև տարածութունում, Վանա լճի և ստորին Արաքսի միջև, տեղի սղության պատճառով):

Առաջավոր Ասիայում գրված են՝

Անատոլու (Փոքր Ասիայում):

Իրադստան (Պարսկաստանի կենտրոնում) և այլն:

Կիսագնդերի քարտեզի վրա նկարված են մի շարք զանազան առագաստանավեր, որոնք ընթանում են ծովային ճանապարհների զանազան ուղղութիւններով:

Այդ քարտեզի մեկ օրինակը գտնվում է Երևանի Մյասնիկյանի անվան Հանրային գրադարանում: Մի այլ օրինակ կա ՀՍՍՌ Գիտութիւնների ակադեմիային կից Հայկական Աշխարհագրական ընկերութիւնում: Մեզ հաջողվեց երկու օրինակ ևս հայտնաբերել Սովետական Վրաստանում, Թբիլիսիում՝ Աշխարհագրական ինստիտուտում (պրոֆ. Ա. Ն. Զավախիշվիլու մոտ). դրանցից մեկը լավ վիճակում էր:

Այնուհետև, Մոսկվայում ՍՍՌԳ Գիտութիւնների ակադեմիայի Աշխարհագրութիւն ինստիտուտում հայտնաբերել ենք նման քարտեզների լատիներեն օրինակների ռեպրոդուկցիան, որոնցից մեկը կազմված է 1648 թ. Վեստֆալյան դաշնագրից հե-

* Այդ մասին գրել ենք ռուսերեն լեզվով մի փոքր հոդված:

տո, մյուսը՝ 1660 թ.: Այդ վերջին ռեպրոդուկցիայի՝ քարտեզի ցածի մասում կար քարտեզի բանալին — բացատրականը, որի հայերեն բնագիրը կա Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանում:

1660 թվականի Աշխարհի քարտեզի լատինական օրինակում բացատրականը գրված է տասը սյունակում, ունի 31 ստորաբաժանում՝ նշված հոսմեական թվերով: Այդ բանալին պարունակում է հետևյալ բովանդակությունը՝

Տերմինների բացատրություն — հիդրոգրաֆիա, կոսմոգրաֆիա, խորոգրաֆիա, տոպոգրաֆիա, ցամաք, կղզի, թերակղզի, պարանոց, հրվանդան, ծոց, գետ, բեռն և այլն:

Ապա տրվում է հասկերի մասին հասկացողություն, միջօրեական, զուգահեռական (շրջանակ), 12 համաստեղություն (զոդիակ), արևագարձներ, կլիմայական 5 գոտիներ, կլիման, աշխարհի չորս կողմերը, հին և նոր աշխարհամասերը, օվկիանոսները, ծովերը, գետերը, լճերը, հին աշխարհը, որը հայտնի էր մինչև 1492 թ., վերջապես, աշխարհի համակարգությունները (սիստեմները) ըստ Պտղոմեոսի, Տիխո Բրադայի, Ն. Կոպերնիկոսի. բացատրագիրը ավարտվում է համաստեղություններով:

Մեծ օգնություն էր քարտեզով օգտվողների համար այդ բացատրագիր-բանալին, որը հանդիսանում էր աշխարհագրական գիտություն այն ժամանակվա հայտնի կացություն համառոտ ամփոփումը՝ մի տեսակ փոքրիկ էնցիկլոպեդիա:

Աշխարհի առաջին հայերեն տպագիր քարտեզը՝ «Համատարած աշխարհացոյցը», չնայած իր տեքստային մասնակի թերություններին, աշխարհագրական անունների տառագարձական անհետևողականություն, հանդիսանում է աշխարհագրության համար և քարտեզագրության տեսակետից շատ խոշոր գործ: Ինչ խոսք, որ հայերեն այդ գործը չէր կարող կատարվել առանց հայերի, տվյալ դեպքում՝ առանց վանանդեցիների (գլխավորապես Ղուկաս Նուրիջանյանի), որոնց շնորհիվ հայացված էր աշխարհի աշխարհագրական անունների հիմնական մասը:

Քարտեզի գծվածքն ու տեքստը կատարված են նուրբ և մաքուր, լավ թղթի վրա և որակյալ նյութերով. այդ էլ իհարկե, հոլանդական արվեստի շնորհիվ: Կարծես թե քարտեզը նոր է տպագրված: 260 տարի է անցել տպագրության օրից, մինչդեռ քարտեզի տեսքը թարմ է և պարզ:

Դժվար է պատկերացնել, որ առաջին քարտեզը կարելի լիներ լույս ընծայել այդպիսի մեծ ծավալով, այդպիսի բարդ բովանդակությամբ, այդպիսի շքեղ զարդանկարներով:

Հայ տպագիր առաջին քարտեզը՝ «Համատարած աշխարհացոյց»-ը պատկի է բերում հայ գիտութեանը և հայ ժողովրդին, եթե առավել նկատի ունենանք որքան ծանր վիճակում էր գտնւում այն ժամանակվա (XVII դարի վերջում) Հայաստանը։ Այդ ժամանակ Հայաստանի զգալի տարածութունը՝ Արեւելյան Հայաստանը կազմում էր բռնակալ Պարսկաստանի մասը և իր վրա կրում էր նրա բացասական հատկութիւնների բոլոր հետեւանքները։ Պորտուգալացիների հայտնաբերած ծովային նոր ուղիները (Աֆրիկայի շուրջը) նպաստեց էին Հարավային Ասիայի երկրների անմիջորեն կապվելուն Արեւմտյան Եվրոպայի հետ։ Տնտեսական զարգացման և առևտրական հաջողութիւնների զարկ էին ստացել եվրոպական երկրները, մինչդեռ Պարսկաստանի միջով տրանզիտային կարգով կատարվող առևտուրը կրել էր մեծ հարված. քաղաքների կյանքը և պարսկական առևտուրը ապրում էին անկման օրեր։ Շահ-Աբբասի բռնի գաղթից հետո, հին Զուղայի և Գողթանի հայ վաճառականները աստիճանաբար վերականգնում են իրենց առևտրական կապերը Եվրոպայի հետ։ Կարելի է բնդունել, որ Զաքարիա Ագուլեցու հոշակավոր օրագրից հայտնի դարձած առևտրական ուղիներով է, որ Գողթանից — Միջին Արաքսի հովտով դեպի Երևան, Կաղզվան, ապա Կարին (Էրզրում), Էնկյուրի (Անկարա), Իզմիրի նավահանգիստ, այդտեղից ծովային ճանապարհով դեպի Իտալիա, Վենետիկ, այնուհետև կրկին ցամաքով, բարձրագիւր Ալպերի՝ Բրենների լեռնանցքով դեպի Տիրոլ, ապա Հոենոսի հովտով Հոլանդիա՝ Ամստերդամ են հասնում «Համատարած աշխարհացոյցի» նախաձեռնող, կազմող, խմբագրող և տպագրող վանանդեցի հայերը։

Իսկ ի՞նչ էր ներկայացնում այդ ժամանակ Եվրոպան, մասնավորապէս Հոլանդիան, ուր հատուկ նպատակով գնացել էին վանանդեցիները։

Պետրոս I օրոք առաջադիմող Ռուսաստանը, տարածվելով դեպի հարավ, ազատագրել էր Ազով քաղաքը։ Լեհաստանը՝ թագավոր Յան Սոբեսկու գլխավորութեամբ, օգնութեան հասնելով Ավստրիային, պաշարված Վիեննայի շրջակայքից ջախջախում և դուրս են մղում թուրքական հրոսակային բանակը։ Հզորացած Ֆրանսիան ծովում և ցամաքում հաղթութիւններ էր տանում հոլանդական-անգլիական ուժերի վրա։ Հոլանդիան ապրում էր իր փառքի վերջին տարիները։ Բայց դեռ օգտւում էր իր փառքի մնացորդներից։

Մինչ այդ, XVI—XVII դարերում Իսպանիայի դեմ 40 տարի մղած համառ պայքարից հետո, ազատագրված Հոլանդիան սկսել էր զարգանալ աննախընթաց չափերով: Հոլանդիա էին փոխադրվել առևտրականներ, արդյունաբերողներ, արհեստավորներ, մասվորականներ. այդ եկվոր տարրերը աջակցել են Հոլանդիայի (այդ ժամանակի կոչվում էր Միացյալ Նահանգներ) տնտեսական և կուլտուրական վերելքին: Հոլանդիայում էր կատարվել պատմության մեջ հայտնի առաջին բուրժուական ուսուցչական, վերացել էր ազնվականությունը, տիրող էր դարձել քաղաքային բուրժուազիան, ահագին չափերով աճել էին առևտուրը, գաղութային ձեռնարկումները, նավագնացությունը, կուտակվել էր կապիտալը: XVII դարի կեսերին Հոլանդիան ոչ միայն Նվրոպայի ծովային հզոր պետություն էր (Նվրոպայի այդ ժամանակվա 25 000 նավերից 15 000 պատկանում էր հոլանդացիներին), այլև «Հոլանդիան XVII դարի օրինակելի կապիտալիստական երկիր էր»*:

Հոլանդիայի գլխավոր քաղաք Ամստերդամը, որը տեղադրված է Զյուդերզեե ծոցը թափվող Ամստել գետի ափին**, XVII դարում ուներ 100 հազար բնակիչ և համաշխարհային մատչառի առևտրա-արդյունաբերական կենտրոն էր: Նրան անվանում էին «Հիւսիսային Վենետիկ»: Այդտեղ զարգացած էին՝ տեքստիլ արդյունաբերությունը, նավաշինությունը, ձկնորսությունը, գարեջրի արտադրությունը, ծովային առևտուրը: Նրա նավերն ու մանուֆակտուրան մրցակից չունեին աշխարհում: Հայտնի էր Ամստերդամի բոբսան (Անտվերպենի անկումից հետո), մեծ էին նրա համաշխարհային կապերը. դարգացած էին արվեստները, նաև քարտեզագրությունը: Հոլանդիայում էին ապրում և գործում հոչակավոր նկարիչներ՝ Ռուբենսը, Ռեմբրանդտը, քարտեզագիր Մերկատորը: Նավաշինություն սովորելու համար XVII դարի վերջում Հոլանդիա է մեկնել ռուսաց կայսր Պետրոս I: Հոլանդիայում էին ապաստարան գտել Իսպանիայից և Պորտուգալիայից հալածանքներից փախած հրեաները, նրանց թվումն էին հայտնի փիլիսոփա Սպինոզայի ծնողները: Վերջապես, ղեպի այդ ժամանակվա հոչակավոր Հոլանդիայի՝ արդյունաբերական և կուլտուրական կենտրոն

* Կ. Մ ա ռ ք ս, Կապիտալ, հատ. I, 8-րդ հրատ., 1936 թ., էջ 646:

** Այդ է պատճառը, որ Զաքարիա Ագուլեցին և վանանդեցիները անվանում են Ամստելոդամ:

Ամստերդամն են գնացել հետալոր Գողթանից Զաքարիա Ագու-
լեցի վաճառական ճանապարհորդը և հայ վանանդեցիները՝
հայերեն գրքեր տպագրելու և աշխարհի առաջին տպագիր հա-
յերեն քարտեզը լույս ընծայելու համար:

2. 1849 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ՎԵՆԵՏԻԿՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ՀԱՅԵՐԵՆ
ՄԵԾԱԴԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՏԼԱՄԻ «ԱՏԼԱՍ ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՅ
ՊԱՏԿԵՐԱՅ»-Ի ՄԱՍԻՆ

«Համատարած աշխարհացոյց»-ի քարտեզը լույս տեսնե-
լուց ալելի քան 150 տարի հետո, նաև 1786 թվականին Վենե-
տիկում 8 քարտեզից փոքրագիր ժողովածու հրատարակելուց
ալելի քան 60 տարի անց, մի ժամանակամիջոց, երբ լույս էին
տեսել երկու տասնյակի չափ հայերեն քարտեզագրական հրա-
տարակություններ, արդեն ալելի դյուրին պետք է լիներ Միս-
թարյանների համար Վենետիկում, որտեղ կային՝ կազմակերպ-
ված տպարան, հարուստ գրադարան, աշխատելու հանգիստ
պայմաններ, — լույս ընծայել 1849 թվականին հայերեն աշ-
խարհագրական գունավոր խոշոր ատլասը: Լրիվ վերնագիրը հե-
տևյալն է*.

Ատլաս

Աշխարհացոյց պատկերաց

ըստ

արքունի աշխարհագրաց Գաղղիոյ, Անգլիոյ, Գերմանիոյ
և Ռուսաց

Հանդերձ նախաշավիղ ծանոթութամբք

բնական ուսումնական և քաղաքական աշխարհագրութեան
փորագրեալ ծախիւք

Յովհաննու ամիրայի Տատեան

ի Վենետիկ

ի տպարան Միսիքարեան ուխտին

յամի 1849 ՌՄՂԸ

Շապիկը զարդանկար շրջանակով է, բաղմագուն:

* Այստեղ նշելու ենք նաև աշխարհագրական անունները Ատլասի հա-
յերեն տառադարձությամբ:

Չ-րդ էջում տպւած է ներրոյական՝ առ բարերարն: Ատ-
լասի առաջին մասը պարունակում է տեքստը (46 մեծագիր
էջեր — 45 սմ $\times$ 60 սմ):

Նախաշավիղ

Ատլասի նախաշավիղում (նախարանում) հիմնադրւած
է աշխարհագրության նշանակութիւնը՝ ժամանակի և կադմոլո-
գիայի գաղափարներին համապատասխան և նշված են աշխարհա-
գրության գլխավոր մասերը:

Աշխարհագրութիւն ուսումնական (կամ տիեզերագիտու-
թիւն).

Երկրիս ձևը և լուսավորաց ատերևոյթ շարժմունքը:

Այլ և այլ դիրք մոլորակաց:

Արեգակ, լուսին:

Ժամանակի չափը:

Խաւարումն:

Մոլորակներ (7 մեծ և 4 փոքր) գլխաւորներ:

Հաստատուն աստղեր:

Երկիր, գունդ և աշխարհացոյց:

Կողմնացոյց և հողմունք:

Երկայնութեան չափեր:

Աշխարհագրութիւն բնական

Երկրագնդիս բնական բաժանումը:

Յամաք, երկրներ, ջուր, մթնոլորտ, բոյսեր, կենդանիք,
մարդ:

Աշխարհագրութիւն քաւաքական

Նախագիտելիք:

Աշխարհագրութիւն քաղաքական, տեսչութիւն կամ կա-
ռավարութիւն, կրօն, լեզու, երկրագնդիս մեծամեծ բաժան-
մունքները:

Եւրոպա

Տրված է՝ «տեքստիկանց աղիւսակ» (թվարկված են)՝ մակե-
րևոյթ, բնակիչք, առ հազ. մարդ (խտութիւն), եկամուտ (ֆրանկ),
զորք, մայրաքաղաք:

Նկարագրված են պետութիւնները՝

Թագավորութիւններ, կայսրութիւններ, դքսութիւններ, իշխանութիւններ, նիզակցութիւններ, հասարակապետութիւններ:

Այնուհետեւ Ասիայի, Օվկիանիայի, Աֆրիկայի, Ամերիկայի մասին տրված են ընդհանուր տեղեկություններ և նկարագրված են ժամանակվա պետությունները և եվրոպական պետություններին պատկանող երկրները (գաղութները) պատահական կարգով:

«Աշխարհացոյց պատկերաց ատլասում» նախաշավիղից հետո զետեղված են մեծ քարտեզներ, թվով 10 տախտակ, չափը՝ 2-ական էջի մեծության (60 սմ $\times$ 90 սմ):

I. Տախտակը պարունակում է՝ «Տիեզերագիտութիւն կամ դիրք մոլորակաց», որտեղ զետեղված են գունավոր գծվածքներ և նկարներ՝ հողմացոյցի, դիրք արեգակին ըստ Կոպերնիկյա, գիրք Պտղոմեա, դիրք Տիւքոնի Պրահե, կենդանակամար և կենդանակերպ (12), նաև Արեգակ, Փայլածու, Արուսեակ, Երկիր, եղանակք տարւա, երկրագունդ, Երեւակ, Լուսնթագ, Արուսեակ, Հրատ, մակընթացութիւն տեղատուութիւն, երեոյթք լուսնի (Ֆաղաները): Շրջան Երկրի զարեգակամբ, խաւարմունք, Գոտիք:

II. «Համատարած աշխարհացոյց».— Բաժանեալ երկու կիսագունդս ըստ արեւունի աշխարհագրաց Գաղիոյ:

Կիսագնդերի չորս տեսակի գծվածքներ:

Մանեկավոր գունդ, գունդ գուգահեռական (աստիճանացանց):

III. «Ասիա».— 2 էջի մեծության. գունավոր: Աստիճանք, ալսինքն՝ մասշտաբ, նշված է գծայինը (թվայինը չկա) ութ կարգի չափերով:

Բյուր մեթր,

մղոն տաճկաց,

փարսաղ հասարակ,

փարսաղ պարսից,

փարսաղ ծովային,

մղոն հնդկաց,

վերսթ ոռոսաց,

Լի կամ մղոն չինաց:

(1 մատնաչափը = 624 վ.)

Կալվածք՝ Անգղիացւոյ, Գաղղիացւոյ, Տանիմարքայի, Փորթուկալայի:

VI. «Եւրոպա» — Գունավոր, 2 էջի մեծության, գծային մասշտաբը — 12 ձևով:

V. «Ափրիկե» — Գունավոր, 2 էջի մեծության: Աստիճանք — 6,

կից տրված է քարտեզ — «Ատլասի» երկրները (հյուսիս-արևմըտյան Աֆրիկայում), մեծացրած մասշտաբով:

VI. «Հիւսիսային Ամերիկա» — Գունավոր, 2 էջի մեծության, «Աստիճանք — 6»:

Կալիֆորնիան և Կոլորադոն նշված են ճիշտ՝ Մեքսիկայի հետ:

Քարտեզում կա Ամերիկա Ռուսաց*:

VII. «Ամերիկա Հարաւային» — Գունավոր, 2 էջի մեծության. «Աստիճանք — 7», քարտեզին կից տրված է շարունակութունը՝ հարավային ծայրը Չիքա կամ Փաթակոնիա և Երկիր Հրո:

VIII. «Օվկիանիա» — Գունավոր, 2 էջի վրա, չունի աստիճանացույց:

«Արեւելեան և արեւմտեան երկայնութիւն՝ միջօրերին Փաշիզոյ»:

Կա թվերով բացատրություն՝

1. Մալայաստան կամ Մալեզիա:

2. Մելանեզիա:

3. Փոլինեզիա կամ բազմակղզիք:

Մեծ օվկիանուսը և Օվկիանիան գունավոր գծով բաժանված են 5 մասի:

IX. «Պետութիւն Օսմանեան» — Գունավոր, 2 էջի վրա. «Աստիճանք 4», գլխավոր միջօրեական 2 հատ:

Փարիզի և Արարատի (ընդգծումը մերն է, հեղ.):

Վերջում՝

X. «Հայաստան աշխարհ ըստ նախնի աշխարհագրաց» — 2 էջի մեծության, գունավոր, «Աստիճանք» թվային՝ 1 : 2.200.000, դժային՝ 4 կարգի:

Մեծ Հայքը ներկված է վարդագույն, Փոքր Հայքը՝ դեղին, Կիլիկիան՝ կապույտ:

Այսքանը «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասի» պարզ նկարագրությունը:

Զննությամբ պարզենք նաև «Ատլասի» դրական հատկությունները և թերի կողմերը:

«Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասը» որպէս աշխարհագրական քարտեզների ժողովածու, իբրև ատլաս՝ իր չափով խոշոր

* 1867 թ. ցարական կառավարությունը Ալյասկան և Ալեուտյան կղզիները վաճառեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին:

է, սեղանի չափսի: Քարտեզները և քարտեզագիտական գծվածքները բոլորը գունավոր, բազմագույն են: Քարտեզներում ցամաքի մասերը ներկված են, իսկ ծովերի եզրերը նշված են սև շտրիխներով (գծերով): Դրանց գծագրութունը «Համատարած աշխարհացոյցի» (1695 թվականի) համեմատությամբ, կատարված են (ինչպես հասկանալի է), շատ ավելի ճշգրիտ և շատ ավելի նուրբ, տեքստը, աշխարհագրական անունները գրված են ավելի բազմազան և շնորհքով, տպագրված անունների հայերեն տառագարձության մեջ մտցված են ճշտումներ:

Ատլասը կազմված է աշխարհագրական ժողովածուների հատուկ ծրագրով և բովանդակությամբ: Քարտեզներում, բնականաբար, չեն նշված կողմնացույցները, չեն նկարված նավեր, չկան կրոնական բովանդակության նկարներ:

Այդ բոլորը վկայում են «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասի» ժամանակի իմաստով, խնամքով կատարելու մասին:

Սակայն, գիտական զննության հետևանքով, հայտնաբերել ենք մի շարք երևույթներ, որոնք վկայում են այն մասին, որ ատլաս կազմողները չեն հաղթահարել աշխարհագրական և քարտեզագրական որոշ գծվարությունները՝ մասամբ ժամանակի անտեղյակության պատճառներով, մասամբ էլ գիտական քննադատական վերաբերմունքի պակասությունից:

Արժե կանգ առնել «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասի» հետաքրքիր հրատարակության մի քանի պակասավոր կողմերի վրա:

«Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասի» գծված քարտեզներում լինչ երկրներ են պակասում, ցամաքի ո՞ր մասերը չեն նշված, որոնք վկայում են XIX դարի կեսում աշխարհագրական գիտությանը դեռևս անհայտ լինելու մասին:

ա) Կիսագնդերի քարտեզում անորոշ, բաց, սպիտակ են թողնված Գրենլանդիայի հյուսիսային մասերը, Հյուսիսային Ամերիկայի Հյուսիսային արշիպելագոսի հյուսիսային եզրերը. Անտարկտիդայի ամերը, հարավից հյուսիս զգալի չափով շատ լայն է գծված նոր Գվինեա կղզին:

բ) Ասիայի քարտեզում չեն նշված Հյուսիսային Սառուցյալ օվկիանոսում «Հյուսիսային Նրկիր» կղզիները, Վրանգել կղզին:

գ) Աֆրիկայի քարտեզում նշված չեն մայր ցամաքի արևելյան մասի խոշոր լճերը (միայն գծված ու ներկված է Տանգանյիկա լճի հարավային մասը), Կոնգո գետի վերին և միջին հոսանքը:

դ) Հյուսիսային Ամերիկայի քարտեզում չեն գծված Բաֆֆինի կղզու արևմտյան ափերը. ճիշտ չէ Ադի մեծ լճի գծագրությունը:

ե) Հարավային Ամերիկայի քարտեզում ճիշտ չեն գծված Մարակայիտ լճի (ճիշտը՝ ծոցի, հեղ.) ափերը:

զ) Ավստրալիայի քարտեզում չեն գծված Էյր, Տոենս և այլ լճեր:

Այդ պակասավոր կողմերը, ուրեմն, օրյեկտիվ կարգի են, կազմողի և հեղինակի կամքից և հնարավորություններից անկախ:

Դիմելով «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասի» մյուս կողմերի զննությանը, հարկ է նշել նաև սուրբյեկտիվ կարգի առանձնահատկությունները:

Աշխարհի՝ կիսագնդերի, աշխարհամասերի, Օսմանյան պետության և Հին Հայաստանի քարտեզներում զանազան գույներն օգտագործված են քաղաքական հանգամանքները, պետությունների տարածությունները սահմանագծելու համար: Մինչդեռ Աշխարհի (կիսագնդերի) քարտեզում Ռուսաստանի Եվրոպական և Ասիական մասերը, ինչպես նաև Թուրքիայի (Տաճկաստանի) Եվրոպական և Ասիական մասերը ներկված են զանազան գույներով:

Օվկիանիայի (և Ավստրալիայի) քարտեզում Ինդոնեզիան և Ֆիլիպինյան կղզիները միասին անվանված են Մեծ արշիպելագոս և ներկված են որպես Օվկիանիայի մաս, մինչդեռ դրանք համարվում են Ասիային պատկանող:

Ատլասում զետեղված Եվրոպայի քարտեզում (չիշենք, ատլասը տպագրված է 1849 թվականին) Երևանը և Նախիջևանը իրենց շրջակա տերիտորիաներով չեն ընդգրկված Ռուսաստանի սահմանների մեջ. մինչդեռ Ռուսաստանը Հայաստանի այդ մասերը աղատագրել էր Պարսկաստանից և միացրել Ռուսաստանին տակավին 1827 թվականին: Սակայն, պետք է նշել, որ այդ թերությունը չկա Ատլասում զետեղված Ասիայի և Օսմանյան պետության քարտեզներում:

Եվրոպայի նույն քարտեզում և Ասիայի քարտեզում Սևանա, Վանա և Ուրմիո լճերի գծագրությունը տարօրինակ է և միանգամայն անճիշտ. մինչդեռ Օսմանյան պետության և Հին Հայաստանի քարտեզներում գծված է համարյա անսխալական և շատ ավելի նման իրականությանը:

Բավական ուշագրավ է «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատ-

լասում» աշխարհագրական անունների հայերեն գործածելը, հայերենի վերածելը, հայերեն տառագարձությունը:

Մենք անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել նաև այս կարգի խնդիրների վրա, որովհետև ցամաքի և ծովերի ափերի ճշգրիտ գծագրելուց, գույների օգտագործումից բացի, քարտեզագրական հրատարակությունների համար խիստ կարևոր է նաև տեքստը՝ աշխարհագրական անունները, այլապես, առանց տեքստի, քարտեզը համարվում է «համր»:

Անհրաժեշտ է արձանագրել, որ հայերեն առաջին քարտեզի՝ 1695 թվականի «Համատարած աշխարհացոյց»-ի համեմատությամբ մի քայլ ետ կնշանակի ընդունված աշխարհագրական տերմիններ՝ Հյուսիսային բևեռի, Հարավային բևեռի փոխարեն 1849 թվականի ատլասում աշխարհի (կիսագնդերի) քարտեզում գրել հին աստղաբաշխական անուններով՝ Արջային բևեռ, Հակարջային բևեռ (այդ, սակայն համապատասխանում է «Արկտիկա» և «Անտարկտիկա» միջազգային աշխարհագրական անուններին, քանի որ հունարեն «արկտոս» նշանակում է արջ): Նույնը Ասիայի քարտեզում գրված է՝ «Սառույցեալ ծով Արջային»: Բևեռների անունների, նաև Հյուսիսային Սառույցյալ օվկիանոսի նկատմամբ հայերեն «արջ» անվանումը այլևս չի գործածվում:

Արաբական ծովը Ասիայի քարտեզում գրված է Ծոց Արաբիոյ, Կիսագնդերի քարտեզում՝ Էօմերյա ծոց (այսինքն Օմանի), իսկ Աֆրիկայի քարտեզում՝ Էօմհնայ ծով: Ինչպես տեսնում ենք, միևնույն ատլասի երեք տարբեր քարտեզներում միևնույն աշխարհագրական օբյեկտը անվանված է երեք կերպ:

Տարբեր հայերեն տառագարձությամբ են գործածված և գրված Ռուսաստանի աշխարհագրական անունները՝

քաղաք Արքանգել (առանց «սկ»-ի վերջավորության),

քաղաք Աժտերիսան (Հաշտարխանի փոխարեն),

քաղաք Ս. Փեթրպոլը (առանց ե-ի, մի այլ հեղինակի քարտեզում նույնիսկ՝ Պետրոսբուրգ),

Կուսակալութիւն Կատարինասլավայ (Նիտտերինոսլավի նահանգ) և այլն:

Այլ երկրների վերաբերյալ նշում ենք՝

Դադլիա (Ֆրանսիայի հին անունը),

Տանիմարքա (գերմաներենի Դենեմարկ-ը, Դանիա),

Պելճիա (ֆրանսերենի Բելժիկ — Բելգիան),

Փորթոկալ (Պորտուգալիան),

Պետք է նշել, որ դեռ XIX դարի վերջերին Անդրկովկասի հայկական դպրոցներում այդպես էին սովորեցնում եվրոպական այդ պետութիւնների անունները:

Ծոց Ֆինտիսյ (այսինքն՝ Ֆիննական ծոց):

Աֆրիկայի քարտեզում՝

Սահրա (Սահարան),

Սուտոն կամ Նիկրիտիա (Սուդանը),

Դլ. Բարեհուսոյ (Կապլանդ երկրի տեղում),

Տերութիւն Ճէզարիայ (այժմյան Ալժիրի տեղում),

Եթովպիա (գործ է անված միանգամայն ճիշտ, քանի որ Հարեշ, Հարեշստան վիրավորական անուն է):

Խաղաղ և Ատլանտյան օվկիանոսների տեղում գրված է՝
Խաղաղ օվկիանոս Հիւսիսային, Խաղաղ օվկիանոս Հասարակածային, Խաղաղ օվկիանոս Հարաւային:

Ատլանտյան օվկիանոս Հիւսիսային, Ատլանտյան օվկիանոս Հասարակածային, Ատլանտյան օվկիանոս Հարաւային:
Գործ է անված ըստ ժամանակի տվյալների և գործածութեան:

«Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասում», արտացոլելով XIX դարի կեսին աշխարհի քաղաքական վիճակը, Եվրոպայի քարտեզում, օրինակ, Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի, Վրաստանի տերիտորիաները միացած են Ռուսաստանին. այլ պատկեր էր ներկայացնում, օրինակ՝ Իտալիան, որը չէր կազմում քաղաքական ամբողջութիւն:

Իտալիայի տերիտորիայում նշված են 10 քաղաքական միավորներ.

Լոմպարտիա և Վենետիկ — (կազմում էին Ավստրիական կայսրութեան մասը).

Թագավորութիւն Սարտենիոյ — (Սարդինիա կղզին և Պյեմոնտը՝ Տուրին քաղաքով: Սարդինիա պետութիւնը, միանալով անգլո-ֆրանս-թուրքական սազմառուծերին, մասնակցեց 1855—56 թթ. Ղրիմի պատերազմում ընդդէմ Ռուսաստանի):

Վիճակ եկեղեցւոյ (Պապական մարզ, Հռոմ քաղաքով):
Նափոլի (Սիցիլիա կղզու հետ), իսկ Նափաշավչում գրված է այլ կերպ՝ Թագավորութիւն Կրկին (այսինքն՝ երկու Սիցիլիայի):

Դքսութիւն Փարմայի:

Դքսութիւն Մոտենայի:

Դքսութիւն Լուքքայի:

Մեծ դքսութիւն Թոսքանայի, Ֆիորենց — (Ֆիորենցիոյ)
քաղաքով:

Իշխանապետութիւն — Իշխանութիւն — Մոնաքոյի,
Հասարակապետութիւն (սեպուրիկա) Սան-Մարինոյի:

Հասկանալի է, որ իտալական ժողովուրդը ձգտում էր երկրի
քաղաքական ամբողջութեան (հիշենք հայտնի Գարիբալդիին):

«Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասի» նման՝ քարտեզագրա-
կան հրատարակութեան բազմակողմանի և մանրակրկիտ դնու-
թյունը կպահանջեր կազմել մի առանձին գիրք, ուստի տվյալ
աշխատութեան մեջ մենք միայն համառոտակի շոշափել ենք
այդ հոշակավոր հայ քարտեզագրական ունիկալ հրատարակու-
թեան սոսկ մի քանի հետաքրքրական առանձնահատկություն-
ները: Մենք նույնիսկ մանրամասն կանգ չառանք ստլասի տեքս-
տի՝ նախաշաղիկի վրա, որովհետեւ այդ ևս կազմելով առանձին
կարեւոր խնդիր, պահանջում է մեզանից մի այլ առիթով արտա-
հայտել:

3. 1850 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ՎԻԵՆՆԱՅՈՒՄ ՊԱՏՐԱՍՏՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅՅԵՐԵՆ ԳԼՈՒԹՈՍԻ («ԵՐԿՐԱԳՆԴԻ») ՄԱՍԻՆ

1850 թվականին Վիեննայում պատրաստված առաջին հա-
յերեն մեծագիր գլոբուսի զննությունը կատարելուց առաջ լսենք
կարծիքներ, որ արտահայտել են ժամանակի հայ պարբերական
հրատարակությունները: Ոչ սովետահայ քարտեզագրական հրա-
տարակութեան նկատմամբ անաչառ լինելու համար, լսենք
իրենց՝ Վիեննայի Մխիթարյանների հրատարակած «Հանդէս
Ամսօրեայ» ամսագրի 1895 թ. № 11-ում Արսեն Այտընյանի գոր-
ծունեութեան 50-ամյակի առթիւ գետեղված նրա կենսագրակա-
նի հեղինակ Գ. Մենեկիշյանին:

Ահա թե ինչ է գրված առաջին հայերեն գլոբուսի մասին:

Հ. Ա. Այտընյանը «1848-ին արդեն ձեռնարկած էր հայերեն
տառերով մեծ երկրագնդի մի շինութեան, որ չորեք գունեան
տպագրվեցավ և մաքրութեամբն ու կանոնավորութեամբը զար-
մանք շարժեց նույնիսկ Վիեննայի Աշխարհագրական Ընկերու-
թեան նախագահին: Այս կարեւոր գործին վրա — որ ամենայն հա-
վասարութեամբ կը մըցի՝ նմանօրինակ որեւիցէ եվրոպական
երկրագնդի կամ աշխարհագունդերու հետ, և որ գովութիւն
կիսէ այցելուներեն, կարժե, որ ի գիտութիւն, մանրամասն տե-
ղեկութիւն տանք»:

Այդ տեղեկությունները հետեյալն են՝

«Գնդին տրամագիծն է ճիշտ 2 ոտնաչափ. նշանակված են գնդին վրա հայերեն տառերով գրեթե բոլոր երևելի քաղաքներն ու մինչև նաև գյուղաքաղաքները, ծովագնացութեան, շոգեկառաց գծերն, և գրեթե 1½ կմ բարձրութիւն կը ստանա իր գեղեցիկ պատվանդանը: Գունդս ժամանակին երևելի լրագիրներեն դրվատված է: Դժրախտաբար այսպիսի մեծագործ կազմվածքին պահանջեալ դրամն արգելք եղած է, որ բաղձացված տարածումն գտած չէ, թեպետ և մեծամեծ հաստատութեանց համար՝ մինչև 7—8 շինված է» (էջ 327—328):

Ա. Այտընյանի մահվան առթիվ «Հանդէս Ամսօրէայ»-ի 1902 թ. № 9, էջ 278-ում կրկին հիշատակություն ենք գտնում առաջին հայերեն մեծագիր գլոբուսի մասին:

«Սքանչելի մաքրութեամբ և նրբութեամբ քանդակված մի գործ է դա, — ասված է «Հանդէս Ամսօրէայ»-ում, — որի նմանը հայերի մեջ չէ եղած... երկրագունդը մի ահագին գունդ է, որի չափերը միայն պատկառանք են ազդում տեսնողին... Դժրախտաբար, այսպիսի մի ահագին գործ շատ թանգ գնով կարող էր ծախվել, ուստի շատ չը տարածվեց. նա... երկրագունդը շատ քով է պահված և իր ամբողջ կազմվածքով, պղնձե շրջանակներով հիանալի տպավորութիւն է գործում: Ոչ միայն Վիեննայի Մխիթարեանները, այլև ամբողջ հայ ազգը կարող են պարծենալ Հ. Այտընյանի մատեների այս հրաշակերտով»:

1851 թվականին Հ. Այտընյանը պատրաստեց ևս մի մեծ երկրագունդ արաբերեն լեզվով, բայց այդ գործը մնաց անկատար:

«Հանդէս Ամսօրէայ»-ի 1902 թվականի համարներից մեկում, հայտարարությունների բաժնում կարդում ենք, որ 1856 թ. Վիեննայի Մխիթարյան տպարանում Ա. Այտընյանը 2-րդ անգամ պատրաստել է «Նոր երկրագունդ» հայերեն՝ «Ըստ նոր քննութեանց»:

Հայերեն առաջին գլոբուսի մասին ջերմ և գովասանական խոսքեր ունեն գրած նաև Լէօն և Գ. Լեոնյանը, որոնք սակայն էական բան չեն ավելացրել Մենելիշյանի արտահայտած կարծիքին:

Հարգանքով վերաբերվելով դեպի հայ քարտեզագրության առաջին մեծ գլոբուսի պատրաստման բարդ ու դժվարին աշխատանքին, մենք կրկնակի պարտավորություն ենք զգում մանրակրկիտ, բազմակողմանի, ամենայն բարեխղճութեամբ ծանոթանալ այդ, իրոք որ, մեծամասշտաբ քարտեզագրական գործին:

և նվիրել նրան այս աշխատության մեջ համեմատաբար շատ ավելի էջեր:

Գլոբուս պատրաստելու միտքը հղացել են հին հույները, դեռևս մեր ժամանակագրությունից 5 դար առաջ: Առաջին գլոբուսը, թեև ուղ շատ պարզ բովանդակությամբ, պատրաստել է Կրատես Մալոսցին, հույն գիտնականը, մեր ժամանակագրությունից 2 դար առաջ: Այնուհետև միջին դարերում, երբ Արևմտյան Եվրոպան կաթոլիկ եկեղեցու մտավոր տիրապետության ներքո ապրում էր անկման վիճակ, գիտությունը ժառանգում և մշակում են Մերձավոր Արևելքում արաբները, որոնք հունական կլասիկ գիտության նվաճումները հաղորդել են Եվրոպայի նոր ազգերին: Նոր դարերի սկզբում Նյուրնբերգ քաղաքում Մարտին Բեհայմը 1492 թվականին պատրաստել է մի նոր գլոբուս (վրան Ամերիկա չկար), որով օգտվում է Քրիստափոր Կոլումբոսն իր աշխարհահռչակ ճանապարհորդությունը ծրագրելիս: Գլոբուսներն այնուհետև պատրաստում էին ժամացույցով, կողմացույցով և այլն: 1889 թ. Ֆրանսիացի հայտնի աշխարհագետ Էլիզե Ռելլյուսի նախաձեռնությամբ պատրաստվել է Փարիզի համաշխարհային ցուցահանդեսի համար 12,7 մետր տրամագծով (մ. 1:1.000.000, 1 սմ=10 կմ) մեծ գլոբուս: Հետագայում 1900 թվականին նույն ցուցահանդեսի համար պատրաստում են էլ ավելի հսկայականը՝ 46 մետր տրամագծով:

XVII դարի սկզբին Ռուսաստանում Պետրոս I կայսրի պատվերով պատրաստել են խոշոր գլոբուս:

Շատ մեծ գլոբուս պատրաստված է նաև ՍՍՍՄ-ում Գեոդեզիայի և Քարտեզագրության Գլխավոր Վարչության (ГУГК-ի) կողմից քարտեզագրական գործարանում Սովետական կառավարության պատվերով:

Մեծ գլոբուսները սակավատիրած են, թանկարժեք են, պորտափով չեն (թեթևաշարժ չեն), ուստի և չեն պատրաստվում հաճախակի: Դրանք դառնում են գիտական հիմնարկներում ուսումնասիրության եզակի գործիք, կամ թե թանգարաններում գիտողության առարկա, սակայն ոչ մասսայական (դպրոցներում, ընտանիքներում) գործածության ձեռնարկ:

Վիեննայի Մխիթարյանների պատրաստած մեծ գլոբուսը, որ քննության ենք առնում մեր սույն աշխատության մեջ, խիստ արժեքավոր և հետաքրքրական գործ է:

Այդ գլոբուսից Սովետական Հայաստանում կա 2 հատ.

մեկը Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիային կից Աշխարհագրական ընկերության գիտական կարինետում, մյուսը՝ Երևանի պետական համալսարանի աշխարհագրական կարինետում. դրանք համեմատաբար լավ են պահպանվել: Յուրաքանչյուր նաև, որը կար էջավորվածում, քայքայվել է և փչացել: Թիֆլիսում անցյալում միայն Ներսիսյան դպրոցն է ունեցել այդ գլուխը*:

ԳԼՈՒԽԻՍԻ ՎԵՐՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Սովորաբար գործածական փոքր գլուխների վրա չի գրվում որևէ վերնագիր, չի հիշատակվում հեղինակը, չեն նշվում հրատարակման վայրն ու թվականը, պայմանական նշանները և այլն: Սակայն Վիեննայի հայերեն մեծ գլուխն իր ծավալի շնորհիվ, մակերեսի, օվկիանոսների բաց տեղերում ազատ տարածություններ ունի, որտեղ և գրված, նշված են վերահիշյալ բոլոր տեղեկությունները:

Մեծ գլուխների վրա, արևելյան երկայնության (Ֆեոդոսիյ) 100 — 120°-ների և հարավային լայնության 10 — 40°-ների միջև (Հնդկական օվկիանոսի հարավ-արևելյան մասում) գրված է լրիվ վերնագիրը, որը բերում ենք ստորև.

Նոր
Երկրագունդ
աշխատասիրութեամբ
Հ. Աղեքս. Վ. Պալեան
Ծրագրեալ
ըստ նոր զննութեանց
Ի. Հ. Արսենէ Այաքնեան
Ի Մխիթ. Ուխտէն
Ի Խնդրոյ և ծախիւք
Յովհաննու Ամիրայի Տառեանց
Ի
Վիեննա
1850

Ինչպես տեսնում ենք վերնագրից, հայերեն առաջին գլուխը կրում է նոր երկրագունդ անունը: Մեր ժամանակներում, երբ գլուխը մասսայականացած գիտական գործիք է դարձել,

* «Հանդես Ամսօրեայ», 1902 թ., № 9, էջ 288:

տարօրինակ է նրա վրա նշել, որ գլորուս է: Մեծ գլորուսի հեղինակն այդ արել է այն ժամանակ գլորուսների սակավ տարածված լինելու պատճառով, իսկ «Նոր» անուն է տվել, նկատի ունենալով նրա նոր բովանդակությունը, վերջին թարմ տվյալները, համեմատած նախորդ գլորուսների բովանդակության հետ:

Վերնագրից երևում է, որ գլորուսի պատրաստմանը աշխատակցել է Հ. Ալեքսանդր Վ. Պալլյանը, ծրագրել է, նյութը մշակել, աշխատանքը ղեկավարել Արսեն Այալնյանը, որ և հանդիսանում է գլորուսի հեղինակը: Իսկ Տատյանը այն մեկենասն է, որի ծախքով Վենետիկում 1849 թվականին հրատարակվել է նաև սրանից առաջ մեր գննած «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասը»:

Գլորուսի վերնագիրը գրված է զանազան մեծության գեղեցիկ (զարդանկարներով) տառերով (շրիֆտներով): Զարդանկարի մեջ սև գույնով աչքի են ընկնում՝ գլորուս, քարտեզ, գիրք, գծագրական թուղթ, կարկին, անկյունաչափ (տրանսպորտիր), քանոն, ձեռքի աստղագիտակ և ծաղկանկար:

Ամբողջ վերնագիրը գլորուսի վրա բռնում է (10×13 սմ) 130 քառ. սմ տարածություն:

ԳԼՈՐՈՒՍԻ ԶԱՓՍԸ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Հայերեն առաջին գլորուսի պատրաստման աշխատանքներն ընդգրկել են հետևյալ մոմենտները՝ ծրագրի (պլանի) մշակումը, նախնական (անհրաժեշտ) նյութեր հավաքելը, աշխարհագրական աստիճանացանցի խնդիրը, ցամաքների և ծովերի կոնտուրների գծագրությունը, աշխարհագրական օբյեկտների անունները և նրանց տառագարծություն խնդիրը (թարգմանելը, գրելը)*, ռելյեֆի գծագրելը, պայմանական նշանների մշակումը, եվրոպական և մասնավորապես ավստրիական քարտեզագրական փորձի օգտագործելը, ամբողջ՝ թե՛ գծագրական և թե՛ տպագրական աշխատանքի ճշտելը, սրբագրելն ու ստուգելը:

Գլորուսի կարկասը (հիմքը), սեգմենտների տպագրությունը կատարված և պատրաստված են Վիեննայի պետական Ռադմա-Աշխարհագրական ինստիտուտի քարտեզագրական գործարանում, իսկ աեքստը՝ աշխարհագրական անունները գրված, շարված, տպագրված են Վիեննայի Մխիթարյանների տպարանում:

* Ա. Վ. Այալնյանը տիրապետում էր մի շարք օտար լեզուներին:

Վրեննայի հայերեն գլոբուսի տրամագիծը 60 սմ է, հասարակածի երկարութունը — 194,4 սմ: Գլոբուսի հիմքի՝ կարկասի վրա ձեւաված է մոտ 2 մմ հաստութեան (և ամուր բաղադրութեան) գիպս, որը հղկված է շատ կանոնավոր կերպով: Գիպսի վրա փակցված է հասարակածից դեպի հյուսիս 18 սեգմենտ և և դեպի հարավ նույնքան՝ 18 սեգմենտ, 1 շրջանակ փակցված է Հյուսիսային բևեռում, մյուսն էլ Հարավային բևեռում: Այդպիսով, ընդամենը 38 մասից (թերթից) բաղկացած սեգմենտները պատրաստված են քարտեզագրական փայլուն լավորակ թղթի վրա: Գլոբուսն ունի իր որոշ արմատուրան, նրա վրա՝ շուրջը կա երկու հատ շրջանակ՝ մեկը հորիզոնական (հասարակածի վրա), մյուսը՝ միջօրեականի ուղղութեամբ: Հորիզոնական շրջանակը փայտից է՝ 5—8 սմ լայնութեամբ և 1,5 սմ հաստութեան, իսկ միջօրեականինը՝ մետաղյա է, բաժանված 90°-ի՝ մինչև Հյուս. բևեռը և 90° մինչև Հար. բևեռը: Գլոբուսը հենվում է փայտե եռոտանու վրա, որն ունի 66 սմ բարձրութուն:

Գլոբուսի հետ տրված են նաև հիշյալ 38 սեգմենտներն առանձին, պատրաստի, տպագրված, բազմագույն՝ գլոբուսը ֆլասովելու դեպքում նորոգելու համար:

Տեխնիկական գլոբուսը պատրաստված է շատ լավ, խնամքով:

ԳԼՈԲՈՒՍԻ ՄԱՍՇՏԱՐԸ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԱՅԱՆՑԸ

Որքան հայտնի է, հայ մամուլում և գրախոսականներում Վրեննայի հայերեն գլոբուսը գիտական մանրամասն վերլուծութեան չի ենթարկվել:

«Երկրագունդը մի անագին գունդ է, որի չափերը միայն պատկառանք են ազդում տեսողին» («Հանդ. Ամս.» 1902, № 9):

Այդ գլոբուսի մասշտաբը հասարակածի վրա՝ 1:20.000.000, այսինքն՝ 1 սմ = 200 կմ-ի: Ըստ իր մասշտաբի սա գործածական գլոբուսների շարքում ամենամեծն է, իսկ թանգարանային մեծ գլոբուսների համեմատ՝ փոքր:

Հասարակածը սև և սպիտակ գծիկներով բաժանված է 360 աստիճանի:

Հյուսիսային կիսագնդի համար գլխավոր կամ սկզբնական 0 միջօրեական է ընդունված Փարիզի միջօրեականը, իսկ հարավային կիսագնդի համար՝ Ֆեռոյի (կամ ինչպես հեղինակները թարգմանաբար անվանել են՝ Երկաթի կղզու) միջօրեականը: Միջօրեականների ցանցը նույնն է, երկու կարգի չէ. այդ հարավոր է եղել շնորհիվ այն բանի, որ Փարիզի և Ֆեռոյի մի-

ջորեականները միջև տարբերությունն ուղիղ 20° է: Այդպիսով, Փարիզից հաշված արևելյան երկայնության 30° -ին համապատասխանում է Ֆեոոյից հաշված արևելյան երկայնության 50° -ը, եւամ Փարիզից հաշված 110° -ի արևմտյան երկայնությանը համապատասխանում է Ֆեոոյից հաշված արևմտյան 90° -ը: Միջորեականները Փարիզից համարակալված են տասնյակներով՝ 10, 20, 30 մինչև 180° դեպի արևելք, նույնքան էլ դեպի արևմուտք, իսկ Ֆեոոյից միջորեականները տասնյակներով համարակալված են միայն մի ուղղությամբ՝ դեպի արևելք, ընդամենը 360° : XIX դարի կեսում Գրինիչի 0 միջորեականը դեռ համատարած չէր միջազգային պրակտիկայում, իսկ Պուլկովոյի միջորեականը գործածական էր միայն Ռուսաստանում: Այդ ժամանակ Եվրոպայում գերակշռող էին Ֆրանսիական լեզուն, գրականությունը, գիտությունը, ուստի և գործածականը Փարիզի միջորեականն էր, որ և կիրառել են Վիեննայի Միութարյանները: Սակայն, նրանք զորուսի վրա միաժամանակ գործադրել են նաև Ֆեոոյի 0 միջորեականը, նկատի ունենալով նրա որոշ առավելությունները և գործածովելը աշխարհագրական գիտության կողմից (Ֆեոոյի միջորեականով արևելյան և արևմտյան կիսագնդերը կիսվում են հաջող կերպով): Թե՛ զլորուսի վրա և թե՛ առանձին սեզմենտների վրա խոշոր տառերով գրված են աշխարհագրական աստիճանացանցի հետևյալ կարևոր մակագրությունները՝

Աստիճանք երկայնութեան ի Պարիզ քաղաքէ:

Աստիճանք երկայնութեան Երկաթի կղզուց (այսինքն Ֆեոոյից):

Հասարակած:

Հիւսիսային բևեռ:

Հարաւային բևեռ:

Արեւագարձ Խեցգետնի:

Արեւագարձ Այծեղջեր:

Բևեռային շրջանակ Հիւսիսային:

Բևեռային շրջանակ Հարաւային:

Արեւելեան երկայնութիւն:

Արեւմտեան երկայնութիւն:

Գլորուսի վրա հյուսիսում և հարավում մանր տառերով նշված են մագնիսական բևեռները:

Մագնիսական բևեռ:

Աստիճանացանցը զլորուսի վրա գծված է բարակ գծերով,

իսկ արևադարձները ($23,5^{\circ}$ -ները) և րևեռային շրջանագծերը ($66,5^{\circ}$ -ները) գծված են ավելի հաստ գծերով ըստ հարկին:

Ջուգահեռականների (աշխ. լայնության) աստիճանները բաժանված և համարակալված են մետաղե շրջանակի վրա տասնյակների կարգով՝ 10, 20, 30, 40 և այլն մինչև րևեռները 90° .

Գլոբուսի աստիճանացանցի վրա նշված է էկվիպտիկան, արեգակի անցման տարեկան տեսանելի ուղին երկնակամարի վրա. այդ ուղին, ինչպես ցույց է տրված գլոբուսի վրա, տարվա ընթացքում հատում է Երկրի հասարակածը 2 անգամ, զարնանը՝ մարտի 23-ին և աշնանը սեպտեմբերի 23-ին, երբ երկրագնդի վրա լինում է օրահավասարում: Մի տեղ հասնում է Խեցգետնի՝ հյուսիսային արևադարձին, այդ լինում է հունիսի 22-ին, մի անգամ էլ Այծեղջեր՝ հարավային արևադարձին, այսինքն՝ դեկտեմբերի 22-ին: Էկվիպտիկան բաժանված է 12 մասի (12 ամսւրվա համապատասխան). յուրաքանչյուր ամսվա հատվածը բաժանված է 30 մասի (ըստ օրերի). հատման տեղերը նշված են փոքրիկ սև գծիկներով, որոնցից համարակալված են՝ 5, 10, 15, 20, 25, 30-ը:

ԳԼՈԲՈՒՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

(լեզենդան)

Ընդհանրապես գլոբուսի վրա պայմանական նշաններ չեն տրվում, դրանք համարվում են ինքն ըստ ինքայն հասկանալի: Սակայն, հայերեն «Նոր Երկրագնդի» վրա, այլ մեծ գլոբուսներից մի քանիսի նման, ազատ տարածություններում, օվկիանոսների ընդարձակ րաց մասերում, այն է հյուս. լայնության $20-40^{\circ}$ -ների և արևմտ. երկայնության (Փարիզից հաշված) $40-50^{\circ}$ -ների միջև տրված են նշանների բացատրությունները (լեզենդան):

Այդտեղ գրված է հետևյալը՝

«Մեկնութիւն նշանաց և նշանագրաց»

Նախ նշված են բնակավայրերը՝

Մայրաքաղաք:

Գաւառական մայրաքաղաք:

Նշանաւոր քաղաք:

(Փոքր) քաղաք:

Պարսպաւոր քաղաք:

Բերդ, ամրոց:

Աւերակ:

Սրանք գրված են տառերով, համապատասխան ձևով՝ մեծ (գլխագիր) և փոքր շրիֆտներով. բնակավայրերի նշանները տրված են կարմիր գույնի խոշոր (ու կրկնակի) և փոքր շրջանակներով (պունսոններով). պարսպավոր քաղաքները և բերդերը պարզ աստղանշաններով. ավերակները՝ եռանկյունաձև նշաններով:

Բնակավայրերը (ներանց շրիֆտներն ու նշանները) այժմ ընդունված է տալ ըստ վարչական կարգի և ըստ բնակչության թվի, մինչդեռ գլոբուսի բնակավայրի վերոհիշյալ ստորաբաժանումները առաձգական են, պատահական են:

Ապա պայմանական նշաններում գրված են ուղիները՝

ճանապարհ քաղաքացի քաղաք,

գլխավոր զնացք շոգենաւաց:

Նշանները տրված են բարակ և հաստ կարմիր գծերով. այդպիսով թե ցամաքային ուղիները (երկաթուղի, խճուղի, քարավանի ուղի) և թե ծովային ուղիները (նավերի երթևեկությունը) տրված են միևնույն պայմանական նշանով՝ կարմիր գծերով. դրանց տարբերությունը, հաստ ու բարակ լինելը գլոբուսի վրա համարյա աննշմարելի է. այդ իհարկե, դրական կողմ չի կարող համարվել: Նավերի երթևեկության, ծովային ուղիների (գծերի) վրա թվերով նշված են երկարությունները՝ հեռավորությունները՝ մի նավահանգստից մինչև մյուս նավահանգիստը. ահա թե ինչպես է այդ բացատրվում լեգենդայում:

Համարով ծովական մղոնացն 60 մղ.—1°, յուրոց 9 մղ.—իբր 1 ժամ:

Հիդրոգրաֆիայի նշաններից տրված են՝

Կապույտ գույնով—գետերի հոսանքը, հատված երկուգծերով:

Բացատրականում գրված է՝

«Ջրվեժ, սահանք գետոց»:

Այնուհետև, պայմանական նշաններում հիշատակված են տեքստի բացատրությունները, կրճատումները և շրիֆտների տարբերությունները՝

դաւառ, բաժին

նշանաւոր կողմանք

Լ. ԼԲ.—լեռոն, լեռինք

Գ. Լ.—գետք և լիճք

Կ. կղ.—կղզի, կղզիք

ծց — ծոց
 սրն — սարավանդ
 նւհ — նաւահանգիստ
 նեղ — նեղուց
 ցմ. կղ.—ցամաքակղզի
 խմ — խումբ կղզեաց
 հրւնդ — հրուանդան:

Տրված են աշխարհի (հորիզոնի) չորս գլխավոր կողմերի անվան կրճատումները՝ արլ. Արեւելք, արմ.—Արեւմուտք, հս. Հիւսիս, հր. Հարաւ:

Կրճատումների շարքում լեռան և լճի համար տրված է միակերպ լ. տառը: Այդ անհարմար է և աննպատակահարմար:

Խմ. խումբ կղզեաց փոխարեն գլորուսի վրա շատ է գործածվել կք (կղզիք), արքիպեղագոս ինչպես և հոգնակի վերջավորություններ, օրինակ՝ Ֆիճի կք., կամ թե Հեյլրիտք, Շառլոտեանք: Ասիոյ արքիպեղագոս, Եթովպիոյ արքիպեղագոս և այլն:

«Գլուխ» գործածված տերմինը նույն է, ինչ և հրվանդանը. թվում էր թե գլորուսի հեղինակը «գլուխ» գործ է ածել աշխարհամասերի կամ երկրների ծայր հյուսիսային և հարավային, արեւելյան և արեւմտյան հրվանդանների նկատմամբ. սակայն այդ այդպես չէ, ընդհանրապես գլորուսի վրա գլուխ և հրվանդան, այդ երկու հոմանիշ աշխարհագրական տերմինները, գործ են ածվել շատ պատահական կերպով:

Պայմանական նշանների բացատրության վերջում տրված են նաև քաղաքական (տիրապետության նշանները — պարկած քառանկյունիներով), այգտեղ գրված է՝

«Կալուածք արտաքոյ Եւրոպայ»

Անգղիացւոց	Սպանիացւոց
Գաղղիացւոց	Հոլանդացւոց
Բերգաիալայ	Տանիմարգոյ:

Սակայն թե քառակուսիները լեզենդայում և թե գաղութային կալվածքները գլորուսի վրա չեն ներկված. Ինչո՞ւ բացատրել, մոռացության է տրված, թե՞ տեխնիկական կամ մի այլ պատճառով, պարզ չէ:

Գլորուսի վրա կա նաև մի այլ բացատրական-ցուցակ. հս. լայնության 0—10°-ների և արեւմտյան (Փարիզից) երկայնության 100—120°-ների միջև, Խաղաղ օվկիանոսի բաց տարածության տեղում (հյուսիսային կիսագնդում):

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների այդ ժամանակվա 31 բաժանումները:

Մեքսիկայի 8 նահանգները:

Միջին Ամերիկայի 5 պետությունների անունները նշված են համարակալումներով:

Նույն համարները նշված են նաև Ամերիկայի ցամաքի վրա: Այդ արված է, նկատի ունենալով զլորուսի (ցամաքի) վրա տեղի սղությունը: Սովորաբար նման գործողություն արվում է նաև քարտեզների վրա:

ԳԼՈՐՈՒՍԻ ԳԾՎԱԾՔԸ ԵՎ ՏԵՔՍՏԻ ՇՐԻՖՏՆԵՐԸ

Հայերեն առաջին զլորուսը եղել է ֆիզիկական կամ (ֆիզիկո-աշխարհագրական)* և քաղաքական: Գլորուսը բազմագույն է, ներկված 5 գույնով՝ սև, կապույտ, կարմիր, կանաչ, դեղին:

Ափերի ուրվագիծը՝ կոնտուրը գծված է նկարչության հիմունքով (լուսն ընկնում է ձախ կողմի վերևի անկյունից), հաստ և բարակ գծերով, սեղմագծով, որը այժմ չի արվում:

Հիդրոգրաֆիան տրված է կապույտ գույնով, ցամաքի եզրերը — ծովափերը գծված են մուգ կապույտ, այնուհետև ծովը՝ 40 շարք, գուգահեռ ալիքաձև, աստիճանաբար լայնացող գծերով, իսկ օվկիանոսների ընդարձակ տարածությունները թողնված են ազատ, բաց, սպիտակ: Լճերը, նայած նրանց մեծության, գծված են նույնպես մի քանի շարք ալիքաձև գծերով: Մեծ գետերի նավարկելի մասերը գծված են 3—4 շարք գծերով: Մեծ գետերի վերին հոսանքը և փոքր գետերը գծված են մուգ կապույտ գույնով: Օվկիանոսներում տեղ-տեղ կապույտ գծիկներով նշված են փոքր տարածություններ. դրանցից մեկի մեջ կա երեք խաչ. մոտը գրված է «Մանուել Ռոտրիկե» խոթ», որը նշանակում է ստորջրյա վտանգավոր վայր է:

Ցամաքի ռելիեֆը, լեռնաշղթաներն ու լեռնագագաթները տրված են կանաչ գույնով. ցամաքի մնացած ընդարձակ տարածությունները թողնված են սպիտակ: Լեռները և լեռնաշղթաները տրված են կետական եղանակով (точечным способом) — կետերով, բարձրագիւր վայրերը, գագաթները, կատարները, ուղղորդ լան-

* Այստեղ և ստորև քննության ենթ առնում Այսրենյանի հեղինակած զլորուսի այդ վարիանտը. Հայկական ՍՍՄ Աշխ. ընկերությանը պատկանող զլորուսը ֆիզիկական է, իսկ երեանի պետ. համալսարանինը քաղաքական:

ջերը՝ խիտ կետերով, իսկ ցածրագիր վայրերը, դառիվեր լանջերը՝ նոսր կետերով:

Յամաքի ուկլեֆը գլորուսի վրա կատարված է տեխնիկապես հաջող, նուրբ և պատկերավոր. սակայն իր ժամանակաշրջանին հայտնի լեռնագրության տվյալներին նայած՝ գիտականորեն ոչ այնքան ճիշտ. գույներ ավելի նպատակահարմար էր, որ տրված լինեիր դարչնագույն:

Դեմոգրաֆիայի նշանները տրված են կարմիր գույնով, մայրաքաղաքները՝ երկու շրջանակով (պունտոնով), երկրորդական կենտրոնները՝ մեկ շրջանակով, մեջը կես, նշանավոր քաղաքները՝ մեկ շրջանակով, փոքր բնակավայրերը՝ փոքրիկ շրջանակով, բերդաքաղաքները՝ շրջանակի շուրջը՝ բարդ (բազմաձայր) աստղով, բերդեր-ամրոցները՝ շրջանակով և քառաձայր աստղով, ավերակները՝ փոքրիկ եռանկյուններով:

Տրանսպորտի նշանները տրված են մույնպես կարմիրով, ցամաքային և ծովային ուղիները գծված են կամիր գծերով, ցամաքայինները՝ բարակ միատեսակ գծերով են, որոնք վերարելուծ են և՛ երկաթուղիներին և՛ խճուղիներին և՛ քարավանի ուղիներին, այն էլ գծված են պատահական կերպով: Ծովային (նավերի երթևեկության) ուղիները գծված են քիչ ավելի հաստ, որը վերարելուծ է գլխավոր ուղիներին, հեռավորությունները նշված են թվերով (մղոններով):

Քաղաքական տվյալները նշված են մուգ կապույտ և տեղ-տեղ դեղին գույնով:

Պետությունների սահմանները գծված են մուգ կապույտ գույնի պունկտիրով և կետերով. արտաքին, պետական սահմանները (օրինակ՝ ԱՄՆ-ի ու Կանադայի և միաժամանակ ԱՄՆ-ի ներքին բաժանումները) տրված են միակերպ. այդ հանգամանքը չի կարելի բնորոշել համարել: Վիետնամյի հայկական գլորուսի վրա միայն մի քանի պետությունների (օրինակ՝ Մեքսիկայի, Բրազիլիայի) սահմանները ներկված են կես սմ լայնության դեղին գույնով: Անհասկանալի է, թե ինչո՞ւ մի զեպքում գունավորված է, իսկ մյուս զեպքում ոչ:

Տեքստը, աշխարհագրական անունները և աստիճանացանցը տրված են սև գույնով:

Գլորուսի վրա սև գույնով գծված է ամբողջ աստիճանացանցը. նաև նույն գույնով գրված են աշխարհագրական անունները (տեքստը): Աշխարհամասերի, երկրների անունները գրված են խոշոր և գեղեցիկ տառերով, մեծ գլխագրերով, դարգանկար-

ներով, բազմաթիւ ալ անուններ՝ մանր տառերով, ղեկատա-
ռով: Օվկիանոսների անունները, որ գրված են խոշոր գլխագրե-
րով, միակերպ չեն՝ մերթ զարգանկարված են, մերթ պարզ, մա-
քուր, առանց զարգանկարների, միագույն չեն՝ մերթ սև գույ-
նով են, մերթ մուգ կապույտ:

Աշխարհագրական անունները գլորուսի վրա գրված են ոչ
թե դուգահեռականների ուղղութեանը համապատասխան, ինչպես
ընդունված է քարտեզագրութեան կանոններով, այլ հաճախ ծո-
վափերի գծի ուղղութեամբ, օրինակ, Իսլանդիայի շուրջը, Ղրիմի
թ-կղզու շուրջը, Բիսկայան ծոցի ամերի ուղղութեամբ և այլն,
որն արվում է տեխնիկական դժվարութեան դեպքում:

ՅԱՄԱՔՆԵՐԻ ԵՎ ԾՈՎԵՐԻ ԳԾԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Յամաքների և ծովերի (օվկիանոսների) ամերի գծագրու-
թյունն իր ժամանակի տվյալների համաձայն գծված է ընդհա-
նուր առմամբ ճիշտ. սակայն տեխնիկական պատճառով, գծա-
գրման ավելորդ զիգզագների, գալարների (դուդոշուն գծերի)
պատճառով, շատ տեղերում ամերն աղավաղվել են, օրինակ՝
եթե վերցնելու լինենք մեզ մոտիկ վայրերը, կտեսնենք, որ Սև
ծովի և Կասպից ծովի ամերի գծագրութեանը, կամ թե Ղրիմի և
Կոլա թ-կղզու եզերքը կրում են այդ կարգի թերութեան
նշաններ: Երբեմն էլ չափազանց պարզեցրել են և խեղաթյուրել
կոնտուրները, ինչպես, օրինակ՝ Սևանա, Վանա և Ուրմիո լճերի
ամերի գծագրութեանն է:

Բեկուները և բեկոային վայրերը, հասկանալի պատճառով
դուրի են տվյալներից և անուններից:

Արկտիկայում, արգարացիորեն չենք տեսնում Վրանգելի
կղզին, Ֆրանց Իոսիֆի երկիրը, Հյուսիսային երկիրը, քանի որ
դրանք այդ ժամանակ (մինչև XIX դարի կեսը) դեռ չէին հայտ-
նարեւում: Գծված և նշված է Շպիցբերգենը («Սբիցպերկեանք»):
Արկտիկան հետազոտող գործիչներից նշված է Բերինգը՝ «Աստ
Կորեաւ Պեզինկ (1774)»:

Հյուսիսային բեկոային շրջանի Արևմտյան հատվածում Պար-
րի երկիրը և Գրենլանդիան կազմում են միացած ցամաք, ուստի
և այդ ժամանակվանից ժառանգած Բաֆֆինի ծոց անունը պահ-
պանվում է քարտեզների և գլորուսների վրա մինչ այսօր,
չնայած հետագա հետազոտութեաններից պարզվել է, որ նա
իրոք նեղուց է:

Անտարկտիկայում շատ վայրեր այդ ժամանակ դեռևս

հայտնի չէին, հայտնաբերված և հետազոտված չէին: XIX դարի անգլիացի հոչակավոր ծովագնաց Ջեմս Կուկի ճանապարհորդությունների ու հետազոտությունների մասին տվյալները դեռևս գերակշռող են հանդիսանում: Գլորուսի վրա Ջեմս Կուկի մասին շատ տվյալներ կան: Մանրամասն նշված են նրա ճանապարհորդության ուղիները և ժամանակագրական տեղեկությունները. «Յամի 1774, 30 Յունուարի եհաս Գուգ մինչև 71° 10, հրւ. լայն»: Նշված են նաև «Աղեքսանդրա կղ. (1821)», «Ս. Պետրոս կղ. (1821)», որ հայտնաբերել են ուսումնասիրող ծովակալներ՝ Փ. Բելլենագաուզենը և Մ. Լազարեը, Հիշատակված է նաև անգլիացի խիզախ բևեռախույզ Ջ. Ռոսսը և նրա հայտնագործած վայրերը՝ «Հարաւային Վիգորիա» (երկիրը) — «զոր էգիտ Ռոսս յամի 1841», նաև «Երեբուս լ. հր. — Գերրոր լ. հր.» (այսինքն՝ Էրեբուս և Տեոոր լեռները, հրաբուխներ են):

Անտարկտիկայում հիշատակված են մի քանի այլ հայտնաբերված վայրեր, որոնցից արժե նշել «Կուսհամու երկիրը» (Գրեյամի երկիրը):

Մայր ցամաքները գիտելիս նկատում ենք հետևյալը. — Աֆրիկայի հարավ-արևելյան կողմերում չեն նշված խոշոր լճերը, քանի որ դեռևս հայտնի չէին: Դրանք հայտնաբերվել և ուսումնասիրվել են ավելի ուշ, XIX դարի 70-ական թվականներին Լիվինգստոնի և Ստենլիի ջանքերով: Այգուեղ լճերի տեղում գրված են աֆրիկական, նեգրական ժողովուրդների անուններ՝ «Մոնճուսցիք, Ամուլագացիք, Գալինկացիք»: Աֆրիկայի այդ շրջանում կա մի լիճ, որի անունը գրված է «Մարավի ծովակ». այդ ծովակի եզրերը գծված են որոշակի, սակայն նրա անմիջական շարունակությունը դեպի հյուսիս կրում է Ջեմպրէ ծովակ անունը, որի ավերը գծված են գծիկներով, անորոշ լինելու պատճառով:

Հարավային Ամերիկայում, օրինակ, մենք չենք գտնի Արգենտինան: Նրա տեղում՝ հյուսիսային մասում՝ գրված է՝ «Միաբանեալ տերութիւնք Ռիո-Տե-Լա Բլագա» (Արգենտինայի այն ժամանակվա անունը), իսկ հարավային մասում՝ «Բադագոնիա Մակալեան» (այսինքն՝ Մագելանյան Պատագոնիա): Սակայն Հարավային Ամերիկայում նշված են հետևյալ պետությունները՝ «Բրասիլիա, Պոլիվիա, Բերու, Բարակուայ, Ուրուկուայ, Կոլումբիա»: Վերջինն այդ ժամանակ իր մեջ էր ընդգրկում՝ Վենեսուելան:

Խաղաղականում, ուր Ջելանդիայում հիշատակված են՝ «Իգա-նա-մանի կամ Յիւս. կղզի»,

«Դանա Բուհամո կամ Յարաւային կղզի» անուններով:

Այստրալիայում չի նշված էջը լիճը, թեպէտ և նա հայտնաբերված էր 1840 թվականին:

Վերոհիշյալ անունները բերում ենք որպէս օրինակներ, նմուշներ:

Ամբողջ գլոբուսն այդ տեսակետից ներկայացնում է մեծ հետաքրքրութիւն, տալիս է հարուստ նյութ աշխարհագրական և քարտեզագրական խորհրդածութիւններ և եզրակացութիւններ անելու համար:

ԳԼՈՒԽ ԵՄ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ
ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուրույն հետաքրքրութիւն է ներկայացնում գլոբուսի տեքստը՝ աշխարհագրական անունների տառագարձութիւնը: Ինչպէս հայտնի է, առանց տեքստի, անունների, քարտեզն ու գլոբուսը համարվում են փակ. տեքստը քարտեզի, գլոբուսի լեզուն է: Սակայն, կոնտուրը, աշխարհագրական աստիճանացանցը, գույները նույնպէս հանգիստանում են քարտեզների, գլոբուսների զորեղ տարրերը, որոնք առանձնակի լեզու ունեն, ընթեռնելի են, կարևոր են զանազան քարտեզներ կարգալու և օգտագործելու համար:

Մեծ զգուշութեամբ և ահագին դժվարութեամբ ամբողջ աշխարհի անունները, իրենց ուժերի չափով, ստուգել, ճշտել, հայերեն թարգմանել՝ և տառագարձել էին «Համատարած աշխարհացոյց»-ի հեղինակ վանանդեցիները, բայց արեւելահայ տառագարձութեամբ:

Իսկ հայերեն առաջին գլոբուսի աշխարհագրական անունները Հ. Ա. Այտընյանը, բնականաբար, տվել է արեւմտահայ տառագարձութեամբ (ը-ն իրրև պ, պ-ն իրրև բ, գ-ն իրրև կ, կ-ն իրրև գ, դ-ն իրրև տ, տ-ն իրրև դ, պահպանելով ամենուրեք այդ փոխարինութիւնը):

Բերենք մի շարք այդ և այլ կարգի հետաքրքիր օրինակներ, որոշ խմբավորումներով:

Լատովա լ. (լիճ), Մոսգովա, Կոոտնո, Մգաւորոլ, Նիժնե-Նովոկորոտ (այժմյան Գորկի քաղաքը)*, Մեովետ գ., Եագուցք, Կլեզկո, Լոնտոն, Մատրիտ, Ամսգերգամ, Գորսիգա կղ., Պրեզլա, Տրեզտեն, Գագգեգագ նեղ., Դրիեսդ, Պեյրուդ, Մատակասքար, Գուզգո, Դեքասս և այլն:

* Ստորև փակագծերի մեջ նշել ենք արեւելահայերի տառագարձութեամբ:

Արեւմտահայերի համար այդ տառադարձությամբ աշխարհագրական անուններն ընթեռնելը և արտասանելը դժվարին չէ. մինչդեռ արեւելահայերի համար՝ բավական դժվար ընթեռնելի են:

Գլորուսի տեքստից ժողովուրդների անվանումներից արժե նշել մի քանի օրինակ.

Դունդուզք, Խըրղըզ, Էսգիմացիք, ազատ թաթարք և այլն: Պետությունների և երկրների անուններից նշենք՝ Տանիմարգիա, Բորդոկալա, Թիպեդ, Ճաբոն, Էօմեն (Եմեն), Կուտյանա (Գվիանա), Կոնէօնլանտ (Գրենլանդիա), Ջենճեպար-Ջանգեպար (Ջանգիբար), Օնտուրաս (Հոնդուրաս) և այլն:

Կան աշխարհագրական անուններ այլաձևած կամ խիստ փոփոխված.

Պալըզեվա (Բալակլավա), Պաղչեսերայ (Բաղչիսարայ), Խաղան (Կազան), Աժգերխան, Շամախա, Գաղպեք, Պոլգայա գ. (Բոլշայա գ.), Դիֆլիզ, Խըբմ, Պոլժոյ լիճ, Դոպուք (Տորոսկ), Օխոցքայ ծով, Բրակ (Պրագա), Եւոդյան կք. (Էոլյան կղ-ներ), Նեապոլիս, Շոդգնոլմ, Ապեննեան լք., Մաշգաթ, Շարլոդեանք, Պոմպայ (Բոմբեյ), Տեօպլին (Դուբլին), Դենլան, Փիլադելֆիա, Բոդդոֆոն, Սուլհամբգն, Դարապուս (Տրիպոլիս՝ Լիբիայում), Էւրո (Էբրո), Էաո (Էգոն), Հինգա լիճ (Խանկա լիճ Հեռավոր Արեւելքում) և այլն:

Ընթերցողներն առանձնապես այդ անունների նկատմամբ դժվարությամբ են իմանում թե այդ ո՞ր քաղաքներն են, կղզիները, ծովերը, աշխարհագրական վայրերը:

Աշխարհագրական անուններ կան, որոնց օտարերկրյա տառագարձության հետ ղուգահեռաբար արված են նաև հայերեն թարգմանությամբ. օրինակ՝

Ֆերրո կամ Երկաթի կղ.

Դորևո կամ Ագռավ կղ.

Յորմիկաս կամ Մըջմանց կղ.

Ֆարէօր կամ Խաշանց կղ.

Դարվերտյան կամ Դալարի գլխոյ կք.

(այսինքն՝ Կանաչ հրվանդանի կղզիներ).

Եապլոնոյ Խրեպեդ կամ Խնձորոյ լերինք.

Լիսի կամ Ազահասուց կք.

Պուվէ կամ Թլիատութեան կղ.

Տրինիդադ կամ Երրորդութեան կղ.

Ինաքսեսիսի կամ Անմատոյց կղ,
Վախճույ կամ Ջատկաց կղ,
Երրորդութիւն կամ Բուրմերեան երկիր,
Թեան շան կամ Երկնից լճ,
Ալեկանի կամ Կապոյտ լերինք,
Թըշըրշ կամ Խնգըոյ արք, և այլն:

Կան աշխարհագրական օրյեկտներ, որ հայերեն գլորուսի վրա տրված են կրկնակի և տարբեր անուններով, օրինակ՝

Ծով Դամհատկա կամ Պերինկի ծով.
Գուեն Լուն կամ Խուլխում.
Էօմենի ծով կամ Արարական խորշ.
Ինգոս կամ Սինտ.
Կարոլինեան կք, կամ Նոր Փիլիպպեանք.
Ազորեանք կք, կամ Դերսեյրաս.
Լա Մանշ կամ Անգլիացւոց անցք.
Պահամա կամ Լուգուեանք կք.
Ալստրալիա կամ Նոր Հոլանդիա.
Փանտիմեն կամ Դասմանիա.
Բարուսիա* կամ Նոր Կուինեա.
Քուք կամ Մաննա արք:

Այդ երևույթը տեղի ունի աշխարհագրական օրյեկտի անվան անցողիկ ժամանակաշրջանում, երբ մի անունը, հինը վերանալու վրա է, իսկ նորը դեռ տրագիցիա չունի, քաղաքացիական իրավունք չի ստացել. սովորաբար աշխատում են քարտեզագրության կանոնների ու պրակտիկայի հիման վրա խուսափել կրկնակի անունների գործածությունից, քարտեզը, գլորուսը չձանրարեռնելու համար: Արդյո՞ք հնարավոր կլինե՞ր բոլոր քարտեզների վրա հետևյալ աշխարհագրական մեկ օրյեկտի մասին տալ նրա բոլոր չորս տարբեր անունն է՞լ օրինակ,

Ինգոնեգիա
Մալայան արշիպելագոս
Մեծ Ջոնգյան կղ-ներ
Հոլանդական Հնդկաստան:

Սովորաբար այդ չորս անուններից տալիս են մեկը՝ քաղաքական քարտեզների համար 1-ին վարիանտը, իսկ ֆիզի-

* Պապուանիա՝ պապուասների երկիրը:

կական քարտեզներում երբեմն 2-րդ կամ 3-րդ վարիանտը, նախ-
կինում գործ է ածվել 4-րդ վարիանտը:

Աշխարհագրական անուններ կան, որ արված են միայն
օտարերկրյա տառադարձությամբ, առանց հայերեն թարգմա-
նության. օրինակ՝

Ռեյնիւր Լ., Կալեբակոս կք. (Գալապագոս կղ-ներ): Նոր Ֆուլտ-
լանտ, Վիստգոյ Լ., Սեկրո-Վոսգոչնի գլ., Գոգելնոյ կղ., Ակու-
լաս գլ. և այլն:

Կա հակասական տառադարձություն: Օրինակ, գրված են՝

Ալեքսանդրիա և Աղեքսանդր,
Աֆղանիսթան } և Հնդկաստան,
Տադիստան }

Հոլանդ և Նոր Հոլանդիա,

Գուգ և Գուքայ նեղ.,

Փրիզադելփիա (քաղ.) և Փրիզադելփիա (կղ.),

Չեոգասգ և Նոր-Չեոգասգ,

Կրճատումներից՝ Հս. և հիւս., Հր. և հր., Լ. (լիճ) նաև Լ.
(լեռ), կղ. նաև կ. կղզի և այլն:

Այդպիսի օրինակները և խախտումները անընդունելի են
քարտեզներին և գլոբուսների տեքստերում:

Հատուկ ուշադրության արժանի են աշխարհագրական հե-
տեյալ անունները՝

Ատլանդեան Հիւսիսային օվկիանոս.

Ատլանդեան Հարավային օվկիանոս.

Մամերիկա Ռուսաց (այժմյան Ալյասկան, որը 1741 թվա-
կանից մինչև 1868 թ. պատկանել է Ռուսաստանին).

Արևելյան ծով կամ Բալթիկ ծով («Արևելյան» — թարգման-
ված է գերմանական Ost see անունից).

Սուհուդիակէ (այժմյան Նովորոսիյսկի տեղում).

Մեռեալ ծով (Դրիմի թ-կղզու մոտ, այժմյան Սիվաշը),

Կ-ք ի ներքոյ հողմոյ.

Հիւսիսային Ասիական ծով (Կարայի ծովն է).

Դարգո (նախկին Պետրովսկ, այժմյան Մախաչ-Կալա քա-
ղաքի տեղում).

Հաւանեո (Կուբա կղզու Հավաննա կենտրոնը).

Արեւմտյան Հնդիկք (Վեստ-Ինդիա).

Անձամոթ լեռնագաշտ ամայի (Արարիայում).

Բորղամաթ (Պարտամուտ).

Հինգուքիուի:

Հյուսիսային Ամերիկայի արևմտյան ափին գրված է փակագծում (գաղթ Ռուս.) Ռուսական գաղութ*.

Ալյասկայի հյուսիսային ափին գրված է «Էսպիմացուց ծով» (այսինքն՝ ծովափ) և այլն:

Աշխարհագրական մի շարք օրյեկտներ կան, որոնց անվան կից տրված են պատմական տեղեկություններ (ճանապարհորդներին), հետախույզներին, աշխարհագետների անուններ և թվականներ).

Ս. Հեղինէ կղ., որ գտին Լուսիտանիացիք (1301).

Ք. Կոլումբոսի 1492 թ. 1-ին ճանապարհորդութիւնը դեպի Ամերիկա (ուղին նշված է սև բարակ գծիկներով).

Սպիցպերկեանք — Պարենց յամի 1596.

Պերինկայ նեղ. (1740).

Սառամունիք կղ. — Սառամանեաց զլ. (Գուգ 1773).

Յամի 1774, 30 Յունուարի էհաս Գուգ մինչև 71° 10 հր. լայն.

Պերինկայ կղ. — Աստ կորեամի Պերինկ (1774).

Հաւայիեան կ-ք, Օվաիհի կղ. — ուր սպանաւ Գուգ (1779).

Էնդերպեան երկիր — զոր էգիտ Պիսգոյե (1831).

Ատեկիա — զոր էաես Տիւրպիյլ (1840) և այլն:

Աշխարհագրական անուններ կան, որ տրված են միայն թարգմանարար առանց օտարերկրյա անվան հիշատակության: Օրինակ՝

Օրիորդաց լ., Պատանեկեաց լ., Զեան Լերինք, Զկառց ծոց, Աւետեաց նեղուց, Հրաշունչ լու., Պղնձի կղ., Անձկութեան ն. հ., Սուրբ հոգու արքիպեղագոս, ս. Եղիայի լ., Ամայի ափունք, Գերեաց ծովափ, Ապառաժ և Փայլուն լերինք, Արջային լեռնադաշտ, Նաւորդոց կ-ք և այլն:

Կան նաև տարօրինակ տառադարձության նմուշներ՝

Ալեքսանդրովսգա, Ալաշաւ, Դրիստան Տ. Ագունա (յոյժ Բարձր), Կուտթաապ, Սազալիա (այսինքն՝ Սախալին) և այլն:

Գլորուսի վրա կան նաև վրիպակներ.

Ելանիա զլ. — պետք է լինի Ժելանիա (հրվ. Նոր Երկրի, Նոր Զեմլյայի հս.-արևելքում).

* Ալյասկան ցարական Ռուսաստանը վաճառեց ՀԱՄՆ-ներին 7 200 000 դոլլարով (այն ժամանակ 11 միլ. ռուբլի ոսկով):

Կետ ձկան կղ. պետք է լինի Կետ կենդանու կղ.

Ադրիական ծ. » » Ադրիական ծ.

Բոլի » » Բոթի (Փոթի).

Խուզայիս » » Գուլթայիս.

Կաւկասի — շարունակութունը չկա.

Գերկետենա երկիր (որում Տիգրէշն անունն էր Գուգ 1719).

Արտաշատ — նշանը բնակավայրի է, պետք է լիներ ավերակի նշան.

Անի — անունը գրված է, իսկ ավերակի նշանը չկա
և այլն:

1849 թ. ԱՏԼԱՍԻ ԵՎ 1850 թ. ԳԼՈՐՈՒՍԻ ՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՒ ԵՎ
ԼՈՒՅՍ ԸՆԾԱՅԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ

1849 թվականին «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասը» տպագրվել է Վենետիկում, իսկ 1850 թվականին «Նոր Երկրագունդը» տպագրվել է Վիեննայում. հիմնական աշխատանքները կատարվել են գրանց նախորդ տարիներում, առաջինը՝ 1848-ին, իսկ զորոսինը՝ 1849 թվականին: Վենետիկը — իտալական ծովային քաղաք է, որը ենթարկվում էր այդ ժամանակ Ավստրիային, իսկ Վիեննան՝ Ավստրիական կայսրության մայրաքաղաքն էր: Այդ երկու քաղաքներում էլ ապրում և աշխատում էին Մխիթարյանները: Ժամանակաշրջանը պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է համառոտակի վերհիշել, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում Ավստրիան, ինչ իրադարձություններ են կատարվել Ավստրիայում XIX դարի կեսերին, ինչ մթնոլորտ էր տիրում տնտեսական, հասարակական, քաղաքական կյանքում:

Վերհիշյալ դարի 30 և 40-ական թվականներին Ավստրիայում սկսում է զարգանալ գործարանային արդյունաբերությունը, աճում է բուրժուազիայի գերը, առաջանում է բանվոր դասակարգը: Ավստրիան այդ ժամանակվա Եվրոպայի մեծ պետություններից մեկն էր, որակ, սակայն, գերիշխող դասակարգը ֆեոդալական ազնվականությունն էր, որի ցայտուն ներկայացուցիչը տիրահոջակ և հետագեմ Մետերնիխն էր: Միապետական Հաբսբուրգյան Ավստրիան այն ժամանակվա Ռուսաստանի հետ գլխավորում էր եվրոպական ռեակցիան: Ավստրիայի բանվոր դասակարգն ու ճորտ գյուղացիությունը, բազմազգ ժողովուրդները (սլավոններ՝ չեխեր, սլովակներ, լեհեր, խորվաթներ, սլովեններ, նաև իտալացիներ և հունգարներ) մինչ այդ ապրում

էին դժնդակ տարիներ: 1848 թվականին Ֆրանսիայից փետրը-
վարյան ռեուլյուցիայի ալիքները հասնում են մինչև Ավստրիա
և լուրջ հարված են հասցնում ավստրիական ազնվականությանն
ու արսուլյուտիզմին: 1848 թվականի մարտի 13-ին Վիեննայում
բռնկվում է ռեուլյուցիան. բուրժուազիան անցնում է ռեուլյուցիայի
գլուխ, շարժվում են բանվորները, ճորտ գյուղացիները և ճնշ-
ված ազգությունները: Դասակարգային հակասություններին ու
պայքարին միախառնվում են ազգային հակամարտություններն
ու ընդհարումները: Ռեուլյուցիան վերջ է դնում Մետերնիխի բո-
նապոլական տիրապետությանը. տատանվում է Հաբսբուրգների
գահը: Սարսափած կայսրը արքունիքի հետ Վիեննայից փախչում
է Խնսբրուկ (գալառական քաղաք ավստրիական Տիրոլում). «Կար-
կատանների» կայսրությունը սկսում է ճարձատել, ձնշված ժողո-
վուրդները ֆեդերալիստական և նույնիսկ անջատողական ձգտում-
ներ են ցուցաբերում. դրան հակառակ է լինում ավստրիական տի-
րոջ դասակարգը: Ռեուլյուցիան հավաքում է իր ուժերը. բուրժու-
ազիան, որ վախեցած էր ռեուլյուցիայից, անցնում է ռեուլյուցիայի
կողմը, գյուղացիությունը, որ ազատագրվել էր ճորտատիրության
մնացորդներից, թողնում է ռեուլյուցիայի շարքերը: Պրագայում
և Վիեննայում զորավար Վինդիշգրեցը բռնի ուժով ճնշում է
ռեուլյուցիոն շարժումը:

Ռեուլյուցիան թեպետ և պարտվում է, սակայն մարդկային
միտքը ազատվում է ռեուլյուցիայի կաշկանդումներից: Այդ իրա-
դարձություններն, անշուշտ, իրենց ազդեցությունն են ունենում
նաև հայ Մխիթարյանների վրա, որոնք ապրում էին (թեպետ և
փակ կյանքով) և աշխատում Ավստրիայի բազմահազար բնակ-
չությամբ մայրաքաղաք Վիեննայում և առաջնակարգ առևտրա-
կան նավահանգիստ Վենետիկում:

Այդ տեսակետից կարևոր ենք համարում համառոտ տեղե-
կություններ տալ մայրաքաղաք Վիեննայի մասին:

Վիեննան գտնվում է Եվրոպայի տրանզիտային կարևոր ուղի-
ների հանգույցում՝ արևմուտքից գեպի հարավ և արևելք ընթա-
նում է ջրային ուղին — Դանուբ գետով. իսկ հյուսիսից հարավ —
Բալթիկ և Հյուսիսային ծովերի ափերից գեպի Միջերկրականի
ավազանը՝ Վենետիկ նավահանգիստը: Վիեննան, որ հիմնված է մեր
թվարկության առաջին դարում, իսկ VIII դարում Ostmark-ի
կենտրոնն էր, 1276 թվականից ավստրիական Հաբսբուրգ կայսե-
րական տան մայրաքաղաքը, — 1840 թվականին համարվում էր
Եվրոպայի խոշոր քաղաքներից մեկը և ուներ 357 000 բնակիչ: Այդ

ժամանակ Վիեննայում կային ազգային մեծ գրադարան (հա-
րուստ ձեռագրերով), Գիտությունների ակադեմիա, որը հիմնվել
է 1847 թվականին և մի շարք գիտական հիմնարկներ: Վիեննա-
յում զարգացած էր տպագրական և տանձնապես քարտեզա-
գրական գործը: Ռազմա-աշխարհագրական (հետագայում քար-
տեզագրական) ինստիտուտը մեծ ազդեցություն է ունեցել քար-
տեզագրության զարգացման վրա:

1848 թ. ռեոլյուցիայի ազդեցության տակ Վիեննայի Մխի-
թարյաններից երիտասարդ Ա. Այտընյանը անկաշկանդ և ավելի
ազատ գիմում է գիտական խնդիրների ուսումնասիրության:
1850 թվականին Ա. Այտընյանի ղեկավարությամբ և անմիջա-
կան մասնակցությամբ, Ա. Պալճյանի աշխատակցությամբ*
պատրաստած գլոբուսը աշխարհագրական գիտության և քարտե-
զագրության բնագավառում հանդիսանում է առաջադիմական
աշխատություններից մեկը: Նման կարգի արժեքավոր գործ է
նաև Վենետիկի 1849 թվականի «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատ-
լասը»:

Մեկ տարի է բաժանում իրարից այդ քարտեզագրական
քույր հրատարակություններին: Վիեննայի Մխիթարյանները
գտնվում էին ավելի նպաստավոր պայմաններում, քանի որ պե-
տական քարտեզագրական ինստիտուտը գտնվում էր Վիեննա-
յում, իսկ Վենետիկյան Մխիթարյանները ստիպված էին քար-
տեղների փորագրությունները կատարել իրենցից բաժանված հե-
ռու՝ Փարիզում: Ընդհանրապես վիճաբանությունն ու փոխադրո-
ղները եղել են օտարազգիներ, ինչպես Հենրի Սյուսոն և այլք, ո-
րոնք որքան էլ լավ իմանային հայերենը, այնուհանդերձ կատա-
րում էին սխալներ, տեղի տալիս վրիպակներ: Ամենախիստ
հակոգության բռնով անցնող քարտեզներում նույնիսկ սպրդում
են վրիպակներ: Թերեւս դրանով հասկանալի լինեն մի շարք
անճշտությունները, որ հայտնաբերել ենք զննության հետևան-
քով, 1849 թվականի առաջում և 1850 թվականի գլոբուսում.
1848—1850-ական թվականներին ինքը Արսեն Այտընյանը հա-
զիվ 23—24 տարեկան երիտասարդ էր, որ դեռ չուներ մեծ փորձ:
Հետագայում նա խիստ հմտացավ գիտության մեջ և տիրապե-
տեց 10-ից ավելի օտար լեզուներին:

Չնայած պարզված տեքստային թերություններին, թեև առ-
յասը և թեև գլոբուսը իրենց մեծ չափերով և տեխնիկական զրա-

* Ա. Պալճյանի մասին «Հանգէս Ամսօրէայի» էջերում չի հիշա-
տակված:

կան հատկութիւններով հայ քարտեզագրութեան մեջ գրավում են արժանաւոր տեղ:

4. ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՅԼ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Համառոտակի քննենք նաև մի քանի հայ քարտեզագրական այլ նմուշներ:

1860 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ՎԻԵՆՆԱՅՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՏԼԱՍԸ

Լրիվ անունն է՝ Ատլաս կամ «Աշխարհացոյց տախտակք»,

ի պետս ազգային գպրոցաց,
հօրինեալ և ծրագրեալ Ա. Ավագեան
Մխիթարեան ուխտից
Բ. հրատարակութիւն
Վիեննա 1860 թ.:

Ատլասը պարունակում է 21 տախտակ-քարտեզ:

Ավստրիային վերաբերող քարտեզներում ավստրիական պետութիւնը բաժանւում էր 21 կուսակալութիւնների: Ըստ այդ բաժանման՝ 21-րդը Վիեննային է:

19-րդ տախտակը Հայաստանն է: Հայաստանի տերիտորիայով գունավոր գծված է երեք պետութիւնների՝ Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանները: Թուրքիայի մասում Արևմտյան Հայաստանի սահմանները նշված են գունավոր լայն գծով և ընդգրկում են այն ժամանակվա Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի ընդարձակ վիլայեթները:

Աշխարհագրական երկայնութիւնը գծված է Փարիզից:

Այդ ատլասից նշենք տառադարձական մի քանի առանձնահատկութիւններ (փակագծերում նշում ենք մեր զիտողութիւնները):

Եվրոպայի Ռուսիայի քարտեզում կան՝

Կումրի.

Տելիշին (Դիլիջանն է):

Օսմանյան պետութեան Ասիայի քարտեզում գրված է՝

Կյումրի.

Ծով Սեանայ.

Մասիս կամ Արարատ յ.

Հայաստանի քարտեզում գրված է՝

Արարատ կամ Մասիս լ.

Աքեպելի Լ. (գնացե Ախպերներ Լ.).

Աքուլին (Ագուլին է).

Մեյմեն Լ. (Մայմել Լ.).

Բուրը քարտեղներում գրված է Էրզիրում:

Պարսկաստանի մայրաքաղաքը գրված է Թեհրան (սուսերեն Տեգերան-ին նմանօրինակ) և այլն:

1862 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ՎԵՆԵՏԻԿՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՄ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՏԼԱՍԸ

Ատլասի լրիվ անունն է՝ «Աշխարհացոյց տախտակք». բաղկացած է 12 տախտակից, տպագրված է Փարիզում:

Քարտեղների մի մասը փորագրել է Հ. Սյուսոն, մյուս մասը՝ Յ. Դ. Լալը:

1-ին տախտակը «Համատարած աշխարհացոյց»-ն է՝ կիսագնդերով: Նշում ենք մի քանի յուրահատուկ անվանումներ:

Ալեասկա.

ՔամՀաթքա:

Ճիշտ է Կասպից ծովի գծագրությունը:

Գրված են՝

Մեծ օվկիանոս գիշերահավասարի.

Օվկիանոս Սառուցեալ Արջային.

Բևեռ Հիւսիսային Արջային.

Ամերիկայ Ռուսաց:

«Ամերիկայ Ռուսաց» քարտեզում գույները վառ են, բայց լավ հեն համընկել սահմաններին և ափերին:

2-րդ տախտակը «Աշխարհագուեդ մակարդակ»: Աշխարհը գծված է Մերկատորի գլանային պրոյեկցիայով:

3-րդ տախտակը Եվրոպան է: Չեն նշված Մոլդավիան և Սերբիան:

4-րդ տախտակը «Աշխարհամանօթ առ նախնեօք»:

Այս տախտակում միջօրեականը գծված է երկու կերպ՝

«Միջօրեայ Փարիզոյ» և «Միջօրեայ Արարատեան լեռին»:

5-րդ տախտակը Գաղղիան. է (Ֆրանսիա), «բաժանելի նահանգս» (այսինքն՝ դեպարտամենտներին):

9-րդ տախտակը Երկիր Ավետեացն է (Պաղեստին), «բաժանեալ ըստ ԺԲ (12) ցեղին Երկիր Իսրաելի»:

12-րդը Հայաստանն է, «ըստ նախնի աշխարհագրաց»: Հայաստանը բաժանված է 15 նահանգների: Հիշատակում ենք մի քանի անուններ և նշաններ.

Ծովակ Գեղամայ,
Ծով Բզնունեաց,
Ծով Կապուտան,
Լերինք Տորոսի,
Շամիրամակերտ (Վանն է),
Երևանի անունը և նշանը — շատ փոքր է նշված,
Դուրինը նշված է Դարալագյազի արևելյան մասում և այլն:

* * *

դ) Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում 1901 թ. Վենետիկում շքեղ կազմով, գունավոր քարտեզներով, քաղաքների տեսարաններով, բազմաթիվ մանրամասն թվական տեղեկություններով, ազդեցականերով հրատարակած Հ. Ս. Էվրիկյանի Գրպանի առկաք: Այդ առկաքի քննությունը տալու ենք մի այլ անգամ:

ՔԱՐՏԵԶ ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ

Արևմտահայերը՝ թե՛ Վիեննայում և թե՛ Կ. Պոլսում մի քանի անգամ հրատարակել են Թուրքիայի քարտեզը, նպատակ ունենալով նրա սահմաններում ցույց տալ Հայաստանը:

Կ. Պոլսում հրատարակված է քարտեզ, որի լրիվ անունն է՝ «Ընդարձակ քարտեզ Օսմանեան պետություն»: Մասշտաբը 1:2,500,000, չափսը՝ 18 սմ×112 սմ:

Հրատարակության թիվը չի նշված. նկատի ունենալով, որ լույս է ընծայվել միաժամանակ Բալկանյան պետությունների քարտեզի հետ, հավանաբար, Բալկանյան պատերազմից հետո (համաձայն քաղաքական սահմանների), պետք է հրատարակության տարին ընդունել 1913 թվականը:

Կից տրված է Արաբիայի քարտեզը:

Քարտեզը ամբողջությամբ գունավոր է, ծալովի, ամուր ստվարաթղթի կազմի մեջ:

Նշում ենք մի քանի թերություններ:

Տպագրությունը թերի է, Անգրիկովկասի գծագրում նկատելի են տեղաշարժեր և ակնհայտի անճշտություններ:

Երևանի նշանը կա, իսկ անունը ոչ. փոխարենը գրված է Վաղարշաբաթ և ավելի արևելք:

Նոր Բայազետը Սեանա լճի ափին է:

Աշտարակը նշված է Հրազդանի ափին, Ախտայի տեղում:

Արտաշատը տեղագրված է մի փոքր գետի ափին, որը թափվում է Սեանա լիճը:

Լենինականից Երևան երկաթուղու գիծը անցնում է Արագած
լեռան տեղով:

Արագած լեռը նշված է իր տեղագրությունից հյուսիս:
Լենինականից Թիֆլիս երկաթուղին անցնում է Լոռիով—
այժմյան Ստեփանավանի մոտով:

Շուշին տեղագրված է Խանքենգից (այժմյան Ստեփա-
նակերտից) ոչ թե դեպի հարավ — 8—10 կմ, այլ դեպի արևելք —
80—90 կմ, Միլլի տափաստանում:

Բարդա գյուղը (հին Պարտավը) նշված է Բաքու-Թիֆլիս
երկաթուղու վրա:

Բաքուն նշված է Կասպից ծովի ափից հեռու:

Նշենք մի քանի անուններ, տառագարծություններ.

Աղեքսանտրոբոլ—Կումրի,

Տաղև,

Քարապաղ,

Վանտոսպ (Վանը):

Քարտեզը թերություններ է պարունակում նաև Թուրքիա-
յի կարևոր կենտրոնների նկատմամբ:

Կ. Պոլսի և Իսկիւտարի՝ անունները կան, իսկ նշանները
և տեղերը չեն նշված:

Իզմիրը նշանակված է ծովափից հեռու:

Այնուամենայնիվ քարտեզը տալիս է Օսմանյան պետության
տարածության ընդհանուր պատկերը: Լեռները նշված են դեղին
գույնի շտրիխներով, իսկ վիլայեթների սահմանները գույնա-
վոր են:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ
ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐՏԵԶԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. Խուղարաշյանի „Обозрение Армении“ աշխատության
մեջ, որը լույս է տեսել Պետերբուրգում 1859 թվականին, գրքին
կցված է երկու քարտեզ՝

ա) Քարտեզ Հին Հայաստանի,

բ) Քարտեզ Հայաստանի և նրան հարակից այլ երկրների:

Թե աշխատությունը և թե քարտեզները հրատարակված
են ուսերեն. քարտեզները տպագրված են 1858 թվականին: Քար-
տեզների հեղինակը Ա. Խուղարաշյանն է, կադմոդը (գծագրողը)՝
շտաբս կապիտան Շտրաուսը:

Առաջինը՝ Հին Կամ Պատմական Հայաստանի քարտեզն ունի երկու մասշտաբ, թվային՝ 1 : 410.000 և գծային՝ մեկ մաստնաչափը = 105 վերստի:

Լեռները գծված են սև շտրիխներով, պատմական սահմանները գույնավոր, տեքստը՝ (անունները) նույնպես սև է: Նշված են Հայաստանի (Մեծ Հայքի) 15 նահանգները:

Կոնտուրների գծագրության մեջ նկատելի են հետևյալ առանձնահատկությունները:

Սեանա լճի նեղ մասը (այսինքն՝ Փոքր Սեանը) ձգված է ոչ թե դեպի հյուսիս-արևմուտք, այլ դեպի հյուսիս:

Վանա լճի հյուսիս-արևելյան մասը խիստ մեծացված է: Արթամար կղզին նշված է լճի համարյա մեջտեղում:

Ուրմիա լիճը խիստ տարածված է դեպի հարավ:

Տայքը դուրս է մնացել Հայաստանի սահմաններից:

Արցախի, Ուտիքի և (Փոքր) Սյունիքի տեղագրությունները խախտված են:

Ուշագրավ է հետևյալը. «Էդեսիա» քաղաքից հարավ նշված է Հայկական Միջագետք, իսկ Եփրատից արևմուտք, Միջերկրական ծովի ուղղությամբ՝ նշված է Հայկական Սիրիա:

Գրված են թե՛ փոքր Հայքը և թե՛ Կիլիկիան:

Հեռաքրքրական է մի քանի աշխարհագրական անունների ուղեքարտի տառագարծությունը:

Լճերի անուններ՝

озеро Пзнунийское, озеро Кегамское, озеро Капутан.

Գետերից՝

река Ерасх.

Քաղաքներից նշում ենք՝

Ереван, Вагаршабад (նշված է Երևանից հյուսիս-արևմուտք), Дувин (սխալմամբ Արփա գետի ձախ ափին), Джуга, Нахчеван, Канзак, Тигранакерд, Тавреж, Шамирамакерт или ван (վերջինը փոքրատառ), Сагамас (հավանաբար Սալմաս), Перери (այսինքն՝ Բերկրին), Пайперт.

Ծովերից՝

Море Каспийское или Ирганское.

Նախկին Ռուսաստանում հայ գործչի ջանքերով տպագրած Պատմական Հայաստանը առաջին քարտեզներից մեկն է այդ: Հեղինակը նպատակ է ունեցել ծանոթացնել ռուս հասարակությանը, նաև Հայաստանից դուրս և հեռու ապրող հայերին Հին Հա-

յաստանի աշխարհագրության հետ՝ համապատասխան քարտեզի միջոցով:

Անհրաժեշտ է հիշատակել, որ, բացի վերը մատնանշված առանձնատարածութուններից, մնացած աշխարհագրական տվյալները քարտեզում ընդհանուր առմամբ կատարված են ճիշտ:

Քարտեզը ժամանակին կատարել է իր գրական դերը, թերևս, այսօր էլ ներկայացնում է հետաքրքրություն, առավել հայերեն լեզվին չտիրապետողների համար:

2. ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌԻ ՔԱՐՏԵԶԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քարտեզի լրիվ անունը հետևյալն է՝ «Երևանի նահանգի Նոր-Բայազետ գավառ կամ Գեղարքունիք»:

Մասշտաբը զծային է՝ 1 մատնաչափը = 5 վերստի: Տեքստը հայերեն է, քարտեզը երկգույն է, լեռները դարչնագույն շտրիկներով, իսկ ֆիզիկո-աշխարհագրական մյուս օբյեկտները (գետերը, լճերը և այլն), նաև բնակավայրերի նշանները և ամբողջ տեքստը (անունները) գրված են սև գույնով:

Միջօրեականը գծված է Ֆեռոյից:

Քարտեզը, բացի մասշտաբից, չունի ոչ մի այլ բացատրական, կամ պայմանական նշանների մեկնաբանում: Բնակավայրերի նշանների կամ անունների մոտ կան թվեր, որոնք ցույց են տալիս թե՛ այգտեղ որքան տուն (այսինքն ընտանիք) հայ կա:

Քարտեզը կազմել է Ն. Լալայանը, գծագրել է Պ. Մարիմյանը, հրատարակվել է Թիֆլիսում 1908 թվականին: Հրատարակութուն Հայկական Ազգագրական Ընկերության: Քարտեզի վրա, շրջանակից դուրս՝ չի նշված ոչ տիրուժը, ոչ էլ գինը:

Քարտեզի տեքստի՝ աշխարհագրական անունների գննությունից պարզվում է հետևյալը.

Լեռների անունները տրված են թուրքական (ճիշտ կամ թերի) տառադարձությամբ: Օրինակ, Գեղամա լեռնաշղթայի գագաթներից՝ Կզըլ-դաղ, Ախ-դաղ, Ինակ-դաղ. նույնիսկ հայկական նոմենկլատուրային տերմին քարը՝ թյուրքական արտասանությամբ՝ Այրի-կար:

Լճերի անունները տրված են թուրքերեն՝ Գեղամա լեռնաշղթայի բարձրագիւր լանջերին գտնվող Ղանլի-գետը, Թողմաղան գետը, իսկ Սեանա լճի անունը տրված է հայերեն՝ Սեանա լիճ կամ թուրքերեն Գոգչա և հին հայերեն՝ Գեղամա ծով:

Գետերի անունները և նոմենկլատուրային տերմինները նույնպէս տրված են ոչ-հայկական տառադարձութեամբ. օրինակ՝ Բալըզայ, Թարսաչայ, Մարմարաչայ, բացառութեամբ են՝ Զանգի գ., Գիլլի գ.: Երբեմն գրված են երկու անուն՝ թուրքական և հայկական. օրինակ, նախկին Յ Այրիջա գետերի միացումից առաջացած գետն անվանված է Ատիաման կամ Կոթագետ:

Քարտեզում ժամանակակից գավառների անունները հետ, օրինակ՝ Երևանի գավառի, Էջմիածնի գավառի, Ալեքսանդրապոլի գավառի (նշված է Կիրովականի տեղում), տրված են նաև մի շարք պատմական անուններ:

Վարաժնունիք (ներկայիս Ծաղկաձոր) փակագծում նշված է՝ «Ար. Նիգ», պետք է հասկանալ Արեւելյան Նիգ, քանի որ Արեւմտյան «Նիգը» Ապարանի տեղում է:

Գեղարքունիք (գրված է Գեղամա լեռնաշղթայի արեւելյան լանջերի ամբողջ երկարութեամբ՝ հյուսիսից հարավ):

Ծարայ երկիր — Արտից գավառ (Մասրիկի դաշտում, այժմյան Բասարգեչարի շրջանում):

Ծմակ գավառ (որտեղ Նոր Բայազետի շրջանն է այժմ):

Կոթ (այժմյան Մարտունու շրջանի տեղում):

Սոթք (Այժմյան Զողի տեղում, Սեանա լճի ավազանի հարավ-արեւելյան կողմում):

Մաղաղ գավ (Գեղամա լեռնաշղթայի արեւմտյան լանջերին, այժմյան Կոտայքի շրջանի արեւելյան մասում):

Նշենք մի քանի այլ հանգամանքներ:

Սեանա վ. (վանք)~ը նշված է, բայց կղզին չի նշված:

Յամաքարերգ (գրված է միայն գյուղը, բայց թերակղզին չի գրված):

Դարալագյաղ — (գրված է միայն այժմյան Աղիգրեկովի շրջանի տեղում):

Շարուրը — (սխալմամբ այժմյան Միկոյանի շրջանի տեղում) և այլն:

Քարտեզը խոշորամասշտաբ է, ոեզիոնալ աշխարհագրութեան արգասիք: Ազգագրական հանգամանքն արտահայտված է պատմական գավառների հայերեն անունները նշելով: XIX դարի սկզբների Նոր Բայազետի գավառի բնակավայրերի հայ բնակչության ծխերը տրված են թվական նիշերով: Քարտեզը ծանոթացնում է Հայաստանի կարևոր մասերից մեկին՝ Սեանա լճի ավազանի հետ:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐՏԵԶԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լըրիվ վերնագիրն է «Հայաստան և հարևան երկրներ»: Կազմված է ըստ Լինչի և Օսվալդի նույնպիսի ուղևորների քարտեզի. խմբագրել է Ա. Արեգյանը. լույս է տեսել մոտավորապես 1915 թվականին:

Մասշտաբը — թվայինը՝ $1 : 1.000.000$, գծայինը երկու կարգի՝ ա) անգլիական 15,78 մղոնը = 1 գուլմի, բ) ուսական 23,8 վերստը = 1 գուլմի, մեծությունը — $74 \text{ սմ} \times 97 \text{ սմ}$.:

Գունավոր, երեք գույնի: Լեռները՝ բաց դարչնագույն, ծովերը, լճերը՝ բաց կապույտ. մնացած բոլոր օբյեկտները (գետերը, սահմանները, ուղիները, բնակավայրերը, տեքստը — անունները, վերնագիրը, շրջանակը) սև:

Քարտեզի հայերեն հրատարակությունը ավելի գունատ է, քան Լինչի և Օսվալդի քարտեզը:

Քարտեզի ցածի կողմում, շրջանակից դուրս գծված է երկու քարտեզ՝ Կրիլիայի և Փոքր Հայքի, սակայն առանց լեռնագրության գունավորման: Նաև տրված է երկու աղյուսակ՝ համառոտ վիճակագիր Անդրկովկասի և համառոտ վիճակագիր Տ.-Հայաստանի (այսինքն Արևմտյան Հայաստանի):

Բարձրությունները նշված են ոտնաչափերով:

Ամբողջ տեքստը — հայերեն է, բայց ցածի մասում, շրջանակից դուրս գրված է ուղևորեն՝ «Թիֆլիս, Կովկասեան ռազմատոպոգրաֆիկ բաժնի վիմագրատուն, Ներսիսեան դպրոց»:

Իր ժամանակի աշխարհագրական անուններից բացի, մասնակի կերպով տրված են նաև նահանգների, բնակավայրերի, լեռների, գետերի պատմական անուններ:

Այդ քարտեզում նկատում ենք հետևյալ առանձնահատկությունները:

Քարտեզը չունի պայմանական նշաններ, Հայաստանի սահմանները գծված չեն, չի իմացվում, թե որն է Հայաստանը և ո՞ր տերիտորիաներն են հարևան երկրները: Թույլ են նշմարվում Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Իրանի պետական սահմանները: Հյուսիսից և արևելքից գրված են հարևան երկրների անունները՝ Լազիստան, Իմերեթիա, Արևելեան Վրաստան (Քարթլինիա), Շիրվան, Ատրպատական: Իսկ արևմուտքից և հարավից չեն գրված հարևան երկրների անունները:

Պատմական Հայաստանի անունները քիչ են նշված թե՛ Արևմտյան մասում և թե՛ Արևելյան մասում: Արևելյան Հայաստ-

տանում նշված են միայն Տայքը և Վանանդը (Կարս), իսկ Այրարատը, Սյունիքը, Գուգարքը և մյուսները չեն նշված: Արևմբայան Հայաստանում նշված են միայն Բարձր Հայքը և Վասպուրականը, իսկ Տուրուբերանը, Աղձնիքը և Ժյուսները չեն նշված:

Հճերի անունները տրված են լրիվ, թե՛ նորը և թե՛ պատմականը: Օրինակ, Սեանա լիճ (Գեղամա ծով), Վանա լիճ (Բզնունյաց կամ Տոսպա ծով), Ուրմիա լիճ (Կապուտան ծով):

Գետերի անունները նշված են ավելի անկանոն:

Ախուրյան (Արևելյան Արփաշայ), փակագծում պետք է լիներ (Արևմտյան Արփաշայ), Փամբակ գետի անունը չի գրված: Լոռվա գլխավոր գետը՝ Ջորագետը անվանված է Զիլգա և Կամենկա: Դերեղը՝ Բորչալու, իսկ փակագծերում գրված են՝ Ջորագետ, Դերեղ: Ծիշտ են գրված՝ Աղստե, Գառն գ., Հրազդան, Երասխ, Ջանուկ. սակայն մի քանի գետերի անուններ գրված են նաև թուրքական արտասանությամբ՝ Թարսաշայ (Գետիկն է), Վեդիշայ (Վեդիկն է), Արևելյան Արփաշայ (Արփան է), Ալինջաշայ (Երնջակն է):

Նույնը լեռնաշղթաների և լեռների նկատմամբ երկու կերպ՝

Գեղարքունիք և Շահ-դադ, Հայկական Պար և Չալքըրան:

Նման երեւոյթ կարելի է նկատել նաև Արևմտյան Հայաստանի մասում:

Փիզիկո-աշխարհագրական մասը ընդօրինակված է Լինչից և Օսվալդից. իսկ անունների հայերեն տառադարձությունը կտտարված է անքննադատ կերպով:

Թեև քարտեզը չի կրում հրատարակման տարեթիվ, սակայն ենթագրելի է, որ տպագրվել է 1915 թվականին, առաջին իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ:

Այդ քարտեզը պարունակում է լեռների, գետերի, բնակավայրերի շատ անուններ. տալիս է բովանդանաչափ նյութ ճանաչելու Հայաստանը և հարևան երկրները:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՆՄՈՒՇՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1. ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՏԵԶԸ

Քարտեզը կրում է «Հայաստանի ՍԽՀ վարչական ստորաբաժանման սխեմա» վերնագիրը:

Գծագրված է ըստ 1922 թվականի գյուղատնտեսական ցուցակագրման տվյալների:

Հրատարակված է Հայաստանի ՍԽՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչության կողմից:

Մասշտաբը հին չափերով է՝ 1 մատնաչափում ընդունված է 20 վերստ. աշխարհագրական աստիճանացանցը՝ 30'-ով, երկայնությունը հաշված է Պուլկովոյից:

Կազմված է երկու լեզվով՝ հայերեն և մասնակի կերպով ռուսերեն: Վերնագիրը, մասշտաբը և պայմանական նշանները երկու լեզուներով են. քարտեզի տեքստը, լճերի, բնակավայրերի, հարևան երկրների անունները միայն հայերեն են. զավառական և տեղամասային կենտրոնների անունները՝ միայն ռուսերեն են: Հայկական անունների ուղղագրությունը կատարված է առաջին բարեփոխման կանոններով՝ ըստ Մ. Արեղյանի:

Քարտեզը գունավոր է, բազմագույն:

Հիբրոգրաֆիան՝ լճերը, գետերը կապույտ են:

Վարչականը՝ զավառների և տեղամասերի սահմանները՝ կարմիր են:

Գավառների և տեղամասերի տարածությունը ու նրանց միացումները՝ դեղին, կապույտ, կանաչ գույներով են:

Տեքստը՝ անունները, վերնագիրը, նաև աշխարհագրական աստիճանացանցը և շրջանակը սև են:

Պայմանական նշաններում՝

Ուղիները նույնպես տրված են երեք նշանով՝ երկաթուղին, խճուղիները և սալուղիներինը՝ մեկ գույնով. սահմանները տըր-

ված են երեք նշանով՝ ըստ պետական, գավառային և տեղամասային սահմանների: Գծված են երկու գույնով,

Հիդրոգրաֆիան՝ գետերը մեկ նշանով, մեկ գույնով:

Բնակավայրերը՝ երկու նշանով (ըստ գավառների և տեղամասերի կենտրոնների), մեկ գույնով:

Վարչական փոքր միավորները՝ տեղամասերը քարտեզում և ցուցակում համարակալված են, ընդամենը թվով 44: ՀՍՍՀ տերիտորիան վարչականորեն բաժնված է 10 գավառի՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Լոռի-Փամբակի, Ղարաքիլիսայի, Դիլիջանի, Նոր Բայազետի, Դարալագյազի, Ջանգեղուրի, Մեղրու գավառների:

Քարտեզի չափսը 33 սմ×37 սմ է:

Կտավի վրա է, օղերով է, գինը՝ 20 կոպ:

Ստուգված տվյալների համաձայն տպագրված է 1923 թվականին Երևանում, Հայպետհրատի վիճագրատանը, 3.000 օրինակով: Կազմակերպողները եղել են՝ Ա. Գ. Տեր-Հովսեփյանը և Նազարեթյանը, իսկ վիճագրողը՝ Գ. Շահբազյանը:

Քարտեզը տպագրված է պարզ և բուրժուական թյուրքական բարդ չէ (ծանրաբեռնված չէ): Ունի որոշ թերություններ և վրիպակներ: Այսպես, օրինակ, հիդրոգրաֆիայի օբյեկտներում ճիշտ չէ գծված Ախուրյան գետի ակունքը, իսկ Արաքս գետը Մեղրու շրջանում, որպես սահմանային գետ, բաց է թողնված, Սեանա լճում չի նշված Սեանա կղզին: Վարչական օբյեկտներից Ամասիայի տեղամասը չունի իր համարը (6), ապա նշված չեն 1-ին, 2-րդ, 31 և 32 տեղամասերի սահմանները, համարակալման մեջ չկա որոշ կարգ: Ուղիների նկատմամբ, չնայած պայմանական երեք նշաններին, քարտեզում գծված են միայն երկաթուղիները: Անունների տառադարձության մեջ չի պահպանված միակերպությունը, օրինակ, գրված են Յերևան, Ելենովկա, Կարմիր գիւղ, Բոյուք Վեդի. գրված է հին ձևով Տաճկաստան: Գույների գործադրման նկատմամբ պետք է ասել հետևյալը. այն գեպքում, երբ քարտեզում ջրային տարածությունը՝ (տվյալ գեպքում Սեանա) ներկված է կապույտ գույնով, չպետք է ցամաքի տարածությունները, օրինակ, Ալեքսանդրապոլի գավառը գունավորել կապույտով:

Առհասարակ որոշ թերություններից զերծ չէ և ոչ մի քարտեզագրական հրատարակություն, լինի այն հայերեն, ռուսերեն կամ օտար լեզուներով, հետևապես հասկանալի է, երբ քարտեզագրական գործը պարունակում է վրիպակներ և թերություններ:

Այդ քարտեզի հրատարակությունը առաջինն է ոչ միայն Սո-

շխատական Հայաստանում, այլև ամբողջ Հայաստանի տերիտորիայում: Այդ քարտեզը առաջինն է, որ տպագրվել է Հայաստանում հայերեն, հայկական վիճագրատանը, հայ վիճագրողի և կազմողների կողմից: Որպես Հայաստանի քարտեզագրական հրատարակութան առաջնագույն գործ՝ արժեքավոր է և նշանավոր:

2. ՍՈՎԷՏՍՈՒՅ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՏԼԱՍԸ

Առաջին սովետահայ աշխարհագրական ատլասը լույս է ընծայվել 1928 թվականին Հայկական ՍՍՀ Լուսավորութայն ժողովրդական կոմիտեարիատի Սոցիալական դաստիարակության գլխավոր վարչության կողմից, որպես աշխատանքային դպրոցի ձեռնարկ: Բաղկացած է 15 գունատիպ քարտեզներից, վիճակագրական տեղեկություններով: Հրատարակել է Պետհրատը:

Ծրագրի, տեքստը, խմբագրությունը կատարվել է Երևանում, իսկ վիճագրական աշխատանքները Թիֆլիսում: Կազմել է Հ. Էլիբեկյանը, փորագրել է Ի. Ա. Լևիտը: Աշխարհագրական ատլասի ընդհանուր չափսը 35 սմ × 26 սմ է:

Առաջին էջում տրված է բովանդակությունը: Այնուհետև 6 էջի վրա տրված են վիճակագրական տեղեկություններ երկրագնդի տերիտորիայի և ազգաբնակչության մասին: Վիճակագրական աղյուսակը բաժանված է 7 սյունյակի, որտեղ նշված են երկրների անուններ, վիճակագրության թվականը կամ հաշվետարին, տարածությունը հազ. քառ. կիլոմետրերով, բնակչության թիվը միլիոններով, խտությունը՝ 1 քառ. կիլոմետրի վրա ապրող բնակիչների թիվը, գլխավոր քաղաքը և նրա բնակիչների թիվը հազարներով. նշված է կառավարության ձևը: Գծի տակին տրված է մոտ երեք տասնյակ ծանոթություն:

Աշխարհագրական ատլասը պարունակում է հետևյալ հիմնական քարտեզները՝

1. Կիսագնդերի, 2. Անդրկովկասի, 3. Համաշխարհային քաղաքական, 4. Խ. Հայաստանի, 5. ԽՍՀՄ ֆիզիկական, 6. ԽՍՀՄ քաղաքական, 7. ԽՍՀՄ քարտոգրամների, 8. Ասիայի ֆիզիկական, 9. Ասիայի քաղաքական, 10. Եվրոպայի ֆիզիկական, 11. Եվրոպայի քաղաքական, 12. Հյուսիսային Ամերիկայի, 13. Հարավային Ամերիկայի, 14. Աֆրիկայի, 15. Ավստրալիայի:

Դրանց կից նույն քարտեզների հետ կապակցված տրված են փոքր, մասնագիտական քարտեզներ:

Ատլասն ունի գրավիչ տեսք, քարտեզագրական-գծագրական աշխատանքը կատարված է խնամքով, գույները ցայտուն են և

վառ, ատլասում տռկա են դպրոցականների համար անհրաժեշտ քարտեզներ՝ աշխարհը, աշխարհամասերը, ՍՍՌՄ-ը, Անդրկովկասը և Հայաստանը:

Կատարված է մանրակրկիտ և զժվարին գործ. սակայն այդ ատլասը նույնպես զերծ չէ թերի առանձնահատկություններից:

Ամեն մի քարտեզի վերաբերյալ բերում ենք մեկ կամ 2 օրինակ:

Կիսագնդերի քարտեզում — գրված է Պերս ծ. (պետք է լինի Պարս. ծ., այսինքն՝ Պարսից ծոց):

Աշխարհի քաղաքական քարտեզում — Սիամ պետություն անունը նշված է Բիրմայի տեղում:

Անդրկովկասի քաղաքական փոքր քարտեզում Ռիոն գետի հոսանքը ճիշտ չէ գծված:

Անդրկովկասի ֆիզիկական քարտեզում Իջևանը (գյուղ) նշանակված է և գրված խոշոր, մինչդեռ Լինինականը փոքր:

ԽՍՀՄ ֆիզիկական քարտեզում ներքին, վարչական սահմանները չեն տարբերվում արտաքին, պետական քաղաքական սահմաններից:

ԽՍՀՄ կլիմայական քարտեզում կան նշաններ (գծեր և խաչեր), որ չեն բացատրված:

Ասիայի ֆիզիկական քարտեզում նշված է Ար. Թուրք — հազիվ թե դպրոցականը հասկանա, որ այդ նշանակում է Արևելյան Թուրքեստան: Ապա Սիրիան Թուրքիայից չի բաժանված:

Ասիայի քաղաքական քարտեզում մի շարք արաբական պետությունների սահմանները չեն գծված:

Ասիայի ազգությունների խտություն քարտեզում — 1—10 մարդ խտություն ունեցող վայրերը ավելի մուգ են ներկված, քան 10—50 մարդ խտություն ունեցողները:

Ասիայի տնտեսական քարտեզում — բրնձի ցանքսերի և հանքերի պայմանական գույնը նույնն է (կարմիր):

Եվրոպայի ֆիզիկական քարտեզում Ռուսական մեծ կամ Արևելաեվրոպական հարթություն անունը չի նշված, ապա ԽՍՀՄ-ն ավելի մանր տառերով է գրված, քան ՌՍՖՍՀ:

«Եվրոպայի արտադրությունները» քարտեզում երկաթի և գինու պայմանական գույները զժվարում չափը են տարբերվում:

Աֆրիկայի ֆիզիկական քարտեզում վերին և ստորին Գվինեայի անունները գրված են Ատլանտյան օվկիանոսում:

Հայաստանի քարտեզում կարելի է նշել մի քանի օրինակ:

Իրանական (սլավոնական) Ջուլֆան նշված է, իսկ Անգլո-կովկասյանը, սովետականը ոչ:

Թուրքիայի և Իրանի (Պարսկաստանի) սահմանները չեն նշված:

Գրված է Չանանբադ, պետք է լիներ Չանանաբ (Գողթանի Յդնա գյուղն է):

Կարճեկանի տեղագրությունը ճիշտ չէ:

Լեռնանցքներից Չինգիլը նշված է, իսկ Սպիտակը և մյուսները չեն նշված և այլն:

Ատլասի սկզբում գետեղված ցուցակում նկատել ենք անճշտություններ. նշում ենք մի քանիսը:

Վենգրիա — պետք է լիներ Հունգարիա:

Թուրքիայի նկատմամբ նշված է երկու մայրաքաղաք՝ Պոլիսը և Անգորան:

Բահրեյնի կղզիները ցուցակում կան, իսկ քարտեզում ոչ և այլն:

3. ՍՈՎԵՏՍՈՅՈՅ ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԹՈՒՄԸ

Տրամագիծը 25 սմ է, թեք առանցքով: Ֆիզիկական է, բազմագույն, հայերեն:

Բարձրությունը պատվանդանով 30 սմ, պատրաստված է Երևանում և Լենինգրադում:

Լույս է ընծայված ԳԲԳՎ Լենինգրադի քարտեզագրական գործարանում 1934 թ.:

Խմբագրել է Հ. Ստեփանյանը, տեքստը գրել է վիմագրող Ե. Դանչոն: Պատվեր ՀՍՄՀ Լուսավորություն ժողովրդական կոմիտեի:

Տիրաժը՝ 3.000, գինը 9 ռուբլի:

Դրոբուսի լայնությունը աստիճանները տրված են տասնյակներով, նշված են գլխավոր [0] և 180 միջօրեականի վրա:

Երկայնությունը աստիճանները գծված են 15-ականներով, նշված են հասարակածի վրա: Բացի այդ, թվերով նշանակված են 5-ական աստիճանները և փոքրիկ գծիկներով ամեն մի աստիճանը:

Հատված գծիկներով նշված են Հյուսիսային ու Հարավային արևադարձերը և Հյուսիսային ու Հարավային բևեռային շրջանագծերը:

Օվկիանոսների և ծովերի խորությունները ներկված են բաց կապույտից մուգ կապույտ, նշված են նաև թվերով՝ 200 մ, 2000 մ, 4000 մ, իսկ առավել խորը տեղերը՝ ավելի մուգ:

Յամաքի մասերը ներկված են տարբեր գույներով: Յածրավայրերը, հարթությունները՝ կանաչ, իսկ ավելի բարձր վայրերը՝ դեղին, լեռնային վայրերը՝ դարչնագույն, լեռնաշղթաները գծված են շարիխներով:

Ծովափերը, լճերի ափերը, գետերը, ամբողջ աստիճանացանցը նշված են կապույտ գծով:

Բնակավայրերի նշանները և տեքստը սև է:

Ենթարկելով անալիզի առաջին սովետահայ գլոբուսը, որպես այդ գլոբուսի խմբագիր, ինքնաքննադատության կարգով պետք է նշենք նկատված հետևյալ առանձնահատկություններն ու թերությունները:

Թե՛ ծովերի կապույտը և թե՛ ցամաքի գույները որոշ չափով մոռյալ են:

Օվկիանոսների և ծովերի ոչ-խորը մասերը, այսինքն, մինչև 200 մ խորության տեղերը ներկված են շատ բաց երկնագույնով, համարյա սպիտակ, որի հետևանքով ծովերի այդ մասերը շատ հեշտ խառնվում են ցամաքի մասերի հետ:

Փարիզի նշանը մայրաքաղաքի է:

Անկարան պետք է լինի հս. լայնության 40° -ի մոտ, սակայն նշված է քիչ հարավ:

Վերին Գվինեա և Ստորին Գվինեա գրված է Աֆրիկայի արևմտյան ափերի մոտ, ոչ թե ցամաքի մասում, այլ ծովի մասում:

Սարգասի ծովի անունը չի գրված Ատլանտյան օվկիանոսում:

Փոքր, ձեռագիր տառերով գրված աշխարհագրական անունները նուրբ չեն, երբեմն անհաջող են:

Գլոբուսը թեթևաշարժ է, մատչելի դասավանդման համար: Հնայած իր ոչ մեծ չափերին, պարունակում է աշխարհագրական և քարտեզագրական շատ նյութ: Աշխարհագրական անունների հայերեն տառագարծությունն ու թարգմանությունը համարյա չունի պակասություններ: Այդ գլոբուսում ճիշտ են տրված Շանգհայ և Քարուլ քաղաքների, Նաոդնայա և անունները, որոնք հետագայում սխալմամբ դարձվել են Շանհայ, Կարուլ, Նարոդնայա և այլն:

Դպրոցական ձեռնարկ է 5-րդ դասարանի համար:

Պարունակում է աշխարհագրական 49 ուղղագծային խընդիրներ, մեկ գույնի (սև) քարտեզներով: Տեքստը ընդամենը 41 էջ է, հայերեն:

Ծավալը՝ 20 սմ×30 սմ է, տիրաժը՝ 8000 օրինակ:

Կազմել է Հ. Գրիգորյանը:

Հրատարակվել է Երևանում՝ 1932 թվականին, Հայպետհրատի տպարանում, ՀՍՍՀ Լուսժողովրդամտի հովանությամբ:

Սովետական Հայաստանում հրատարակված աշխարհագրական աշխատանքային տետրերի շարքում երկրորդն է: Նման հրատարակությունները խորություն էին հայ իրականության մեջ, որ լույս են տեսել Սովետական իշխանության ժամանակ:

Սա միջնակարգ դպրոցներում աշխարհագրության դասավանդման մեթոդական օժանդակ աշխատանքային ձեռնարկներից մեկն է:

Նյութը հավաքված և դասավորված է ռացիոնալ կերպով: Լեզուն մատչելի է և սահուն:

Աշխարհագրական հարցերը և խնդիրները ձևակերպված են ընդհանրապես հաջող կերպով:

Աշխարհագրական տետրը հետաքրքրություն է առաջացնում աշխարհագրության նկատմամբ:

Բաժիններ և սխեմաներ կան, որ նվիրված են ամբողջ Անդրկովկասին, Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաներին, մասնավորապես, Հայկական ՍՍՌ-ին:

Աշխարհագրական տետրի վերաբերյալ նշում ենք նկատված մի քանի առանձնահատկություններ:

Գծագրությունների և սխեմաների $\frac{1}{3}$ -ը ուսերեն է:

№№ 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19-ը աշխարհի քարտեզներն են Մերկատորի պրոյեկցիայով, № 27-ը Անդրկովկասի սխեմատիկ քարտեզն է, № 40-ը Սևանա լճի խորությունները ուղղագծային քարտեզը:

Սև քարտեզների տպագրությունը այնքան էլ պարզ չէ կատարված: Հեշտ չէ այն յուրացնել, առավել դպրոցական աշակերտների համար:

Սևանա լճի, ավելի ճիշտը Փոքր Սևանի խորությունները նշումները ոչ նպատակահարմար ձևով են, մասամբ խախտված են:

Գծագրություններէց մի քանիսը՝ №№ 33, 34-ը գետեղոված են տետրում, պատահաբար, գլխիվայր:

Կլիմայական քարտեզում գրադացիան խախտուած է:

Երևանի գաղափէ քարտեզում չկա Սևանա լճի անունը, իսկ գաղափային տեղամասերի անունները ճշտուած չեն:

Պայմանական նշանները բաժնում նշանները դասավորուած են անկանոն՝ երկաթ, ապա աղ, ալմազ, ալմազ, ալմազ և այլն:

Անգրեզական տնտեսական քարտեզում Նոր Բայազետի շրջակայքում սխալմամբ նշուած է բամբակի նշանը:

Ձկան նշանը և խաղողի նշանը ունեն նմանութուն, դժվար է տարբերել:

Տեքստում պատահում են տերմիններ և դարձուածքներ, որոնք աշխարհագրական ճիշտ լեզուով չեն ձևակերպուած. օրինակ, «Բնչ է ստացվում Հայաստանում» պետք է լինի՝ «Բնչ է ներմուծվում Հայաստան»:

Գծագրությունները ու սխեմաները մասամբ ընդօրինակուած են Իվանովի դասագրքից, մասամբ էլ 1926 թվականի Աշխարհագրական տետրից:

5. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍԽՀ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԸ

Մասշտաբը՝ 1 : 300.000, մեկ սանտիմետրում 3 կիլոմետր: Քարտեզի մեծությունը 107 սմ $\times$ 125 սմ է, երկու թերթի վրա:

Քարտեզը գունավոր է, բազմագույն:

ՀՍՍՌ մակերևույթը տրուած է գիպսոմետրիայով, 10 գրադացիայով՝ րաց կոնաչից մինչև մուգ դարչնագույն: Ջրային տարածությունը, Սևանա լճի խորությունները՝ կապույտ գույնի 4 երանգավորումներով, խորը տեղերը՝ ալելի մուգ:

Քարտեզի տեքստը հայերեն է:

Կազմուած և ձևավորուած է Թբիլիսիում, 1938 թվականին, ՍՍՌԻ Գեոգեզիայի և Քարտեզագրության Գլխավոր Վարչության քարտեզագրական գործարանում:

Խմբագիրներ են դրոշմու Ս. Գ. Յիսակյան և քարտեզագիր Ռ. Ն. Մուրադովան, տեխնիկական խմբագիրն է Ս. Ս. Ռուգենկոն:

Տիրաժը 10.000 օրինակ է, գինը՝ 7 ռուբլի:

Քարտեզը ուսումնական է, ՀՍՍՌ միջնակարգ դպրոցների համար:

Բնակավայրերի անունները գրուած են ըստ ՀՍԽՀ Կենտրոնական 1936 թ. նոր սահմանումների:

Ուսումնական նպատակով առաջին անգամն է օգտագործված 1 : 300.000 խոշոր մասշտաբը: Քարտեզի չափսը միջին չափսի է, դյուրաշարժ է և հարմար գլոբոսական պարապմունքներին համար:

Գունավոր ձևավորումը բավական ցայտուն է, պատկերավոր, մատչելի և հեռվից հեշտ դիտելի:

Աշխարհագրական անունները գրված են խոշոր և պարզ:

Սակայն քարտեզի մեր մանրակրկիտ զննությունը տվել է հետևյալ արդյունքը: Գիտողությունները նշում ենք, խմբավորելով ըստ օբյեկտների և խնդիրների:

Ֆիզիկո-աշխարհագրական տվյալներ:

Ճիշտ չեն գծված և գունավորված Փոքր Սևանի իզոթաթ-ները:

Քարտեզը խոշոր է, հնարավոր էր նշել մի քանի փոքր, բայց հայտնի լճեր՝ Այդեր լիճը Արարատյան դաշտում, Քարի լիճը Արագածի բարձրագիր լանջերին, Ակնա լիճը Գեղամա լեռ-ներում:

Արագածի նաոցադաշտերի ուղղությունը ճիշտ չէ:

Փամբակի, Պապաքարի լեռնաշղթաների անունները չեն համընկնում լեռնաշղթաներին:

Օգտակար հանածոներից չեն նշված՝ գրանիտը, մարմարը, պեմզան և այլն:

Դեմոգրաֆիական տվյալներ:

Քարտեզը մեծամասշտաբ է, ուստի կարելի էր այնպես նշել, որ Ուղունլար և Շահալի (այժմ Վահագնի) գյուղերի նշանները երկաթգծին կպած չլինեին, իսկ Համամլուն (այժմ Սպիտակ) ^{1/2} մ, այսինքն, 1,5 կիլոմետր հեռու չգտնվեր երկաթուղուց:

Վաղարշապատը գրված է ավելի խոշոր շրիֆտով, քան Նոր Բայազետը, մինչդեռ այդ երկուսն էլ՝ ըստ բնակչության թվի մի կարգի քաղաքներ են:

Տնտեսական տվյալներ:

Նշում ենք միայն տրանսպորտը, քանի որ այլ կարգի տըն-տեսական նշաններ չկան:

Երևան—Սևան խճուղին իր սկզբնական մասում Երևանի մոտ գծված է սխալ:

Լեռնանցքներից մի քանիսը չեն նշված քարտեզում կազմողներին կողմից բնութանված պայմանական նշանով, օրինակ, Սպիտակի, Սևանի (նախկին Սեմյոնովկայի), Հայոցձորի (առաջվա Սելիմի) լեռնանցքերը:

Քարտեզում չեն նշված երկաթուղային ճյուղերից Արթիկ-Մանձուղջուղը (այժմ Պեմզաշենը), Անի-Անիպեմզան:

Նավամատույցներ չեն նշված Նորատուս և Շորժա նավահանգիստներին մոտ:

Զևավորման բնույթի թերություններ:

Օգտակար հանածոների նշանները տարօրինակ են, աչքաթող են արված ընդունված միակերպ նշանները:

Քարտեզը բազմագույն է, ուստի կարելի էր հիդրոգրաֆիայի, օրինակ, գետերի և տրանսպորտի նշանները նշել տարբեր գույներով՝ քարտեզի դյուրին ընթեռնելիության և օգտագործման նպատակով:

Պայմանական նշաններում քաղաքները և գյուղերը տրված են անջատ, մինչդեռ ընդունված է միացնել «Բնակավայրեր» վերնագրի տակ:

Տեքստի շրիֆտները դիֆերենցված չեն, ընդունված ձևերը պահպանված չեն, երբեմն, նույնիսկ, տարօրինակ են:

6. ԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

Գծվածքը կրում է կարճ վերնագիր՝ Երևան, գրված խոշոր տառերով:

Մասշտաբը, թվայինը՝ 1 : 20.000, գծայինը՝ 1 սմ = 200 մ:

Հյուսիսը ցույց է տրված հատուկ նշանով (ոչ սլաքով):

Հատակագիծը բազմագույն է:

Գույներն օգտագործված են հետևյալ կերպ՝

հիդրոգրաֆիան՝ գետերը, լճերը կապույտ:

Երևանի շրջակայքի մակերևույթը՝ բաց դարչնագույն է, բարձրության զուգահեռականներով:

Այգիները՝ տեղադրության նշաններով կանաչ:

Շենքերն ու թաղամասերը՝ մուգ դարչնագույն:

Սակավաթիվ երկհարկանի շենքեր, որոնք կառուցված են եղել մինչև Սովետական իշխանության հաստատվելը՝ սև:

Սովետական ժամանակվա կառուցված բազմաթիվ և բազմահարկ շենքերը՝ կարմիր:

Երկաթուղին՝ սև, շախմատային բաժանումներով:

Տրամվայի գիծը՝ կարմիր:

Խճուղիները՝ երկու գծով, սև:

Գծվածքի շրջանակը և տեքստը՝ սև:

Հատակագծի ձախ, ցածի անկյունում տրված է անանուխ

փոքր քարտեզ: Պետք է ունենար վերնագիր՝ Երևանը և նրա շրջակայքը:

Այդ փոքր քարտեզում նկատում ենք՝

Բնակավայրերը նշված են կարմիր շրջանակով (պուստոսով):

Ուղիները՝ սև գույնով:

Հատակագծի տեքստը և բացատրականը՝ ուսերեն է:

Գրված են Երևանի ուսյոնների և արվարձանների անունները, ինչպես և գետերի, լճակների և փոքր քարտեզի բնակավայրերի անունները:

Աշխատանքը կատարել է Օ. Սարգսյանը:

Հրատարակությունը ՀՍՍՀ Տուրիստական վարչությանն է:

Տպագրված է Երևանում, Հայպետհրատի վիճագրատանը:

Տիրաժը 8000 օրինակ:

Հրատարակության թիվը չկա: Պետք է լինի 1938 կամ 1939 թվականը:

Երևան քաղաքի տպագրված հատակագծերի շարքում, այդ հատակագիծն, ըստ իս, ամենախոշորն է:

Գույները վառ են, հաջող և տպավորիչ:

Մինչսովետական և սովետական ժամանակաշրջանում կառուցումների հակադրությունն ակնառու է:

Հաջող են գծագրված Հրազդանի ձորը, Գետաոը՝ Ավանի ձորում:

Հատակագծում ցույց են տրված Երևան քաղաքի ընդարձակվելը և շրջակա սարահարթերի անտառապատումը:

* * *

Սակայն, Երևան քաղաքի այդ հատակագիծն ունի սրուշ առանձնահատկություններ, որոնք պարզել ենք ուսումնասիրության հետևանքով:

Այդ նշում ենք, որ թե այժմյան Երևանի համեմատությամբ, որը շատ խիստ ընդարձակվել է և զարգացել, այլ հրատարակված հատակագծի պարունակությունից ելնելով:

Բարձրության զուգահեռականները չունեն թվեր, հայտնի չէ նրանց հատման չափն ու տարբերությունը:

Գետաոը և Թոխմախանի (այժմ Կոմսոմոլի) ջրանցքը չունեն վերջավորություն (գետաբերան), ընդհատվում են Օրջոնիկիձեյի պողոտայի տրամվայի գծի (կամրջակի) տակ:

Հատակագծում Երևանի տերիտորիան և թաղերը անջատված են (բաժանված են) գծիկներով: Այդ մասին չկա բացա-

տրություն: Կարելի է հասկանալ, որ այդ՝ Երևանի քաղաքային
ոսյունների սահմաններն են:

Արտաշատի (Ղամարլուի) խճուղին Երևանից հարավ աչքա-
թող է արված:

Գույները մասնակի կերպով տեղադրվել են:

Հատակագծում հյուսիսային կողմը ուղղված է դեպի վերևի
աջ անկյունը: Այդ արված է Երևանի տեղադրությունից դրված,
սակայն անհիմն կերպով:

Փոքր քարտեզում Երևանից դեպի հյուսիս կա բնակավայ-
րի մի նշան, ըստ երևույթին Եղվարդն է: Նաև Երևան—Սևան
և Երևան—Գառնի խճուղիները նշված են երկու զուգահեռ սև
գծերով, իսկ Երևան—Աշտարակ, Երևան—Վաղարշապատ խճու-
ղիները մեկ սև գծով (երևի մոռացություն):

Կան անունների տառադարձության թերություններ: Գըր-
ված են Գեղատ, Թոխմախ լիժ, Նովայա Կիսի, Նորակավիտ
և այլն:

7. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍԽՀ ԲԱՐՁՐԱՔԱՆԴԱԿ ՔԱՐՏԵԶԸ

Հորիզոնական մասշտաբը՝ 1 : 500.000:

Ուղղագծիզ և հորիզոնական մասշտաբների հարաբերականը՝
1 : 8:

Քարտեզը բաղմագույն է, յուզաների, շրջանակով:

Ռելյեֆը պատրաստված է հատուկ պապյե-մաշեյից, որը
դյուրաբեկ չէ:

Պատրաստված են օրինակներ և՛ հայերեն և՛ ռուսերեն
տեքստերով:

Փորձնական մակետը քննության է ենթարկվել ՀՍԽՀ Լուս-
ժողկոմատի Աշխարհագրական և բնության հանձնաժողովների
կողմից, տողերիս գրողի զեկուցման հիման վրա:

Քարտեզը պատրաստվել է Թբիլիսիում, ԻՁՕ-յում, 1938—
39 թթ.:

Կազմողը և աշխատանքների ղեկավարն է եղել ինժեներ
Վ. Ա. Տուգուլովը:

Պատվիրել է ՀՍԽՀ Լուսավորության ժողովրդական կոմի-
սարիատը:

Պապյե-մաշեն, որից պատրաստված է բարձրաքանդակ քար-
տեզը, հաջող է, ամուր և թեթև:

Հորիզոնական մասշտաբն ու չափը հարմար է, քարտեզը
դյուրաշարժ է, դպրոցական կարիքներին համապատասխան է:

Ռելյեֆի գունավորումն ընդհանուր առմամբ կենդանի, գրավիչ է:

Այդ բարձրաքանդակ քարտեզի առանձնահատկությունները հետևյալներն են:

Քարտեզի հորիզոնական և ուղղաձիգ մասշտաբի 1:8 հարաբերականը խիստ է: Զանգեզուրում, օրինակ, փոքր հովիտներ ու ձորեր չկան, այլ կիրճեր են: Մասշտաբների 1:5 հարաբերականը պակասամոր է լինում: Հայաստանի լեռները դառնում են միջին բարձրություն և ցածր: Ամենահարմար հարաբերականը Հայաստանի 500.000 մասշտաբի բարձրաքանդակ քարտեզներին նկատմամբ պետք է համարել 1:7, կամ 1:6:

ՀՍՍՌ մակերևույթի զանազան մասերի գունավորումը՝ կանաչ, դեղին, դարչնագույն, մանիշակագույն որոշ վայրերում պատահական է: Սկզբունքը չի պահպանված:

Գետերի հոսանքը խիստ սխեմատիկ է, մասամբ նույնիսկ աղավաղված: Այդ արգարացի է օրինակ Հրազդանի, Քասախի, Փամբակի նկատմամբ:

Սևանա լճի ափերի դժագրությունը, խորությունների գունավորումը խախտված է և ճիշտ չէ:

Աշխարհագրական անունների ուղևորեն և հայերեն տառադարձությունը թերի է:

Տասնյակ օրինակ տիրափոխ ձեռքի աշխատանքով պատրաստելուց՝ բարձրաքանդակ քարտեզի հաջորդ օրինակները դարձել են մեխանիկական բնույթի: Դրա հետևանքով պատրաստված օրինակները խիստ շեղվել են փորձնական ստուգված մակետից, ինչպես և կազմողին Հայաստանում արված առաջադրանքներից:

8. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐՏԵԶԸ

Քարտեզը խոշորամասշտաբ է: Թվայինը՝ 1:200.000, գծայինը՝ 1 սմ=2 կմ:

Քարտեզը կազմված է Երևանում: Հրատարակված է Լենինգրադի Քարտեզագրական գործարանում 1932 թվականին, երկու լեզվով, առանձին՝ հայերեն և ռուսերեն. յուրաքանչյուրը 10.000 օրինակ:

Քարտեզը բազմագույն է, 4 թերթի վրա:

Խորհրդային Հայաստանի հրատարակված քարտեզներին շարքում առաջին մեծամասշտաբ, ֆիզիկական և տնտեսական տվյալներով քարտեզն է:

Կազմել է Հոգադործություն ժողովրդական կոմիտայի ատի

աշխատակից Խ. Ավգալբեգյանը, գծագրել է վիմագրող Ա. Մինասյանը:

Քարտեզը գծված և տպագրված է տեխնիկապես լավ և նուրբ: Կատարված է խոշոր աշխատանք: Օգտագործված են Խորհրդային Հայաստանի մասին 1932 թվականին հայտնի տեղեկությունները: Մշակված և նշված են Հողագործությունից ժողովրդական կոմիսարիատի վերջին թարմ տվյալները:

Սակայն, քարտեզում տեղ են գտել որոշ անճշտություններ, քարտեզագրության գիտության և քարտեզագրական արվեստի տեսակետից տարակուսելի երևույթներ:

Քարտեզում բաց դարչնագույնով ցույց են տրված լեռները: Սակայն վերևից այդ ուղեքնդները ներկված է Հայկական ռեսպուբլիկայի գյուղատնտեսության վերաբերյալ տվյալներով, այն է՝ հողատեսքերը՝ ցանքերը, արոտները, այգիները, անտառները. դրա շնորհիվ նսեմացել է ուղեքնդ՝ երկրի ֆիզիկո-աշխարհագրական կարևոր առանձնահատկությունը: Պետք է նշել, որ Նախիջևանի ԱՍՀ-ում ուղեքնդ ավելի ցայտուն է դուրս եկել, քան Խորհրդային Հայաստանում, այն պատճառով, որ Նախիջևանի տերիտորիան չի ծածկված գյուղատնտեսական տվյալներով:

Քարտեզում ուղեքնդի հետ միաժամանակ նշված են բարձրության հորիզոնականները կարմիր գծերով. սակայն քանի որ նույն կարմիր գծիկներով նշված են ուղիները՝ խճուղին և կառուցվող երկաթուղիները, ուստի հորիզոնականների գծերը խառնըվում են հիշած ուղիների հետ, որից տեղ-տեղ առժեղ են հորիզոնականները:

Քարտեզը կազմված է 1932 թվականին, 2-րդ հնգամյակի սկզբին, Խորհրդային Հայաստանի 12-ամյակին, երբ ռեսպուբլիկայում բավական զարգացել էր ինդուստրիան: Մինչդեռ երկրի ընդարձակ տարածությունները ներկված են հողատեսքերի համատարած ներկերով: Իսկ արդյունաբերական փոքր նշանները գծվար նկատելի և ցրված են: Ուստի, ռեսպուբլիկան հանգես է բերված, լավագույն դեպքում, որպես ագրարային-ինդուստրիալ:

Քարտեզը խոշորամասշտաբ է: Մինչդեռ շրջանների սահմանները նշված են մեղմ սև նշանով, որը գծվար նկատելի է: Կազմողները, հավանաբար, նկատի ունենալով շրջանների սահմանների հաճախակի փոփոխությունները, չեն կամեցել, որ վարչական տեսակետից քարտեզը շատ շուտով հնանա: Մինչդեռ

երևույթներն ընդհանրապես գիտում ենք ռայոնական-շրջանային մասշտաբով: Թե ռը շրջանը ռը չափով զարգացած է, կամ լինում է ետ է մնում, լինչի կարիք ունի և լինչին պետք է զարկ տալ: Այնինչ նույնիսկ միլիոնանոց մասշտաբի և գեռ է' ավելի փոքրամասշտաբ քարտեզներում նշում են վարչական շրջանների սահմանները:

Պայմանական նշանները գիտականորեն չեն մշակված: Օրինակ, այնպիսի օբյեկտի վերաբերյալ, ինչպես արդյունաբերական գործարանների տեղաբաշխումն է: Գործարանները նշված են տարբեր ստորաբաժանումներով՝ 1) Քիմիական արդյունաբերություն, 2) Թեթև արդյունաբերություն, 3) Գործարաններ և ֆաբրիկաներ և 4) Պետական խոշոր ձեռնարկություններ, մի հանգամանք, որը չի կարող արդարացվել գիտական տեսակետից:

Զնայած անտեսական նշանների որոշ չափով ընդունված միակերպությունը, միատեսակությունը (նման փորձեր կատարվել են այն ժամանակ հրատարակված թե Большая և թե Малая Советская энциклопедия-ների հատորներում), աչքաթող են արված այդ փորձերը:

Տնտեսական նշաններից նշում ենք մի քանի առանձնահատկություններ: Օձառի գործարանի նշանը այն է, ինչ ընդունված է երկաթի համար: Կոնսերվի գործարանը ցույց է տրված մրգի նշանով: Մետաքսի գործարանները՝ բնականայրերի նշանով: Գինու նկուղները՝ լեռնագագաթների նշանով: Յիանամիդի գործարանը՝ անսահմանության նշանով: Հղկվող քարը՝ տեքստիլ արդյունաբերության երկու նշանով (որով, առաստարակ, ցույց են տալիս քանակական հանգամանքը) և այլն:

Բացի այդ, քարտեզում նկատել ենք փաստական վրիպումներ, որոնք վերաբերում են մասնակի կերպով բնական վայրերի, երկաթուղային կայանների, լեռնագագաթների տեղադրություններին:

Զնայած այդ բոլորին, քարտեզը մեծագիր է, տպավորությունը ուժեղ, կատարված աշխատանքը շատ խոշոր:

Քարտեզը լույս տեսած առաջին տարիներին կատարել է իր դրական դերը: Սակայն, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի տնտեսական արագ զարգացման շնորհիվ, այդ քարտեզը հաջորդ հնգամյակներում արդեն կորցրել էր իր թարմությունը և ստացել պատմական նշանակություն:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՎԱ ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

Սովետական ժամանակվա հայ քարտեզագրական հրատարակություններն աչքի են ընկնում մի շարք գրական հատկություններով:

Սովետահայ քարտեզագրությունը իր սկզբունքներով ու նպատակներով հանդիսանում է սովետական սուսական քարտեզագրության հարազատ ծնունդը:

30 տարվա ընթացքում քարտեզագրական հրատարակությունները դերազանցում են նախորդ երկու դարում հրատարակվածներին:

Բազմաախրաժ են ոչ միայն քարտեզները, այլ նույնիսկ գլոբուսներն ու ատլասները մասսայական են և էժանագին:

Նպատակադրումը լայն կրթական է, կուլտուր-լուսավորական: Այդ է պատճառը, որ հրատարակությունների զգալի տոկոսը կատարված է ՀՍՍՌ Լուսավորություն մինիստրության պատվերով:

Տեսակներով ու քնույթով բազմազան են, համարյա բավարարում են քարտեզագրական բազմապիսի պահանջները:

Աչքի են ընկնում մասնագիտական (այդ թվում անտեսական) քարտեզները*, առավել Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայում մշակված զանազան քարտեզները:

Գլխավորն է, որ կոլեկտիվ աշխատանքի արդյունք են:

Բովանդակությամբ նոր են և թարմ, ժամանակի ոգուն համապատասխան:

Աշխարհագրական անունների տառագարձական հարցերը լուծվել և լուծվում են կազմակերպված ձևով, գիտական հիմունքներով:

Բուն Հայաստանում ձեռք է բերվել քարտեզագրական խոշոր փորձ:

Սովետական ժամանակաշրջանի հայ տպագիր քարտեզագրական հրատարակությունների ցանկի նույնիսկ թեթևակի դիտումը համոզում է, որ հրատարակությունների տեսակետից մի քանիսը, օրինակ, ուսումնական, դպրոցական կարիքների համար լույս բնծայած գլոբուսները, ատլասները, աշխարհամասերի և ՍՍՌՄ քարտեզները, աշխարհագրական տետրերը, նաև

* Տեսական քարտեզների մասին մեք կոչվիք գրված է ուսերեն մի այլ աշխատություն:

Հայկական ՍՍՌ ֆիզիկական, վարչական, բարձրաքանդակ քարտեզները, նույնիսկ գիտական աշխատանքների համար հրատարակված ՀՍՍՌ հատուկ քարտեզները ունեցել են 2-րդ, առավել 3-րդ ու ավելի հրատարակութուններ:

Հասկանալի է, որ կազմողները, խմբագիրները աշխատել են, որպեսզի նախորդ հրատարակության թերությունները չկրկնվեն հաջորդ տպագրություններում: Բայց, իհարկե, ինչպես նշել ենք, նորից գերծ չեն եղել որոշ թերություններից, որոնք ուղղվել են հաջորդ հրատարակություններում:

Սովետահայ առաջին՝ Հայկական ՍՍՌ քարտեզի թերություններից գերծ են նոր հրատարակությունները, բայց սրանք էլ իրենց հերթին պարունակում են երկրորդ կարգի և ավելի սակավաթիվ պակասություններ:

Սովետահայ առաջին ատլասի պակասություններն ուղղված են 2-րդ հրատարակությունում, որում, սակայն տեղ են գտել ուրիշ վրիպումներ:

Սովետահայ առաջին գլոբուսի մասամբ գունատ ու մոայլ գույները երկրորդ հրատարակության մեջ փոխարինված են վառ և ցայտուն գույներով: Տեքստի ձեռագրի տառերի խախտումները ուղղված են տպագիր տառերի գործադրությամբ: Սակայն, սովետահայ երկրորդ գլոբուսն էլ գերծ չէ ուրիշ, մասնակի և երկրորդական պակասություններից:

Աշխարհագրական տետրի երկրորդ հրատարակության մեջ նախորդի գլխավայր քարտեզներն ուղղված են, ուսերեն տեքստով քարտեզները փոխարինվել են հայերեն տեքստով, Բայց վարժաթյունների, նաև արտահայտությունների ձևակերպումների մեջ գեոս պատահում են սալթաքումներ:

ՀՍՍՌ բարձրաքանդակ քարտեզի հորիզոնական և ուղղաձիգ մասշտաբի 1:8 փոխարարերականը ուղղված է հետագայում պատրաստված 100.000 մասշտաբի ՀՍՍՌ բարձրաքանդակ քարտեզում: Ռելեյֆը դարձել է իրական և ակնառու: Սակայն հարմար, թեթե, գյուրաշարժ պապյե-մաշեյի փոխարեն գործածված գեպը դյուրարեկ է: Բացի այդ, 9 հատ մեծ քարից (գիպսից) պատրաստված բարձրաքանդակ քարտեզը դժվար շարժական է: Դպրոցական ձեռնարկից այն դարձել է թանգարանային առարկա:

Մենք գեո չենք խոսում վարչական, քաղաքական քարտեզների մասին, որոնց սահմանները փոփոխվում են, մանավանդ տնտեսական քարտեզների վերաբերյալ, որոնց տնտեսական

նշումները խիստ փոփոխական են, իսկ բովանդակությունը շատ շուտով հնանում է ուսպուրլիկայի տնտեսական տրագ դարգացման շնորհիվ:

Ինչպես տեսնում ենք, գոյություն չունի ոչ մի հատ իդեալական քարտեզագրական հրատարակություն, ոչ միայն հայերեն, այլև ուսներեն և օտար լեզուներով: Եթե նույնիսկ այսօր այս կամ այն գլոբուսը, ատլասը, քարտեզը լավ է, ճիշտ է, բավարարում է մեզ, դուր է գալիս, ապա որոշ ժամանակից հետո այն՝ հնանալու է և պետք է դադարի ճիշտ, բավարար լինելուց. այն ստանում է պատմական նշանակություն: (Համեմատաբար ավելի կայուն և մնայուն են ֆիզիկական քարտեզները):

Եվ այդ միանգամայն հասկանալի է: Կյանքն ընթանում է առաջ, փոփոխվում, դարգանում է, առաջագրում է նոր պահանջներ:

IV Մ Ա Ս

ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴԻ ԽՆԻՐՆԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Ինչպես տպագիր քարտեզագրությունն առհասարակ, այնպես էլ հայ տպագիր քարտեզագրությունը կուտուրական հասարակական կյանքի արգասիք է:

XVIII դարում ամբողջ Հայաստանը շարունակում էր տառապել թուրք-պարսկական լծի տակ, տնտեսապես և կուտուրապես հետամնաց Հայաստանում միայն Էջմիածնում էր 1771 թվականից աշխատում մի փոքր տպարան: Այն ժամանակվա սարգարի Երևանը հաղիվ ուներ 10.000 բնակիչ:

XIX դարի առաջին քառորդից հետո Արևելյան Հայաստանում, ուսնների օգնությամբ պարսիկների տիրապետությունից ազատագրվելուց հետո, հնարավորություն է ստեղծվում բնագործակել հայկական տպարանների ցանցը: Տպարաններ են հիմնվել՝ 1828 թ. Շուշիում, այնուհետև 1876 թ. Երևանում և Ալեքսանդրապոլում (այժմ Լենինական), 1890 թ. Նոր Բայազետում:

XIX դարի վերջերում Երևանը Ռուսաստանի նահանգական քաղաքներից մեկն էր և ուներ ավելի քան եռապատիկ բնակչություն խանական Երևանի համեմատությամբ: Սակայն, Հայաստանի և մասնավորապես Երևանի տպարանները տպագրում էին սակավատիրած օրաթերթեր, գրքեր, գրեհական պարագաներ:

Քարտեզագրական հրատարակությունների մասին խոսք անգամ չէր կարող լինել, քանի որ նույնիսկ XX դարի սկզբներին հայերի հայրենիքում չկային ոչ բազա, ոչ էլ կադրեր:

Միայն սովետական ժամանակաշրջանի Երևանը, դառնալով Հայկական ՍՍՌ մայրաքաղաք, բազմապատկելով բնակչությունը տասնապատիկ թվով, հարստանալով մտավորական ուժերով, հիմնադրելով վիճակագրություն և ցինկոգրաֆիական արհեստանոցներ, հնարավորություն է ստացել ձեռնարկելու լայն չափերով քարտեզագրական հրատարակություններ:

Սովետական Հայաստանը և նրա մայրաքաղաք Երևանը ունեն կազմակերպող և ղեկավարող հիմնարկներ, նախաձեռնող, կազմող, խմբագրող գիտական ուժեր, գծագրողների, քարտեզագրողների, վիճագրողների որոշ կադրեր:

Ինչպես գիտություն, գրականություն, արվեստի, հայ գրքի տպագրության բնագավառներում Երևանը հանդիսանում է հայ ժողովրդի կուլտուրական կենտրոնը, այնպես էլ հայ քարտեզագրություն բնագավառում Երևանը դարձել է առաջնակարգ կենտրոն:

Հայ ժողովուրդի հնուց արտահայտած սերը դեպի աշխարհագրությունն ու քարտեզագրությունը զարգանալու պայմաններ է ձևոք բերել Սովետական իշխանություն օրոք:

Երևանից բացի, չկա երկրագնդի վրա մի քաղաք, որը այժմ նրանից ավելի տար հայ քարտեզագրական պրոգնոզիա:

Երևանն ունի բոլոր գիտական, տեխնիկական, կուլտուրական տվյալները շարունակելու և լինելու հայ զարգացող տպագիր քարտեզագրության կենտրոնը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋ ԾԱՌԱՅԱԾ ԱՐԴԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Սովետահայ քարտեզագրությունն իր սկզբունքներով ու մեթոդներով, նպատակներով ու խնդիրներով, հանդիսանալով սովետական ուսսական քարտեզագրության հարազատ ծնունդը, զարգանում է ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական ուղիներով:

Իր գոյություն առաջին օրերից, ժողովրդական տնտեսություն զարգացման հնգամյակների ընթացքում սովետա-ուսսական քարտեզագրությունն ունեցել է ահագին հաջողություններ: Սոցիալիստական շինարարությունը նոր պահանջներ է առաջադրել մեր քարտեզագրությանը: Սովետա-ուսսական քարտեզագրության բնագավառում կատարված են հիմնական գեոդեզիական աշխատանքներ, կազմված են խոշորամասշտաբ պլանշետներ, լայնորեն կիրառվում են այլընտանուծի մեթոդներ, նոր պրոյեկցիաներ և այլն:

Ներկայումս, անկասկած, մենք առաջվանից շատ ավելի և ճշտորեն գիտենք մեր մեծ Հայրենիքը՝ Սովետական Միությունը և նրա մասը կազմող Սովետական Հայաստանը: Երկրի գեոլոգիական առանձնահատկությունները, գեոմորֆոլոգիական տվյալները, օգտակար հանածոները, կլիմայական պայմանները,

Ջրա-էներգետիկ ուսուցանողները, հողային ծածկույթը, բուսական հարստությունը, կենդանական աշխարհը, բնական դոտինները, ֆիզիկո-աշխարհագրական շրջանները, բնակչության և վարչա-քաղաքական ցուցանիշները իրենց բազմակողմանի արտահայ-տությունն են գտել ՍՍՌՄ զանազան քարտեզագրական հրատա-րակություններում:

ՍՍՌՄ ուսումնա-գալրոցական քարտեզները հրատարակվում են տասնյակ միլիոնավոր օրինակներով:

Բացի այդ, սովետական քարտեզագրությունը՝ հավատարիմ լինելով լենինյան ազգային քաղաքականությանը, քարտեզա-գրական հրատարակությունները լույս է բնծայել 55 լեզուներով: Դրանց թվում նաև հայերեն լեզվով:

Սովետահայ քարտեզագրությունը՝ մեր նոր դարաշրջանում, կոմունիզմի կառուցման ժամանակներում, բնության վերափո-խության մեծ նպատակներին ծառայելու համար իր առաջ ծա-ռացած է տեսնում մի շարք գործնական խնդիրներ:

Սովետահայ քարտեզագրությունը պետք է լուծի՝

ա) Երևանում գիտա-հետազոտական հիմնարկների պատրաս-տած Հայկական ՍՍՌ մի շարք մասնագիտական քարտեզների տպագրության հարցը:

բ) Համապատասխան գիտական ուժերի համախմբումը և ուսցիտնալ օգտագործումը:

գ) ՍՍՌՄ կենտրոններում ցրված հայ քարտեզագրական կադրերի մասնակցությունը Երևանում կատարվող աշխատանք-ներին:

դ) Երևանում գիտականորեն սարքավորված քարտեզագրա-կան մեծ լաբորատորիա (աշխատանոց) կազմակերպելը:

ե) Սովետահայ քարտեզագրական պրոգնոզիայի (որակի) բարելավումը:

զ) Սովետական Հայաստանի մնացած աշխարհագրական օբյեկտների անունների ճշտման գործի շարունակելը Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի աշխարհագրական հանձնա-ժողովում և ռեսպուբլիկայի վարչական օբյեկտների անունների ճշտման գործը՝ Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի Նախագա-հության տառագարձական հանձնաժողովում:

Սովետահայ քարտեզագրության այդ մի քանի գլխավոր շոշափած խնդիրները լուսաբանելու նպատակով պետք է նկատի ունենալ հետևյալ հանգամանքները.

Քարտեզագրությունը մեզանում սերտորեն կապվում է

երկրի բնական հարստությունների ուսումնասիրության, արտա-
դրողական ուժերի հետազոտման, ժողովրդի կուլտուրական զար-
գացման խնդիրների հետ:

Սովետական ժամանակաշրջանի ցուցակում նշված հայ քար-
տեղագրական հրատարակությունները գեոևս չեն տալիս լրիվ և
իրական պատկերը այն խոշոր չափի տեղագրական աշխատանք-
ների մասին, որոնք ծավալվել են Սովետական Հայաստանում
ուսպուրլիկայի գիտական ուժերի կողմից:

Առաջին հերթին Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակա-
դեմիայի գիտական հիմնարկները, ապա նաև Սովետական Հայաս-
տանի, գլխավորապես մայրաքաղաք Երևանի այլ գիտական
հաստատությունները մշակել և պատրաստել են մի շարք կարե-
վոր քարտեզներ, որոնք սպասում են տպագրության, այն է՝
Հայկական ՍՍՌ 500.000-նոց մասշտաբի — գեոլոգիական, տեկ-
տոնիկ, գեոմորֆոլոգիական, հոդալիտական, բուսաբանության,
կենդանական աշխարհի, ֆիզիկո-աշխարհագրական շրջանացման
բազմազույն քարտեզները: Սովետական Հայաստանի 200.000-նոց
մասշտաբի տնտեսական քարտեզը:

1.000.000-նոց մասշտաբի՝ մթնոլորտային տեղումների,
որսի կենդանիների քարտեզները և այլն:

Երևան քաղաքի և նրա արվարձանների միացյալ հատակա-
գիծը:

Չոր արևադարձային նոր բույսերի ու կուլտուրաների մշա-
կումը ՀՍՍՌ-ում, անասնապահման աշխատանքները ՀՍՍՌ-ում,
էլեկտրիֆիկացումը և ոռոգման ցանցը ՀՍՍՌ-ում, Հայկական
ՍՍՌ սեյսմիկ ուսումնասիրությունը, ալպինիստական, տուրիս-
տական մարշրուտային քարտեզներ:

ՀՍՍՌ գիտական ուսումնասիրվածության աստիճանը ժո-
ղովրդական տնտեսության վերաբերյալ (մը ճյուղը և վարչական
մը շրջանը, մը չափով և այլն):

Հիշյալ քարտեղագրական աշխատությունները սպասում են
տպագրության:

Այդ թվարկումը վկայում է, որ մի շարք մասնագետներ,
բնականաբար ձգտում են քարտեզի վերածել իրենց գիտական
աշխատությունները, կամ թե կամենում են քարտեզներով լու-
սարանել, ցուցադրել իրենց մշակած գիտական նյութը: Սակայն,
այդ գործում հանգիպում են քարտեղագրական որոշ գեփարու-
թյունների, չեն պահպանում քարտեղագրության անհրաժեշտ կա-
նոնները:

Անվիճելի է, որ քարտեղն առհասարակ, իսկ մասնագիտական քարտեղն առավել, գիտական աշխատանքի արգասիք է, գիտական՝ գործ է:

Եթե քարտեղի նյութը, բովանդակությունը նկարագրենք, պարզարանենք՝ կստանանք գիտական աշխատություն, և ընդհակառակը, գիտական աշխատության նյութը, ինչպես տեսնում ենք վերը թվարկումից, միանգամայն հնարավոր է արտահայտել քարտեղի միջոցով: Այդ տեսակետից համարյա չկա գիտական բնագավառ, որի արդյունքները հնարավոր չլինեին վերածել քարտեղագրական արտահայտության:

Մյուսից բխում է այն, որ զանազան մասնագետների և աշխարհագետ-քարտեղագետների համատեղ գործակցությունն անհրաժեշտ է գործի օգտակարության համար: Կազմողներին, խմբագրողներին միացյալ գործունեությունը առաջնակարգ պայման է լավորակ գիտական քարտեղագրական արտադրանք տալու համար:

Ինչպես տեսնում ենք այս աշխատության № 4 հավելվածում՝ ՀՍՍՌ-ից դուրս, Թբիլիսիում, այլև ՍՍՌՄ ավելի հեռավոր կենտրոններում՝ Լենինգրադում, Մարտոնովում, Ռոստովում, Տաշքենդում աշխատում են քարտեղագրության որակյալ հայ կադրեր, որոնց կարելի է մասնակից դարձնել Երևանում կատարվող աշխատանքներին: Նրանցից բացի, ՍՍՌՄ կենտրոններից պետք է հրավիրել աջակցելու քարտեղագրության տպագրական պրոցեսին լավատեղյակ մասնագետներ:

Սովետահայ քարտեղագրության հետագա զարգացման համար անհրաժեշտ կադրեր կան: Նրանց անհրաժեշտ է մասնակից դարձնել, խմբավորել՝ գծագրող, քարտեղագիր, վիմագրող, փորագրող, լուսանկարող, արտագծող, սրբագրող, հաշվող և այլն պրոֆեսիաների:

Հայտնի է, որ Երևանում մի շարք գիտական և պետական հիմնարկներում, օրինակ, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Գեոլոգիական ինստիտուտում, ՀՍՍՌ Գյուղատնտեսությունից մինիստրությունում, Հայկական Գեոլոգիական վարչությունում և մի շարք այլ հաստատություններում գոյություն ունեն մասնակի քարտեղագրական աշխատանքներ՝ ոչ համաչափ միջոցներով, պարագաներով, ու կադրերով:

Մինչդեռ Հայկական ՍՍՌ մայրաքաղաքը պետք է ունենա խոշոր մասշտաբի, կանոնավոր սարքավորված, տեխնիկական պի-

տուչքներով ապահով, տարբերունակ կազրերով լրիվ օժտված քարտեզագրական լաբորատորիա՝ բարդ ու դժվարին պահանջները կատարելու համար:

Վերը մեր կողմից թվարկված ՀՍՍՌ քարտեզներից շատերը լավագույն գեպքում մնում են տվյալ հիմնարկի սահմանափակ թվով աշխատակիցների օգտագործման արգասիք: Այդ քարտեզների մի մասը ցուցադրվել է Հայկախան ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի կամ Կուլտուրայի տան ցուցահանդեսներում Ընդհանուրի զիտողության համար:

Այդ քարտեզների ըազմատիրաժ հրատարակությունը կարևոր է երկրի տնտեսական, կուլտուրական զարգացման համար:

Դրանց հրատարակման գլխավոր դժվարություններից մեկը հեռավոր վայրերում լույս Ընծայելն է:

Հայ քարտեզագրական հրատարակությունների մեր կատարած անալիզը ցույց տվեց, թե որքան պակասություններ են պարունակում նրանք: Գիտողություններ ունենք ոչ միայն մեր զննածների մասին, այլ նաև մյուսների, նկատմամբ, որոնց անալիզը մենք կատարել ենք, բայց տեղի սղության պատճառով չենք գետեղում այս աշխատության մեջ:

Եթե կազմողի, տպագրողի, խմբագրողի աչքերի առաջ այնուհանգերձ կամքից հակառակ սպրդում են վրիպակներ, ապա սխալների քանակը կրկնապատկվում է հեռավոր վայրերում տրպագրության գեպքում: Հեռավոր վայրերում տպագրված հայ քարտեզագրական հրատարակությունների սխալները բխել են հաճախ նրանից, որ փորագրողները, վիճագրողները, գծագրողները, քարտեզագետները չեն իմացել հայերեն լեզուն, կամ որոշ չափով իմանալով, հեշտությամբ շփոթել են հայերեն նման տառերը Ն և Դ, Ս և Ո, Բ և Ե, Զ և Զ, ա և տ և այլն:

Այդ բոլոր զիտողությունները, ինչպես և Երևանում կազմված տպագրության սպասող ըազմաթիվ մասնադիտական քարտեզները, մի շարք մասնագետների և աշխարհագետների առկայությունը և քարտեզագրական կազրերի համախմբման հնարավորությունը, քարտեզագրական կենտրոնական խոշոր գծագրանոց լաբորատորիա կազմակերպելու կարիքը, հեռավոր վայրերում ՀՍՍՌ քարտեզներ տպագրելու դժվարությունները՝ անհետաձգելի անհրաժեշտություն են դարձնում առայժմ ճիմնել երևանում քարտեզագրական խոշոր արհեստանոց:

Այդ մասին Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը 1949 թվականի իր արձանագրություն-

ների մեջ ունի համապատասխան որոշում, որը, սակայն, չի իրականացվել:

Սովետական Հայաստանում կա բազա քարտեզագրական խոշոր արհեստանոց հիմնելու համար: Մինչ այդ հարկավոր է օգտագործել՝

1. Հայպետհրատի վիճագրատունը, որտեղ 1938 թվականին տասնչորս գույնով տպագրվել է ՀՍՍՌ տնտեսական գիտությունների քարտեզը՝ իսկ ներկայումս ունի նաև օֆսեթ մեքենա:

2. Հայպետհրատի ցինկոգրաֆիան:

3. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի ցինկոգրաֆիան ու տպարանը, որտեղ հաջող կերպով պատրաստում և տպագրում են գունավոր (մի քանի գույնի) իլյուստրացիաներ:

Այդ կատարելու դեպքում հնարավոր կլինի բարելավել և բարձրացնել սովետահայ քարտեզագրական հրատարակությունների որակը:

Պետք է նշել, որ սովետական քարտեզագրական հրատարակությունները շատ դեպքերում՝ տեսակի, բնույթի, բովանդակության, տեքստի, տիրաժի հարցերում գերազանցել են օտարերկրյա հրատարակություններին. սակայն որակի հարցում (թուղթ, գույն, փայլ, գեղարվեստական կողմ) դեռևս լրիվ չափով չեն գերազանցել նրանց: ՍՍՌՄ քարտեզագրությունը Ծովային Առևտրի I և II հատորների ռուսերեն հրատարակության մեջ գերազանցել է նաև այդ գծով:

Քարտեզագրությունը (картоведение) գիտություն է, իսկ քարտեզագրությունը (картография) և՛ գիտություն է և՛ արվեստ. այդտեղ գիտական ճշտության հետ պահանջվում է նաև գեղարվեստական կատարում:

Սովետահայ քարտեզագրության վերջին կարևոր խնդիրներից մեկն էլ տեքստի հարցն է՝ աշխարհագրական անուններն են: Այդ հարցը ստորաբաժանվում է 2 մասի՝

1) Զանազան քարտեզների (Աշխարհ, աշխարհամասեր, ՍՍՌՄ, Կովկաս, ՀՍՍՌ և այլն) աշխարհագրական անունների հայերեն տառադարձության և թարգմանելու հարցը:

2) Հայկական ՍՍՌ քարտեզների աշխարհագրական անունների ռուսերեն տառադարձությունը:

Ինչպես պարզվել է՝ Ռուսաստանում և օտար երկրներում մինչսովետական ժամանակաշրջանում լույս տեսած հայ քարտեզագրական հրատարակությունների մեր կատարած վերլուծու-

թյունից, աշխարհագրական անունների հայերեն տառագարձու-
թյունը կատարվել է անքննադատ կերպով:

Սովետական ժամանակաշրջանում, Հայկական ՍՍՌ-ում այդ
հարցերի լուծման գծով մասնակի փորձեր արել են մի շարք
հաստատություններ՝ նախկին Հայկական Խորհրդային Հանրա-
գիտարանը, ՀՍՍՌ Լուսավորության ժողովրդական կոմիտեիատը
(հանձնաժողովը՝ դպրոցական քարտեշ-
ների համար), ՀՍՍՌ Աշխարհագրական քննությունը (Աշխարհա-
գրական ցուցակ ձեռնարկելիս), ՀՍՍՌ Գիտությունների ակա-
դեմիայի Տնտեսագիտության ինստիտուտը (ՀՍՍՌ ատլասը կազ-
մելու կապակցությամբ և այլն):

ՀՍՍՌ տեղանունները ըստ իրենց բնույթի երկու կարգի են՝

1) Ֆիզիկո-աշխարհագրական օբյեկտների (լեռների, գետե-
րի, լճերի և այլն) անուններ, որոնցից գլխավորները՝ 430 անուն
ճշտել է ՀՍՍՌ ԳԱ Աշխարհագրական հանձնաժողովը, հավանու-
թյուն է ստացել ՀՍՍՌ Գերագույն Սովետի Նախագահության
կողմից: ՀՍՍՌ աշխարհագրական անուններից հանված են թուր-
քական դադ, չայ, սու, գյոլ արտահայտությունները և փոխարին-
վել են հայկական լեռ, սար, գետ, ջուր, լիճ նոմենկլատուրային
տերմիններով:

2) Վարչական օբյեկտների (բնակավայրեր, երկաթուղային
կայաններ, շրջաններ) անունները ճշտվել և հաստատվել են ՀՍՍՌ
Գերագույն Սովետի Նախագահության կողմից:

Մեզ մոտ գտնվում են գիտնականներ, որոնք աչքաթող են
անում աշխարհագրական անունների ճշտման այդ երկու կարգը:

Նկատի ունենալով, որ նախկին թուրքական բռնակալ տի-
րապետությունից դեռևս ժառանգություն են մնացել ֆիզիկո-
աշխարհագրական մասնի օբյեկտների բավականաչափ օտարոտի
անուններ, իսկ բնակավայրերից մի քանի հարյուր անհարա-
զատ անուններ, անհրաժեշտ է, որպեսզի թե ՀՍՍՌ Գիտություն-
ների ակադեմիայի Աշխարհագրական հանձնաժողովը և թե ՀՍՍՌ
Գերագույն Սովետի Տառագարձական հանձնաժողովը շարունա-
կեն իրենց բազմօգուտ աշխատանքները՝ ՀՍՍՌ տեղանունների
ճշտման սկսած կարևոր գործն ավարտելու՝ Սոցիալիստական
Հայաստանը ձեռով ազգային դարձնելու նաև քարտեզագրու-
թյան մեջ:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

1. Յ ՈՒՅ Ա Կ

ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԵՎ ԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՈՐՏԵՂ ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ ՀԱՅ
ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(այբբենական կարգով)

ա) Օտարերկրյա պետություններում

1. Ամստերդամ (Հոլանդիա)
2. Բաղել (Շվեյցարիա)
3. Բեռլին (Գերմանիա)
4. Գաշերե (Եգիպտոս)
5. Ժնև (Շվեյցարիա)
6. Կ. Պոլիս (Թուրքիա)
7. Վենետիկ (Իտալիա)
8. Վիեննա (Ավստրիա)
9. Փարիզ (Ֆրանսիա)

բ) Միապետական Ռուսաստանում

1. Բաքու

2. Թիֆլիս

3. Մոսկվա

4. Պետերբուրգ

դ) Սովետական Միությունում

1. Դոնի Ռուստով
2. Երևան
3. Թբիլիսի
4. Լենինգրադ
5. Խաբով
6. Մինսկ
7. Մոսկվա
8. Ռիգա

2. Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

ՀԻՄՆԱՐԱՐԿՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ, ՈՐՈՆՔ ՈՒՆԵՑԵԼ
ԵՆ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(այրբենական կարգով)

ա) Մինչ սովետական ժամանակաշրջանում

1. Գողթանի վանանդեցիների խումբը Ամստերդամում
2. Հայկական Ազգազրական ընկերությունը Թիֆլիսում
3. Հայկական Ազգային պատվիրակությունը Փարիզում
4. Հայկական Բարեգործական ընկերությունը Թիֆլիսում
5. Հայկական Կուլտուրական Միությունը Բաքվում
6. Հայկական Եկեղեցին Էջմիածնում
7. Հայկական Ուսանողական Միությունը Արևմտյան Եվրոպայում (Ժնև)
8. Միլիթարյանների Միաբանությունը Վենետիկում
9. Միլիթարյանների Միաբանությունը Վիեննայում

բ) Սովետական ժամանակաշրջանում

1. Երևանի Քաղաքային Սովետ
2. Հայաստանի Կոմունիստական լգարտիայի Կենտրոնական Կոմիտե
3. Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Երևանի Կոմիտե
4. Հայկական ՍՍՌ Առողջապահության մինիստրություն
5. Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետ
6. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիա
7. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիային կից Աշխարհագրական ընկերություն
8. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Բուսաբանական ինստիտուտ
9. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Երկրաբանական զիտությունների ինստիտուտ
10. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Կենդանաբանական ինստիտուտ
11. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտ
12. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Տնտեսագիտական ինստիտուտ
13. Հայկական ՍՍՌ Գյուղատնտեսություն մինիստրություն
14. Հայկական ՍՍՌ Լուսավորության մինիստրություն

15. Հայկական ՍՍՌ Խճողինների վարչություն
16. Հայկական ՍՍՌ Կենտրոնական վիճակագրական վարչություն
17. Հայկական ՍՍՌ Հիդրոմետեոբոլոգիական վարչություն
18. Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետ
19. Հայկական ՍՍՌ Պետական Հրատարակչություն
20. Հայկական ՍՍՌ Պետհրատի վիճագրատուն
21. Հայկական ՍՍՌ Պետպլան
22. Հայկական ՍՍՌ Տուրիստական վարչություն
23. Հայկական նախկին Խորհրդային Հանրապետության
24. Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտ (Երևանում)
25. Մոյոտոլի անվան պետական համալսարան Երևանում
26. Սևանի կոմիտե (Երևանում)

3. Յ ՈՒՅ Ա Կ

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ, ԿԱԶՄՈՂՆԵՐԻ, ԽՄԲԱԳԻՐՆԵՐԻ, ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒՆԵՐԻ,
ՆԱԽԱԶԵՌՆՈՂՆԵՐԻ, ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՆԵՐԻ

(այբբենական կարգով)

Արեղյան Ա.	Թումանյան Հովհ. (բանաստ.)
Աղամյան Ն.	Ինճիճյան Ղ.
Ալավերդյան Գ.	Հալսյան Ե.
Ալիշան Ղ.	Հայտեր Ա. Ֆ.
Այաբեյյան Ա.	Հեօ
Անտոնյան Ա.	Լիսիցյան Ստ.
Ավաղյան Ա.	Քանդաղյան Զ.
Ավդալբեկյան Խ.	Քասիսյան Կ.
Բաբայան Լ.	Քուդաբաշյան Ա.
Բաղդասարյան Ան.	Կամսարական Ա.
Բառմաջյան Կ.	Կարապետյան Հովհ.
Բերբերյան Ս.	Կարապետյան Մ.
Բժշկյան Միք.	Կլեբեկ Ն.
Քիխով	Կոմարովսկի Վ. Գ.
Գաբրիելյան Ա.	Կոջոյան Հակոբ.
Գալստյան Բ.	Կոչեշկովա Մ.
Գեորգ Մեսրոբ	Կոբկոսյան Զ.
Գյողակյան Հ.	Կուդնիցով Ս. Ս.
Գրիգորյան Գաբր.	Հակոբյան Հովհ.
Գրիգորյան Հ.	Հարությոնյան Ա.
Գրիգորյան Օ.	Հովհաննիսյան Հայր.
Գրոսզեյմ Ա. Ա.	Ղամբարյան Պ.
Դավիդով Վ. Կ.	Ղաֆաղարյան Կ.
Երեմյան Ս. Տ.	Ղուկասով Ա.
Եվանգոլյան Ա.	Զուգուրյան Ա.
Զաքարյան (Էդինից)	Մալինովսկի (Ինժ.)
Էլիբեկյան Հ.	Մաղաբյան Հար.
Էփրեկյան Հ. Ս.	Մանանդյան Հ.
Թախտաջյան Ա.	Մանիսճյան Հ.
Թամանյան Ալ.	Մուշեթյան Գ.
Թովմաս եպ. վանանդեցի	Նազարեթյան
(Գողթանից)	Ներսիսյան Ա.

Նուրիջանյան Ղուկաս վա-
նանդեցի (Գողթանից)
Շահմուրադյան Ե.
Շահմուրադյան Կ.
Շահնազարյան Ա.
Շեկուդյակովա (Ինժ.)
Զաբչյան Բ.
Զիթչյան Ա.
Պավլով Մ. Զ.
Պատկանյան Ք.
Պաֆենդոլց Կ. Ն.
Պիպերճյան Ա.
Ջավախիշվիլի Ա. Ն.
Սարգսյան Ներս.
Սենդերովա Մ. Ե.
Սկուրեզինա Պ. Վ.

Ստեփանյան Հովհ.
Վարդանյան Գ.
Տատյան Հ.
Տեր-Գրիգորյան Ս.
Տեր-Հակոբյան Ա.
Տեր-Հարությունյան Ե.
Տեր-Հովսեփյան Ա.
Տեր-Մարտիրոսյան Գ.
Տրետյակովա Վ.
Տրոնցկի Ն. Ա.
Տուգուլով Վ.
Թխակայա Ս.
Դալանթար Ալեքսանդր
Դոչարյան Գ.
Դրստոստովյան Ռ.
Ֆոն Մայսթեր Հ.

4. Յ ՈՒ Յ Ա Կ

ՔԱՐՏԵԶԱԳԻՐՆԵՐԻ, ԳԾԱԳՐՈՂՆԵՐԻ, ՎԻՄԱԳՐՈՂՆԵՐԻ, ՓՈՐԱԳՐՈՂՆԵՐԻ

(ալբերեանկան կարգով)

Աղամյան Ա. (Երևան)
Ահարոնյան Ա. (Երևան)
Արեշատյան Գ. (Երևան)
Արեշատյան Ռ. (Երևան)
Ավդալբեկյան Մ. (Երևան)
Ավետիսյան Ա. (Երևան)
Գասպարյան (Երևան)
Գրիգորյան Մ. (Երևան)
Գրիգորյան (Երևան)
Գործակալյան Հ. (Երևան)
Դանչո Ե. (Երևան)
Դավթյան Ա. (Լենինգրադ)
Դյուստերգիկ (Թիֆլիս)
Դոխիկյան Օ. (Երևան)
Երկայնյան Ա. (Թիֆլիս)
Իսահակյան (Լենինգրադ, Թբիլիսի)
Լեվիտ (Թիֆլիս)
Խաբէնսկայա (Մոսկովա)
Կամսարական Ա. (Երևան)
Կարապետյան Մն. (Երևան)
Հախնազարյան Հ. (Երևան)
Հովհաննիսյան Լ. (Երևան)
Հակոբյան (Տաշքենդ)
Հովհաննիսյան Մատթեոս Վա-
նանդեցի Գողթանից (Ամստերդամ)
Ղալամով (Թբիլիսի)
Ճենտերեկյան Ա. (Վենետիկ)
Մարիամյան Պ. (Թիֆլիս)
Մանվելյան Մ. (Երևան)
Մելիքյան Սորբի (Երևան)

Մինասյան Ա. (Երևան)
Միրզոյան Վ. (Թիֆլիս)
Միթարջյան Բ. (Երևան)
Միլիթարյան Ա. (Երևան)
Մուրադովա Ռ. (Թբիլիսի)
Մուսայիլյան Ս. (Երևան)
Նահապետյան Մ. (Երևան)
Նուրիջանյան Միքայել Վանան-
դեցի, Գողթանից (Ամստերդամ)
Շահրադյան Գ. (Թբիլիսի, Երևան)
Շահմուրադյան Ա. (Երևան)
Շահմուրադյան Կ. (Բաքու—
Երևան)
Շամիրյանցներ (Վենետիկ)
Շիշմանյան (Երևան)
Շխոնրեկ Աղբիւնու (Ամստերդամ)
Շխոնրեկ Պետեր (Ամստերդամ)
Շտրաուս Ա. (Թիֆլիս)
Շվան Մ.
Չայդեշտով (Թբիլիսի)
Պալճյան Ա. (Վենետիկ)
Սաթիրջանյան Ա. (Երևան)
Սարիմյան Պ. (Թիֆլիս)
Սարգսյան Օ. (Երևան)
Սինելնիկովա (Թբիլիսի)
Սուրմանինով (Երևան)
Սյուրոն Հենրի (Փարիզ)
Վ. Ե.
Վերաբյան (Սառատով)
Ռահանյան Ա. (Երևան)
Փափազյան Յ. (Պոլիս)
Քյուշուկյան Մ. (Երևան)
Օդանեսյան Ա. (Թբիլիսի)

Օգտագործված գրականություն

ՄԱՐԿՍԻՉՄԻ ԿԼԱՍԻԿՆԵՐ

- В. И. Ленин, Указания к составлению географического атласа и экономических карт, II., 1921 (տե՛ս «БСАМ», т. I).
К. Маркс, Капитал, т. III.
Ф. Энгельс, Диалектика природы.

ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Г. Аби х, Геология Армянского нагорья; часть Западная, изд. КОРГО, 1889.
Г. Аби х, Геология Армянского нагорья; часть Восточная, изд. КОРГО, 1902.
Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908.
Алагез (Арагац), сборник, изд. Академии наук СССР.
Հ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890:
Հ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893:
Հ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885:
Հ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1895:
Հ. Ալիշան, Քաղաքական աշխարհագրություն:
Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագրություն և տոմար, Երևան, 1940:
Армянская география VII века, изд. К. П. Патканова, СПб, 1877.
Л. Аусвейт, Как открывали земной шар, М.—Л., 1939.
Բաղդատիկ, Ամազգիր, Վենետիկ, 1927:
Н. Н. Баранский, Вопросы экономической картографии, М., 1939—40.
Бараш, Состояние топографической изученности территории СССР, 1933.
Л. С. Берг, Очерк истории русской географической науки, М.—Л., 1929.
Библиография картографической литературы и карт, М., 1939.
Большая Советская Энциклопедия 2-е изд., статьи: Глобус, Земной шар, Земля, Землеведение, Географические науки, Географические карты, Картография, Армянская ССР и др. М., 1950—1953.
Большая Энциклопедия, изд. «Просвещение», статьи: Глобус, География, Картография, Карты, 1905.

- М. С. Боднарский, Очерки по истории русского землеведения, 1947.
- В. Я. Брюсов, Летопись историч. судеб армянского народа, М., 1918.
- Н. М. Быковский, Картография; историч. очерк, М.—Л., 1923.
- Вахушти, География Грузии, на груз. языке, изд. Тбил. госуд. унив. Тбилиси, 1941.
- Н. И. Виноградов, Карты и атласы, М.—Л., 1941.
- В. В. Витковский, Картография, 1907
- В. В. Витковский, Топография, 1928.
- Вопросы географии и картографии, изд. БСАМ, М., 1935 (сборник статей: Мотылева, Шокальского и др.).
- Вопросы географии, Картография, вып. 11, М., 1949.
- Географические наименования Армянской ССР, на арм. и русск. языках, Ереван, 1951.
- Геодезия — Справочное руководство, т. VI, Картография, М.—Л., 1939.
- Геологическая служба Армянской ССР за 25 лет, М. — Л., 1945.
- А. В. Граур, Математическая картография, Л., 1933.
- А. А. Григорьев, Армения, Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, СПб, 1913.
- А. О. Гукасов, Основные черты строения Армянского нагорья, изд. КОРГО, Тифлис, 1901.
- Двадцать лет советской геодезии и картографии, в двух томах, М., 1939.
- Հաջորդիվ Ազգային Կարտոգրաֆիկական ծառայություն, Երևան, 1939:*
- Т. Зондерван, Географическая карта, ее история, составление, воспроизведение, перевод под ред. Ю. М. Шокальского, 1909.
- Հ. Ինճիճեան, Աշխարհագրական չորրդ մասին աշխարհի, 1803—1805:*
- Инструкция ГУГК СССР о подготовке к изданию топографической карты, в м. 1:200,000, М., 1933.
- Инструкция ГУГК СССР о составлении и издании административно-хозяйственной карты района, М., 1937.
- История Армянского народа, т. I, Ереван, 1951.
- С. В. Калесник, Основы общего землеведения, М.—Л., 2-е изд., 1955.
- О. Т. Карапетян Геологический очерк ССР Армении, Ереван, 1928.
- Л. Ц. Климентов, План и карта, 1924.
- Я. Г. Князев, Краткое описание фотомеханических способов репродукции карт. 1930.
- Г. Крамер, Вселенная и человечество, т. I, СПб, 1904.
- Ф. Н. Крассовский, Высшая геодезия, ч. II, 1932.
- Ф. Н. Крассовский, Новые картографические проекции, 1922.
- Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, հ. I, II, III, Երևան 1951—1954:*
- Հանդես մամուրեայ, Ամսագիր, Վիեննա, 1928:*
- М. Лалеман, Карта всего света в милл, масштабе, 1911.
- В. Лебедев, География в России Петровского времени, 1950.
- В. Лебедев, География в России XVII века, 1949.
- Գ. Լեոնյան, Հայ գրքերի և տպագրության արժեքը, Երևան, 1946:*

- Լեօ, Հայ ազգաբնութեան պատմութիւնը, Թիֆլիս, 1901:
- Լեօ, Հայոց պատմութիւն, Երևան, 1946—47:
- Լեօ, Խոջապահի կապիտալ, Երևան, 1934:
- Х. Ф. Б. Линч, Армения, ч. I и ч. II, Тифлис, 1910.
- Г. Н. Лиюдт. Картоведение, М., 1935.
- Ս. Լիւիզյան, ՀՍՍՌ ֆիզիկական աշխարհագրութիւն, Երևան, 1940:
- Малая Советская Энциклопедия, изд. II, статьи: глобус, география, карты и т. д., М., 1934—1936.
- Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական հետազոտութիւններ, Երևան, 1945:
- Н. Я. Марр. Кавказский культурный мир и Армения, Тифлис, 1915.
- Э. Мартонн, Основы физической географии, ч. I, М.—Л., 1939.
- Матенадарян в его ценнейших уникамах, Ереван, 1939.
- Михайлов, О проекциях на секущем конусе, сохраняющих размеры по меридианам, Отчет Моск. О-ва астрономов, 1911—1912.
- Մոսկովսկի Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1913:
- Ст. Назарянц, Обзорение истории гайканской письменности в новейшие времена, Казань, 1846.
- М. Неймайер, История Земли, 1898.
- Ф. Освальд, К истории тектонического развития Армянского нагорья, Тифлис, 1916.
- К. Патканов, Библиографический очерк армянской исторической литературы, СПб, 1879.
- К. Н. Паффенгольц, Геология Малого Кавказа и прилегающих частей, Հայերէն Թարգմանութիւն, Երևան, 1946:
- А. Пенк, О составлении и издании карты всей земной поверхности в милл. масштабе, 1911.
- Постановление партии и правительства по вопросам географии и карт, М., 1934.
- Преображенский, Русские карты и атласы. М., 1953.
- Э. Реклю. Земля, СПб, 1901.
- Э. Реклю, Человек и Земля, СПб, 1906—1909.
- Э. Реклю, Всеобщая география, Земля и Люди, СПб, 1887.
- К. А. Салищев, Основы картоведения. М., 1940.
- К. А. Салищев, Технические приемы составления топографических и географических карт, 1933.
- Севан—Бассейн озера, сборники, изд. АН СССР, 1929—1933.
- В. Сиверс, Всемирная география в 7 томах, СПб, 1905.
- М. И. Силищенский, Историческое введение к атласу, М., 1929.
- Սիւրեօն Լեւոնցի, Ուղեգրութիւններ, Վենետիկ, 1936:
- М. Д. Соловьев, Картографические проекции, М.—Л., 1937.
- П. И. Суворов, Литография, 1927.
- М. А. Тиссо, Изображение одной поверхности на другой и составление географич. карт, 1839.
- Тихомиров, Главные даты в истории географической науки, М., 1926.

Указатель географических наименований БСАМ'а и проекций БСАМ.
М., 1940.

Указатель географических названий Морского Атласа, 1952 г.

Н. Урмаев, Проекции карт масштаба 1:1.000.000 и 1:500.000, 1935.

Физическая география Армянской ССР, пособие, Ереван, 1948.

Физическая география Армянской ССР, учебник для средних школ на
арм. яз., Ереван, 1951 и 1954.

Մ. Մ. Խաչատրյան, Քարտեզագրական սրբանկարներ, Երևան, 1946:

Մ. Մ. Խաչատրյան, Քարտեզագրութուն, Երևան, 1949:

Ходорович, Записки по картографии, 1935.

Худабашев, Обзорение Армении, 1855.

Н. Я. Цнигер, О наивыгоднейших видах конических проекций, Изв.
АН СССР, 1926, № 17.

Ю. М. Шокальский, Из истории географии, М., 1926.

Ю. М. Шокальский и А. А. Тилло, Исчисление поверхности
Азиатской России, 1905.

Энциклопедия немецкая

Հ. Ս. Էֆրեկյան, Բնաշխարհիկ քառաբան, Վենետիկ, 1903—1905:

Ющенко, Картография, 1940.

Բ Ո Վ Ա Ն Կ Ի Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ւ Ն

Էջ

Ն ե ր ա ծ ու թ յ ու ն	5
---------------------------------	---

I Մ ա ս

Ընդհանուր դիտողություններ հայ քարտեզագրական հրատարակությունների մասին	7
---	---

II Մ ա ս

Ցուցակ հայ քարտեզագրական հրատարակությունների 1695—1955 թթ.	39
1. Մինչսովետական ժամանակաշրջան. տպագրված օտարերկրյա պետութիւններում	43
2. Մինչսովետական ժամանակաշրջան. տպագրված ցարական Ռուսաստանում	47
3. Սովետական ժամանակաշրջան	50

III Մ ա ս

Հայ քարտեզագրական հրատարակությունների վերլուծությունը	65
Հայ քարտեզագրական մի քանի բնորոշ հրատարակութիւնների վերլուծութիւնը	67
1. 1695 թ. Ամստերդամում հրատարակված առաջին հայերեն տպագիր քարտեզի՝ «Համատարած Աշխարհացոյց»-ի համառոտ դննութիւնը	69
2. 1849 թ. Վենետիկում հրատարակված հայերեն մեծադիր աշխարհագրական ատլասի՝ «Ատլաս Աշխարհացոյց Պատկերաց»-ի մասին	77
3. 1850 թ. Վիեննայում պատրաստված առաջին հայերեն զլոբուսի («Երկրագնդի») մասին	85

4. Օտարերկրյա հայկական մի քանի այլ քարտեզագրական հրատարակությունների մասին	107
Ռուսական միապետության ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական մի քանի հրատարակությունների մասին	110
Սովետական ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական հրատարակու- թյունների մի քանի նմուշների մասին	116
Սովետական ժամանակվա հայ քարտեզագրական հրատարակություն- ների համառոտ ամփոփումը	131

IV Մ ա ս

Սովետահայ քարտեզագրության արդի խնդիրները	135
1. Երևանը սովետական ժամանակաշրջանի հայկական կուլ- տուրական կենտրոն	137
2. Հայկական սովետական քարտեզագրության առաջ ծառայած արդի խնդիրները	138
Հ ա զ ե լ վ ա ծ ն ե ռ	145
Օ գ տ ա գ ո ը ծ վ ա ծ գ ը ա կ ա ն ու թ յ ու ն ,	153

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԳՍԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

«Հայ քարտեզագրական հրատարակությունները
260 տարում» (1695—1955)

Պատ. խմբագիր Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

Հրատ. խմբագիր Ա. Ս. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Նկարչական ձևավորումը Հ. Կ. ՄՆԱՅԱԿՅԱՆՅԱՆԻ

Տեխ. խմբագիր Լ. Ա. ԱԶԻԶԵԿՅԱՆ

Վերստուգող սրբագրիչ Ա. Հ. ԱԼԱՆՅԱՆ

ՎՖ 06590

ԽՀԽ 364

Հրատ. 1350

Պատվեր 482

Տիրաժ 1500

Հանձնված է արտադրության 22/XII 1956 թ., ստորագրված է տպագրության
15/VI 1957 թ., թուղթ 60×92¹/₁₆: Հրատ. 7,6 մամուլ, տպագրական 10 մա-
մուլ + 1 ներդիր: Գինը հազմով 5'ռ.

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, Երևան, Աբովյան 124:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
49	21 վերերից	մ. 1:1.000,	մ. 1:1.000.000,
54	7 ցածից	25 սմ: Տրամագծով,	25 սմ տրամագծով,
120	17 ցածից	պատվանդանով 30 սմ,	պատվանդանով 50 սմ,

9172 5 11.

12165